МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА

На правах рукопису

ФІЛІНЮК ВАДИМ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 94:323.3 (477.4) «1917/1918» (043.3)

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
ЛОЗОВИЙ ВІТАЛІЙ СТАНІСЛАВОВИЧ,
доктор історичних наук, професор

Кам'янець-Подільський – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ 3

ВСТУП 4

Розділ І. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ 9

1.1. Історіографічний огляд теми 9

1.2. Джерельний комплекс дослідження 31

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи 42

Висновки до розділу 53

Розділ ІІ. ТРАНСФОРМАЦІЯ НАСТРОЇВ І ПОВЕДІНКИ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НАРОСТАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ 55

2.1. Світоглядні засади мешканців сіл регіону напередодні революції 55

2.2. Фактори суспільної дестабілізації в повсякденному житті селян Правобережжя 82

2.3. Зростання злочинності та прояви девіації у селянському середовищі 115

Висновки до розділу 141

Розділ ІІІ. ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА ПОБУТОВА СФЕРА СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНОМУ РЕГІОНІ 143

3.1. Зміни у ставленні хліборобів до освіти та шкільної справи 143

3.2. Політизація дозвілля і відпочинку селян 166

Висновки до розділу 180

ВИСНОВКИ 182

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ 187

ДОДАТКИ ..... …..261

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Держархів Одеської обл. – Державний архів Одеської області.

Держархів Хмельницької обл. – Державний архів Хмельницької області.

ІР НБУ ім. В. Вернадського – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ПСЗРИ – Полное собрание законов Российской империи.

Св. Синод – Святійший Урядовий Синод

УНР – Українська Народна Республіка.

УТШО – Українське товариство шкільної освіти.

УЦР – Українська Центральна Рада.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, в м. Києві.

.

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах глибоких змін і реформ, які переживає нині наша держава, винятково важливим є розуміння не лише суті, змісту і ролі очікуваних перетворень для її суспільного поступу, а й механізмів зацікавлення якомога більшого кола громадян України до їх реалізації. В свою чергу, це зумовлює необхідність осмислення подібного історичного досвіду в нашому минулому як на загальноукраїнському рівні, так і на рівні повсякденності – специфічної сфери людської реальності. Остання має першорядне значення для розуміння механізмів діяльності на користь суспільства та держави. Адже в повсякденному житті відбувається соціалізація особистості, проходить складний процес утвердження і функціонування її ключових світоглядних координат, глибинної системи морально-етичних цінностей. Повсякдення справляє багатоплановий вплив на політичні уподобання, життєві переконання, моральні цінності громадян і загалом на сутність етносоціальної психології. Водночас, соціально-економічні та масштабні політичні зміни позначаються на повсякденні пересічних громадян, задаючи йому нові зміст і тональність.

Революція гідності, боротьба за суверенітет у нинішній російсько-українській війні, соціально-економічні антагонізми зумовлюють значний інтерес до означених подій сторічної давнини. Справді рубіжною в українській історії стала Національно-демократична революція 1917–1921 рр., зокрема на етапі Центральної Ради. Різко увірвавшись у суспільне і повсякденне життя, революційні події рішуче змінювали традиційні уявлення, світоглядні координати українських селян і спосіб життя, формуючи нові алгоритми та моделі поведінки, що виходили за рамки традиційних взаємин і не вписувалися в їх звичайний стиль і ритм життя. Революційні події надзвичайно радикалізували не тільки суспільні відносини, а й весь спектр розмаїття повсякдення хліборобів, стимулювали дедалі більше їх зацікавлення в суспільно-політичних, соціально-економічних і духовно-культурних перетвореннях.

Саме детальний розгляд і порівняння змін у повсякденному житті селянства періоду Центральної Ради та сучасних процесів в Україні може сприяти уникненню попередніх помилок, вчасному попередженню негативних наслідків соціально-економічних і політичних криз, виправленню соціокультурних аномалій у розвитку українського суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконана відповідно до комплексної науково-дослідної теми кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка «Проблеми історії суспільних змін і трансформацій в Україні від найдавніших часів до сьогодення» (номер державної реєстрації 0110U004634).

Метою роботи є висвітлення повсякденного життя селянства Правобережної України в умовах революційних подій 1917–1918 рр., з'ясування впливу суспільно-політичних змін на свідомість та мораль, поведінку і побут селян.

На реалізацію мети поставлені такі дослідницькі **завдання**:

– з'ясувати стан висвітлення теми в науковій літературі, репрезентативність джерельної бази та окреслити теоретико-методологічні засади роботи;

– дослідити сутність і місце суспільно-політичних цінностей у житті селян Правобережної України напередодні революції;

– охарактеризувати фактори суспільної дестабілізації в повсякденному житті українського селянства;

– розкрити прояви девіації як наслідок суспільно-політичної кризи в регіоні;

– простежити зміни у ставленні хліборобів Правобережжя до освіти та шкільної справи;

– розкрити суть політизації дозвілля і відпочинку селян.

Об'єктом дослідження визначено українське селянство в добу Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.

Предметом вивчення обрано трансформації повсякденного життя селянства Правобережної України у період функціонування Центральної Ради.

Хронологічні рамки дослідження окресленні періодом від 4 березня 1917 до 29 квітня 1918 р. Нижню хронологічну межу означено початком створення Української Центральної Ради, а верхню – її усунення від влади та встановлення влади гетьмана П. Скоропадського. Саме в цей час у Правобережжі, як і на всій території України, відбувалися значні зміни в повсякденному житті селянства під впливом революційних подій.

Географічні межі охоплюють територію Правобережної України, тобто Волинської, Київської, Подільської губерній.

Методологічну основу дисертації становить поєднання фундаментальних принципів діалектики і детермінізму, загальнонаукових принципів історизму, науковості, об'єктивності, системності, логіки. Для досягнення поставленої мети використані спеціально-історичні методи дослідження: проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-психологічний, історико-системний, аналітико-синтетичний. Зважаючи на міждисциплінарний характер дослідження, використано низку загальнонаукових методів, зокрема термінологічного, мікроісторичного та факторного аналізу, синтезу, індукції, дедукції, аналогії, історичної психології тощо. Це дозволило визначити предмет аналізу, сукупність поставлених завдань і шляхи їх розв'язання.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вона є першим комплексним дослідженням перетворень у повсякденному житті селянства Правобережжя в добу Центральної Ради. Зокрема, *вперше:*

– виділено особливості трансформації настроїв і поведінки селянства в умовах наростання суспільно-політичної кризи у регіоні;

– з'ясовано, що повсякденне життя селян вирізнялося значною нестабільністю, зростанням злочинності та деструктивності, а девіантна поведінка щодо «класових ворогів» або злочинців сприймалася ними як цілком закономірне і соціально виправдане явище повсякденності;

– відтворено взаємозв'язок між революційними процесами й змінами в шкільництві і становлення нових форм у побутово-дозвільній сфері та їх місце в повсякденному житті хліборобів на першому етапі революції;

удосконалено та поглиблено:

– візію взаємозв'язку повсякденних життєвих практик селян з їх ментальністю, психологічними стереотипами поведінки в процесі трансформації останніх і формування революційної свідомості і основаному на ньому способі дії;

– розуміння падіння авторитету владних структур у свідомості українського селянства проходило на фоні подальшого розвалу базових державних інститутів та всеохоплюючої кризи правоохоронної системи на селі;

набуло подальшого розвитку:

– вивчення проблеми освітньо-культурної діяльності державних і громадських організацій в період Центральної Ради.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що його основні положення, фактологічний матеріал і теоретичні висновки та узагальнення можуть бути використані під час проведення лекцій, семінарських занять з історії України як у вищих, так і в загальноосвітніх навчальних закладах й закладах системи позашкільної освіти України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки роботи обговорені на засіданнях кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, а також оприлюднені у доповідях на міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: «IX Буковинській міжнародній історико-краєзнавчій конференції, присвяченій 95-й річниці Буковинського народного віча» (Чернівці, 2013); всеукраїнських наукових конференціях з міжнародною участю «Схід–Захід» (Кам'янець-Подільський, 2013, 2014); Всеукраїнській науковій конференції «Національна пам'ять: соціокультурний та духовний вимір» (Київ, 2012); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні засоби збереження документів та нові методологічні підходи до наукових досліджень і застосування документів

Національного архівного фонду України» (Кам'янець-Подільський, 2012); науковій конференції викладачів, докторантів і аспірантів за підсумками НДР у 2013 р., присвяченій 200-річчю від дня народження Тараса Григоровича Шевченка» (Кам'янець-Подільський, 2014) та ін.

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження опубліковані у 12 наукових працях, в тому числі 6 статтях у фахових наукових виданнях України і 1 публікації у закордонному виданні (5,8 др. арк.).

Структура і обсяг дисертації визначаються її метою та завданнями. Робота складається зі вступу, 3-х розділів, розділених на 8 підрозділів, висновків (186 сторінок основного тексту), списку використаних джерел і літератури (714 позицій) й додатків. Загальний обсяг дисертації становить 291 сторінку.

Розділ I
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографічний огляд теми.

Становлення державної незалежності зумовило перегляд низки проблем в українській історіографії, чільне місце серед яких зайняла селянська тематика. Не останню роль цьому посприяли нові дослідницькі напрямки та теоретико-методологічна база, які прийшли до нас із країн Заходу та дозволили по-новому поглянути на старі проблеми. Однак, хоча науковий інтерес до селянознавчої тематики не послаблюється вже багато років, наукове осмислення ряду ключових процесів ні в концептуальному, ні у фактологічному плані не можна вважати завершеним [366, с.178-179].

В останнє десятиліття в історико-культурологічній та соціально-гуманітарній літературі все частіше зустрічається термін «повсякденність». Відкинута раніше як ненаукова, сьогодні, повсякденність стала об’єктом гуманітарно-наукової рефлексії [472, с.231]. Сформована на принципах «школи Анналів» історія повсякдення відкриває нові горизонти нашого історичного минулого, зокрема, життя «найконсервативнішої верстви» населення – селянства [369, с.180]. Як відзначає відомий сучасний український історик член-кореспондент НАН України О. Реєнт, без дослідження явищ культури, освіти, релігійного життя, повсякденності неможливо відтворити цілісний портрет українського народу [609, с.8-9].

Увесь комплекс наукової літератури, що була використана при написанні роботи, можна поділити на такі групи: 1) Науковий доробок учасників і сучасників революційних подій 1917–1921 рр., що в основному зберігся в працях

істориків української діаспори; 2) Радянська історіографія; 3) Сучасна вітчизняна і зарубіжна наукова література.

Принагідно зазначимо, що хоча термін «повсякденність» не обумовлювався як такий у дослідженнях українських істориків до кінця XX ст., її висвітленням майже наскрізь просякнуті студії вітчизняних дослідників.

Українська революція 1917–1921 рр. увійшла до наукового дискурсу як самостійне явище одразу після її завершення. Це було зумовлене переосмисленням революційних подій у середовищі сучасників та колишніх активних діячів. Тому закономірними були інтерпретації історії революції, в яких знайшли своє відображення окремі аспекти повсякденного життя українського селянства [481, с.371].

Незаперечним є науковий доробок голови Української Центральної Ради М. Грушевського [410-413]. Основоположник народницького напрямку, підґрунтя народу вбачав в традиціях та культурі, які акумулюють в собі основні вартості української людності. Основними завданнями національного руху, на думку цього діяча, повинні були стати формування національної свідомості через створення національної школи, поширення освіти, розвиток літератури та літературного процесу, видавничої справи [688, с.49-50].

В свою чергу І. Мазепа, у досліджені «Україна в огні й бурі революції» [533] намагався подати безпосередній і відвертий погляд на події та їх учасників. Дослідник вказував, що загальний стан українського суспільства мав вирішальний вплив на хід революційних подій в Україні. Після вибуху революції український народ виявляв максимум своєї енергії для самоорганізації та розбудови своїх національних сил, але, скалічений двохсотлітньою неволею, був не в стані відразу стати на власні ноги [533, с.30]. Автор зауважує, що однією із головних причин поразки революції було різноголосся міста із селом. Село було переважно українським, а зросійщині елементи, що найбільше противилися українству, проживали у місті. Разом з тим, низький освітній рівень, не дозволяв українському селянству розпізнати демагогію більшовиків й інших пройдисвітів та ще більшою мірою штовхав в обійми анархізму. Відтак, селяни не могли

розібратися зі складною політичною ситуацією і діяли на основі традиційних моделей поведінки.

Дещо перегукуються із попередньою роботою дослідження С Сірополко [623, 624]. Науковець звернув увагу на низький освітній рівень українського селянства порівняно з росіянами чи євреями, виділив низку проблем на шляху становлення українського шкільництва у 1917–1918 рр. Автор відзначає, що у своєму повсякденному житті селяни мало послуговувалися здобутками освіти, а в основному опиралися на традиційні знання та уявлення.

Проблеми школи у перші десятиліття XX ст. були проаналізовані Г. Васькович [379]. Автор наголосив, що умови та стандарти навчальної діяльності дітей під час революції мало чим відрізнялися від кінця XIX ст.

Цінний фактичний матеріал вміщено у праці П. Христюка [672]. Аналізуючи можливі перспективи еволюції органів влади після проголошення Української Народної Республіки, дослідник зазначає, що Центральна Рада переоцінила значення демократичних структур місцевого самоврядування і недооцінила суспільну вагу рад робітничих, солдатських та селянських депутатів, демагогія котрих була значно ближчою селянському світогляду [518, с.31].

У низці свої праць М. Шаповал [675, 676] вказував, що українська інтелігенція була в ослабленому стані. При цьому, та незначна частина патріотично налаштованих кіл українства не могла забезпечити відповідні культурно-освітні запити з боку селянства. Науковець відзначає, що виходячи із способу життя та діяльності, кожен суспільний клас (поміщики, промисловці-капіталісти, інтелігенція, селянство) в Україні мав різні погляди на розвиток держави, що виражалися однаковими термінами. Вільна Україна представлялася поміщикам, як аграрно-поміщицька аристократична монархія, промисловцям-капіталістам – буржуазно-капіталістична республіка, інтелігенції – соціалістична республіка. Натомість, українське селянство, виходячи із історичних реалій, вбачало у поміщиках, буржуазії та інтелігенції визискувачів. В міру свого культурного розвитку селянство стає найбільш непримиренним проти визиску й експлуатації, що яскраво проявилося у його повсякденню під час революції.

Деякі суттєві моменти, що уточнюють низку аспектів селянського повсякдення були нами з'ясовані у роботах інших сучасників революційних подій. Для прикладу, І. Витанович [391], висвітлив політику УЦР в аграрному питанні. Науковець, зокрема, підкреслив недостатність селянського земельного наділу, що вилилося у земельний голод українського селянства та спровокувало аграрний рух у період революції.

О. Терлецький [562], наголосив на особливому поширенні аграрного руху Україною на початку вересня 1917 р. П. Мірчук [549], і М. Стахів [640] предметом розгляду зробили заходи української влади по врегулюванню криміногенної то суспільної ситуації на місцях.

Інтерпретацію подій Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. у контексті етноментальних характеристик українського населення зробила низка видатних вчених української діаспори, адже дослідження з української етнопсихології аж до початку 90-х років XX ст. розгорталися в основному за кордоном. Предметом уваги зарубіжних українських вчених стало з'ясування основних чинників формування менталітету, впливу на нього революцій та інших важливих подій та явищ.

Надзвичайно великим здобутком у розробці проблем української етнопсихології стала праці О. Кульчицького [502, 704]. Праці науковця стали одними із перших досліджень, щодо вивчення ґенези українського менталітету і його детермінантів. Незважаючи на критику методів пізнання та висновків, які зробив вчений – вже не одне десятиріччя дослідники використовують напрацювання вченого. Саме висновки історика української діаспори стали каркасом низки досліджень з української ментальності. На думку дослідника, на формування національного характеру українців мали вплив низка формуючих чинників (детермінантів), що в тій чи іншій мірі проявляються у кризових ситуаціях та дозволяють нам визначити «глибину їх дії» [502, с.56].

Цікавим, на наш погляд, є науковий доробок західноукраїнського вченого І. Мірчука [548]. Для того, аби правильно пізнати основні елементи українського світогляду, він звертає увагу на засади психічної структури українців, яким

притаманна значна перевага чуттєвого елементу, емоційного над розумовим, раціональним.

Значних успіхів у рефлексії над українською етнопсихологією досяг В. Янів [689, 690]. Опираючись на дослідження зарубіжних та вітчизняних дослідників науковець ґрунтовно описав низку рис української ментальності та національного характеру. Водночас своє розуміння української ментальності дослідник виводить з Юнгівських архетипів.

Вдалою спробою узагальнення напрацювань дослідників щодо розкриття чинників формування української характерології є збірник «Українська душа», репрезентований розробками етнопсихологів діаспори Є. Онацького [564], В. Храмової [671] та ін.

Наступний блок наукової літератури представлений роботам радянської доби. Історики, керуючись марксистсько-ленінською методологією, настановами правлячої комуністичної партії, загалом уникали проблеми українського національного відродження в 1917–1921 рр., або ж трактували різні питання щодо цього процесу з позицій пролетарського інтернаціоналізму, у зв’язку з чим українські уряди періоду революції були представлені як результат діяльності буржуазно-націоналістичних кіл, які йшли врозріз з інтересами трудящих мас, їх об’єктивною потребою єднатися з російським та іншими народами колишньої імперії [443, с.10-11]. За таких обставин, ми послуговуємося лише незначною кількістю праць радянського часу. Вони тією чи іншою мірою доповнюють існуючий фактичний матеріал або допомагають краще зрозуміти сутність проблеми. До таких робіт відноситься монографія І. Хміля [668], у якій незважаючи на ряд класичних моментів радянської історіографії, міститься цінний матеріал про селянські виступи проти великих землевласників, що стали частиною селянського життя в період революції.

Новим у роботі П. Кабитова, В. Козлова та Б. Литвака [456] є намагання побачити у селянському аграрному русі крім класової боротьби інші фактори. Зокрема, автори вказують на негативний вплив Першої світової війни та соціальних страхів та чуток.

На руйнівному впливу Великої війни на селянсько-солдатську психологію наголошує В. Тюкавкін та Е. Щагін [648]. Дослідники аналізують діяльність селянських комітетів, хоча й вкладають у них марксистко-ленінський контекст. Відкидаючи методологічні нашарування, у роботі «Історія селянства Української РСР» [449], міститься фактичний матеріал по селянських виступах на Правобережній Україні восени 1917 р.

Відтак, радянська історіографія не спромоглася дати об'єктивної оцінки місця і ролі селянства України в революційних подіях. Перебуваючи в полоні ідеологічних міфів, вона прагнула перебільшити пробільшовицькі настрої та очорнити діяльність українських владних інституцій.

Якісно нові зрушення в українській історіографії розпочалися з розпадом Радянського Союзу. У вітчизняній історіографії, велике значення для теоретичного осмислення сутності подій та процесів перших десятиліть XX ст. та Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. зокрема, на селянське повсякдення мають праці О. Реєнта, В. Верстюка, С. Кульчицького, В. Лозового, В. Солдатенка, М. Юрія та ін.

Важливе значення для розуміння суспільно-політичного та економічного становища Правобережної України в період Великої війни посідають студії О. Реєнта [602-609]. Як справедливо зауважив історик, Перша світова війна стала своєрідним вододілом у розвитку людства. Масштаб війни 1914–1918 рр., величезні втрати, перш за все людські, внаслідок бойових дій, а також спричинені нею фундаментальні зрушення, зокрема активізація національних і соціальних рухів, революційні процеси, суттєві геополітичні зміни на карті Європи зумовили значний вплив на все подальше життя її учасників та сучасників [606, с.3].

Ступінь новітнього рівня вивчення першого етапу Української революції, пов'язаного з діяльністю Центральної Ради та її впливу на селянство демонструє низка праць В. Верстюка [383-390]. Дослідник, вказуючи на своєрідність Української революції, одночасно застерігає, що було б помилкою намагатись відгородити її китайським муром від революції Російської [384, с.16]. Сучасна концепція Української революції розуміє її як самобутнє і самодостатнє явище,

пов'язане, насамперед, зі спробами реалізації українською нацією свого права на самовизначення як явище, для якого характерне тісне переплетіння соціальних та національних чинників, визначення рівня національної свідомості і соціальної мобільності мас [386, с.131]. Безперечною заслугою дослідника є виділення факторів соціальної напруги, що стали визначальними у повсякденному житті суспільства. Дослідник зауважує, що селянство, передусім, переймалося вирішенням аграрного питання, а не національно-державним будівництвом, відтак виник дисонанс у баченні подальших цілей революції між владними верхами і низами.

Низка праць присвячених проблемі Української революції в яких знайшли своє висвітлення окремі аспекти повсякденного життя селянства належить С. Кульчицькому [503-508]. Автор вказує на глибоку кризу та низку протиріч в суспільному ладі. Причину цього дослідник вбачає у незавершеності грандіозних реформаційних процесів середини XIX ст. За таких умов, на думку дослідника, для українського селянства найбільш привабливою виявилася проста та зрозуміла більшовицька доктрина.

Значний науковий інтерес мають роботи В. Солдатенка [634-638]. Історик намагається розібратися з причинами, що породили революцію. Автор звертає увагу на рушійні сили революції, вказує на важливість земельного питання для українського села.

Г. Кривоший [489] акцентує увагу на тому, що революція наблизила досягнення ідеалу українського селянства, який втілювався в гаслі «Земля і воля». Від революції селяни чекали радикальної аграрної реформи, ліквідації безземелля, закінчення кровопролитної війни, заможного і щасливого життя [489, с.53].

Прослідковуючи процес формування української модерної нації, Я. Грицак [409], торкається проблеми ролі селянства в Українській революції 1917–1921 рр. Акцентуючи увагу на низькому освітньому рівні українського народу на початку XX ст. актор вказує, що селянства, у своїй більшості, не могло зрозуміти всієї глибини процесів, що відбувалися у державі.

Значну увагу темі селянства в рамках революційних подій присвятив В. Лозовий [518-527]. Переважна більшість робіт дослідника стосується проблеми взаємовідносин між селянами та владою, правосвідомості та політичної культури українського населення в різні періоди революції. Дослідник дійшов до висновку, що національні програми українських урядів не відповідали світоглядним та ціннісним орієнтирам українських селян. На думку вченого, революційні події в Україні, поглиблення у ній кризових явищ, неспроможність влади реформувати аграрні відносини, посилювали серед селянства політико-соціальні орієнтації на становий автономізм. Побутування рис напівархаїчної аграрно-локальної свідомості визначило переважання антибюрократичних, антидержавних настроїв. Врешті, ці останні вилилися в анархоруйнуючу діяльність проти адміністративних органів в період Центральної Ради. Антиетатистська спрямованість політичної культури українського селянства виявлялася в утворенні та функціонуванні локальних сільських владних структур, передусім для унормування місцевого життя, розривом з містом і «великим суспільством» [522, с.173].

Цікавою є розвідка М. Ковальчука «Лютнева революція 1917 р. в українській провінції» [465]. Дослідник наголошує, що під враженням перемоги революції українське суспільство далеко не відразу звернуло належну увагу на проблеми адміністративного характеру. Лише події наступних місяців з усією очевидністю показали, що криза адміністративного управління та падіння дисципліни у військах можуть призвести до катастрофічних наслідків на місцях. Руйнація влади призвела до втрати контролю у регіонах та погіршення криміногенної ситуації. У селянське повсякдення, за таких умов, стали все більше проникати анархічні настрої [465, с.98-99].

І. Еткіна [431, 432] вважає, що у початковий період революції, селяни прагнули задовольнити аграрні «апетити» за допомогою легальних органів влади. Однак, після анархії та розрухи осінніх місяців 1917 рр. селянське повсякдення стало базуватися на деструктивній правовій поведінці, поверненні до принципів звичаєвого права.

Зауважимо, широкий відголос у вітчизняній історіографії набула проблема Першої світової війни. У свою чергу, ми будемо розглядати лише її завершальний етап та його наслідки для України. Примітно, що війна справила значний вплив на свідомість населення, адже дві губернії Правобережжя: Волинська та Подільська були в гущі військових дій. Частина інших українських губерній були прифронтовими і у повній мірі відчували всі тяготи війни.

Зокрема О. Реєнт підкреслив, що війна загострила низку суперечностей, які існували в імперії та призвела до переосмислення населенням свого місця в державі і її ролі у житі [602, с.141]. Відзначимо, що подібної думки дотримується С. Кульчицький [508], що розглядає війну як цивілізаційну кризу.

З проблемою подій Першої світової війни та її наслідками для України співпали наукові інтереси низки інших українських дослідників. Зокрема, О. Лисенко [514-516] задається питаннями повсякденного життя населення в умовах війни, змінами у свідомості солдат, їх світосприйнятті та ставленні до суспільства.

Варто відзначити, що різними аспектами Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. займалася значна частина дослідників. О. Кудлай [496-499], предметом наукового аналізу, зробила державні інституції періоду Центральної Ради. На думку науковця, ретельний розгляд даних міністерств дасть змогу оцінити ефективність їх роботи та простежити її наслідки на місцях, отже, з’ясувати ступінь їх впливу на повсякденне життя селянства.

З’ясовуючи наявність ефективних важелів управління в регіонах В. Скальський [426-429], дійшов до висновку, що влада Центральної Ради на місцях базувалася не стільки на владних інституція та її представниках, скільки на солідарності місцевого населення.

Окремим важливим аспектом проблеми є діяльність правоохоронних органів. Дослідники сходяться на думці, що в умовах відсутності дієвого карально-репресивного апарату держави, об’єктивним наслідком стало погіршення криміногенної ситуації. При цьому, Перша світова війна та анархія революційних місяців спричинила загальну, морально-психологічну кризу, що

проявилася у девіантній поведінці сільського загалу. І. Гуцалюк [416] вказує на значні проблеми із становленням міліції на початку революційних подій та простежує наростання кризи правоохоронної системи. С. Дровозюк [428] відзначає тенденцію щодо поширення девіантної поведінки населення. Селянські виступи, як наслідок загальної кризи державності, розглядалися В Щербатюком [683, 684].

Церква та школа протягом століть були частиною селянського життя й суттєво впливали на повсякдення хліборобів. Дані суспільні інститути стали предметом розгляду низки вітчизняних дослідників. А. Боровик [371], аналізуючи освітню діяльність Центральної Ради, вказав на низку проблем реалізації ефективної освітньої політики. С. Даниленко [417], виділив діяльність Українського товариства шкільної освіти, що згодом, на його думку, стало підґрунтям Міністерства народної освіти. М. Кукурудзяк й М. Собчинська [500], О. Зубалій [446], В. Прудько [597], Д. Розовик [613] окреслили всенародний характер руху по українізації школи та створенню народної освіти. О. Примак [588] проаналізувала значення для українського селянства позашкільної освіти. О. Шляхов [680], виділив побутові перешкоди для здобуття освіти селянськими дітьми.

О. Завальнюк [442, 443], проаналізував перші кроки вищої школи на українській території. Вчений відзначив, що після падіння самодержавства у Росії організоване українство почало вимагати від петроградської влади невідкладних реформ, зокрема і в освіті, які мали призвести до створення національної школи – від початкової до вищої. Наявні заклади освіти пропонували реформувати на засадах українізації. Російська професура вишів була вороже налаштована до викладання українською мовою і не погоджувалася із запровадженням в університетах українських кафедр, зокрема й українознавчих. Незважаючи на великий опір, вказує дослідник, українські вчені і педагоги розгорнули активну роботу по реформуванню старих і заснування нових університетів [443, с.440]. При цьому, науковець не обходить увагою проблеми повсякденного життя студентів українських вишів.

Церковна і релігійна тематика також стала предметом розгляду ряду науковців. Т. Євсеєва [434] вказала, що більшість представників вищої церковної ієрархії вороже ставилися до української державності на початку революційних подій. У свою чергу Б. Зальмон [444], подібні тенденції прослідкував на рівні священників нижньої ланки. І. Опря [566] та Б. Опря [565] відзначають, що така ситуація склалася ще з кінця XIX ст., коли миряни, через низку конфліктних ситуацій зі священиками, поступово стали віддалятися від церкви. Ю. Селевич [619] вказує, що церква намагалася зберегти свій домінуючий вплив на населення. Одним із таких засобів, на думку І. Петренко [575], були церковнопарафіяльні школи. О. Балухтіна [359] зробила аналіз монастирського землеволодіння на території українських губерній на початку XX ст. Дослідниця прийшла до висновку, що велике церковне та монастирське землеволодіння, яке існувало в Україні стало одним із факторів посилення соціальної напруженості за умов селянського малоземелля. Відтак, дослідники прийшли до висновку, що українське селянство у своєму повсякденному житті в період революції стало віддалятися від церкви, а часом і відкрито конфліктувати з кліром.

Доречно зауважити, що проблема повсякденного життя селянства тією чи іншою мірою розкривається в ряді інших робіт. Різні аспекти проблем місцевих органів влади у період Центральної Ради та їх вплив на селянське повсякдення висвітленні у студіях П. Гай-Нижника [396], А. Нітченка [561]. Культурно-просвітня робота на селі в означений період знайшла своє відображення в роботах Д. Буравченка [376, 377], Комарніцького [478], Кочергіна [488], Г. Кучерова [509], А. Машталіра [536], Т. Осташко [572].

Зрозуміло, що підняті нами проблеми знайшли своє висвітлення в ряді публікацій інших дослідників. Загальні тенденції розвитку Російської імперії та окремі аспекти повсякденного життя її мешканців, розкриті у низці робіт таких відомих вітчизняних дослідників як: О. Десятніков [424], Г. Єфіменко [436-438], І. Рибак [611, 612], В. Сарбей [618], І. Фареній [658], А. Філінюк [660], Р. Шпорлюк [681, 682], В. Яцюк [691] та ін.

Відзначимо, що в українській історіографії одним із перших проблему повсякдення як напрямку історичних досліджень підняв О. Удод [649-652, 713]. Учений зазначає, що повсякденність – це не тільки житлово-побутові умови, це психологізації побуту, дослідження ставлення людини до держави, суспільства, пануючої системи цінностей через призму щоденного сприйняття свого існування. Окрім того, О. Удод зауважує, що не варто прагнути до певних рамок у галузі дослідження повсякденності [441, с.40].

В. Головко [400-402], акцентує увагу на тому, що на сьогодні історія повсякденності не має чітких власних меж та методологічних принципів. Цієї ж думки притримується вітчизняна дослідниця О. Коляструк [471-477]. Аналізуючи сучасний стан розвитку історії повсякденності в Україні, вона стверджує, що на сьогодні не існує чіткого визначення, що таке повсякденність. Науковець вказує на прагнення дослідників пов’язати повсякденність з макроісторією (економікою, політикою тощо), показати їх взаємодію [554, с.44-45].

Низка робіт присвячена окремим аспектам повсякденного життя українського народу, що продовжили своє існування й у роки визвольних змагань. Зокрема, повсякденне життя мешканців українського села кінця XIX – початку XX ст. стало предметом розгляду В. Боднара [367-369], В. Борисенко [370], С. Жукова [440], М. Кагальної [458], О. Короткової [483], Ю. Котляр [487], О. Крижановської [490-493], О. Лукашевич [528], І. Петрової [576], Т. Портнової [584,697], С. Швидкого [678]. Повсякденне життя суспільства у новітній час присвячені праці О. Вільшанської [392], Т. Горбань [403], І. Коляди [468-470], О. Міхеєвої [550, 551], В. Молчанова [552], Т. Нагайко [554], Н. Хоменко [670].

Отже, наявність низки робіт засвідчує, що за останні декілька років вітчизняними науковцями було не лише заявлено про потребу дослідження повсякденного життя громадян у різні історичні періоди, а й здійснено перші важливі кроки з практичної реалізації цього завдання

Багатоплановість повсякденності диктує необхідність об’єднання наук. Сучасне дослідження повсякденності може бути тільки комплексним і системним. Цілком логічно, що вивчення повсякденності передбачає міждисциплінарні

контакти й запозичення [475, с.53]. Близькою до історії повсякденності є історія ментальності.

Великий внесок у розвиток досліджень з історії українського селянства рубежу XIX – початку XX ст. зробив Ю. Присяжнюк [589-595]. Селянознавчі студії історика торкаються різних аспектів української ментальності: від теоретико-методологічного осмислення проблеми до висвітлення певних структурних елементів свідомості хліборобського населення українських губерній. Як підкреслює науковець: «Ментальності (менталітету) в українській історичній науці випало «приживатися» в ще зовсім недалеких 1990-х рр. Попервах використання чи бодай озвучення терміна викликало нерозуміння, а то й неприховану упередженість» [589, с.16]. Дослідник переконливо доводить домінацію архаїчних патріархальних стереотипів у колективній свідомості селянства, формулює важливий висновок про невідповідність поширених у сучасній історіографії уявлень про селянство, які позначаються в оцінці його місця та ролі в соціальній і політичній історії України.

Виняткову важливу роль у процесі осмислення української ментальності мають дослідження М. Юрія. У монографії «Соціокультурний світ України» [685] дослідник виділяє низку напрямків дослідження рис українського характеру, як складової аналізу ментальних структур українців. Зокрема, вчений вирізняє: порівняльний аналіз українського характеру як певної цілісності щодо характерів інших етно-національних спільнот (як правило, поляків чи росіян). У числі перших проблему менталітету середньовічної України у своїх студіях підняла Н. Яковенко [686].

Значної уваги потребують студії О. Михайлюка [543-547]. Історик, використовуючи теорію Б. Андерсона «про уявні спільноти», пропонує застосовувати подібний підхід до вивчення селянства. Ми частково поділяємо думку дослідника про те, що селянство, маючи своєрідні ментальні риси та моделі поведінки, бачило себе особливою становою структурою суспільства.

У рамках історії повсякденності доречно відзначити напрацювання вітчизняних дослідників у проблемі регіональної історії. Передусім важливість

даних студій базується на висвітленні проблеми «прикордоння» як соціокультурного феномену, та його вплив на свідомість українського люду. Великий прорив у дослідженнях регіональної історії зробила Я. Верменич [380-382]. Зокрема, науковець підкреслила, що специфіка регіонів обумовлюється відмінностями природно-кліматичних умов, історичного досвіду, етнічного складу населення, культури, релігії, які в сукупності і взаємодії набувають інтегративного, системного характеру. Усвідомлення таких особливостей є обов'язковою умовою цілісності і всебічності історичного знання [380, с.5]. Доречно відзначити, що науковець у руслі регіональних досліджень поставила проблему відносин міста і села [382], що є надзвичайно цінним для розуміння соціокультурного розколу суспільства на початку XX ст.

Варто відзначити роботу Л. Нагорної [555]. Науковець стверджує, що складні обставини формування українського етносу в інонаціональних державних утвореннях зумовили орієнтаційний характер української самосвідомості.

Серед вітчизняних дослідників, важливий внесок у розвиток даної проблеми зробила О. Донченко [425, 426]. Низка її праць присвячена дослідженню архетипів (несвідомих моделей поведінки) українського народу, а передусім селянства. На подібних засадах будують свої дослідження В. Дем'яненко [423], Т. Євсєєва [435], О. Космій [484], В. Крячко [494]. В. Матях [535], М. Савіна [616]. Дослідники наголошують, що українське суспільство як XIX так XXI ст. у своєму житті керується одними і тими ж архетипами (архетип домінування минулого над майбутнім, архетип долі), консервування яких зумовлює «ментальні протиріччя» між сучасним і минулим.

Загальний вплив релігії та вірувань на формування української ментальності простежили: Г. Булашов [372], В. Зибцев [445], М. Пірен [581], І. Предко [587], А. Пономарьов, Т. Касміна, О. Боряк [654]. Вплив мови і традиції на етнонаціональну основу українського суспільства проаналізували О. Воропай [394], П. Горностай [404], І. Данилюк [418, 419], Ф. Колесса [467] Висвітленням естетично-емоційної складової українського менталітету ми завдячуємо О. Дарморіз [420].

Як на наш погляд, надзвичайно аналітичними є роботи М. Дроздової [429], що на психологічному рівні прослідкувала тенденції у психіці селянства, вказали на низку факторів, що призвели до підвищення агресивності та соціальної напруженості. Загальнотеоретичні аспекти людської психіки та їх властивості висвітлення у роботах О. Васильченко [378], Л. Карп'юк [462], Л. Орбан-Лембрик [567-571], М. Слюсаревського, І. Кривонос [631].

Загальні проблеми формування національного характеру висвітлюються в дослідженнях Л. Алексеєвої [345], І. Бичко [364], І. Мейжис та Л. Почебут [537], В. Пічи [582], М. Поповича [596], Р. Сойчука [632], А. Сокирко [633], О. Стражного [641], В. Туренко [647].

У цьому ж контексті слід вказати й на низку дисертаційних досліджень вітчизняних науковців, спрямованих на вивчення менталітету та повсякденного життя населення в новітній період. До таких робіт відносяться дисертації: Л. Костюк [693], О. Парфьонової [695], В. Попова [696], О. Шуби [698], Н. Яцук [699].

Отже, вітчизняна історична наука зробила великий крок у з'ясуванні низки проблем Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. та повсякденного життя українського народу, зокрема. Значна кількість робіт присвячена періоду Центральної Ради. Водночас, ми поділяємо думку Г. Корольова, про те, що пануючою у висвітленні перебігу революції стала реконструкція форм національної державності, а інші, суттєві її аспекти спрощувалися або взагалі ігнорувалися [481, с.372-373].

Відзначимо, що до нашого дослідження ми залучили низку іноземних публікацій, що доповнюють та уточнюють існуючі відомості. Вони передусім пов'язані із дослідженням історії повсякденності, національно-культурної, духовної сторони життя українського народу, його ментальності.

Насамперед наголосимо, що переважна більшість досліджень іноземних авторів буде нами використовуватися як теоретичний матеріал адже суттєві напрацювання Західної історіографії у площині школи «Анналів» не викликають сумнівів.

Значний прорив в дослідженні історії повсякденності зробили російські вчені. Загалом, за останнє десятиліття російські науковці створили серйозний доробок з історії радянської повсякденності фактографічного та теоретичного, концептуального рівня. На сьогодні серед проблем, що активно розроблюються, можна виділити наступні: як впливає побут на опанування життєвих труднощів; аналіз повсякденних практик та стратегій виживання у світі, що постійно трансформується як ключ до розуміння самого механізму існування суспільства, його глибинних структур тощо [677, с.38].

Повсякденне життя в екстремальних умовах війни не могло не привернути уваги дослідників. Однією із перших даною проблематикою зайнялася О. Сенявська [620-622], що предметом своїх студій зробила Першу світову війну та її вплив на свідомість суспільства. Дослідниця акцентує увагу на те, що «селяни-воїни – це особливе явище, не тільки соціальне, але і психологічне. Особа, яка отримала в руки зброю, змінюється миттєво, – підкреслює науковець, – змінюється все світовідчуття, самооцінка та відношення до інших» [622, с.4,49].

Разом з тим, науковці активно стали проводити паралелі між Першою світовою війною і революційними подіями 1917 р. А. Асташов [347-349] розвинув думку про те, що виходячи із особливої ментальності, селяни сприймали війну і всі події, пов’язані з нею, по-своєму. Війна стала для останніх культурним шоком, який ніяк не міг укластися у їх світорозумінні. Не усвідомлюючи справжніх причин поразок армії на полях битв у свідомості селянства склалося уявлення, що армії шкодить внутрішній, тиловий ворог. До нього селяни відносили всіх, хто не відповідав їхнім уявленням про справедливість (землевласники, торгівці, євреї, поліція, інтелігенція, а згодом і царська сім’я), й після повернення додому саме цим категоріям суспільства найперше намагалися помститися. Ці та інші положення досить чітко розкрили у своїх роботах О Поршнева [585,586,], А. Одергон [563].

Не розуміючи подальшої необхідності у продовженні війни колишні хлібороби покидали фронт та несли набутий досвід у тил. Розвал царської армії став одним із каталізаторів революційних подій 1917 р. Наслідки появи в країні

великої кількості людей зі зброєю та підірваною психікою були катастрофічними. Дані моменти прослідковуються у дослідженнях А. Асташова [347-349], С. Базанова [357,358], М. Оськіна [573] та С. Ямщикова [687]. Історики військової антропології дійшли до висновку, що у колишніх хліборобів за період війни сформувалася власна психологія, своє бачення майбутнього та своєрідний світогляд. Після повернення у тил солдати намагалися помститися «внутрішньому ворогові» (згодом більшовики назвуть його – буржуєм та ворогом народу – В.Ф.) за роки окопної війни та всі її жахіття. Саме із підірваною психологією солдат та деформованою мораллю науковці пов'язують суспільну девіацію та прояви анархії у початковий період революційних подій 1917–1921 рр.

Проблемі повсякдення в революційну добу присвячені роботи В. Аксенова [343,344,692]. Автор простежує життєві реалії мешканців міст після Лютневої революції, вказує на загальний психологічний настрій у столицях, аналізує тенденції загального погіршення ситуації, у тому числі криміногенної. Цінними є роздуми дослідника про роль та значення для селянства постаті царя в останні роки імперії.

Великий вклад у розвиток проблеми селянського повсякдення кінця XIX – початку XX ст. зробили В. Безгин [360] та В. Бердінских [361-363]. Позитивним, як на нашу думку, є прагнення дослідників проникнути у свідомість сільського населення, окреслити притаманні лише для селянства психологічні риси та суспільні практики. Актуальними і цінними для дослідження є вміщені у роботах спогади селян про революційні події. Селянський світогляд та його вияви у повсякденній практиці стали предметом дослідження О. Сухової [643].

З. Мухіна [553], зробила спробу проаналізувати дозвілля, як один із аспектів селянського повсякденного життя.

Цінними як з теоретичної так і фактографічної точки зору є дослідження Я. Гілінського «Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв.)» [422]. Автор вказує, що даний історичний огляд має на меті розпочати розмову про історію вітчизняної девіантності й соціального контролю. Дослідник подає власне бачення причин виникнення певних девіантних моделей поведінки

та визначає їх масовість. Цінними є статистичні дані, що дозволяють побачити певні тенденції. Феномен п'янства як прояву девіації в російській культурі проаналізувала Ю. Павлова [574].

Нові методологічні підходи до вивчення історії революції запропонував В. Булдаков [373, 374], який закликав розглядати події 1917–1921 рр., фокусуючи погляд передусім на людському вимірі. Дослідник здійснив оригінальну інтерпретацію революції 1917–1921 рр. через призму психосоціальних чинників. Використовуючи міждисциплінарний підхід при дослідженні природи революційного насильства, В. Булдаков у своїх працях зробив, на наш погляд, вдалу спробу відтворення психологічного стану революційних мас, комплексно висвітлив соціально-психологічну складову суспільної кризи в добу революції. Окремі аспекти викладеного вченим матеріалу стосуються й історії України [518, с.55].

Заслуговує на увагу білоруський журнал «Перекрестки» в якому знайшли своє відображення проблеми соціокультурного пограниччя на території України та Білорусії. Серед провідних науковців, котрі рефлексують над згаданою проблемою можна виділити: А. Усманову [655] та ін.

Значну увагу селянському питанню у роки революції присвятив Г. Герасименко [398], вказуючи, що демократичні владні перетворення, запропоновані урядом, були непритаманні для селян імперії. Це призвело до багатовладдя та анархії. Г. Гарбуз [397] та Ю. А. Реент [601] акцентували увагу на правоохоронних органах в роки революції. Як і попередній вчений, дослідники вказують, що демократичні форми побудови владних інститутів у Росії були неефективними, адже не мали історичного коріння. Вплив та значення селянських громад та сходів у роки революції проаналізувала Н. Кабитова [457]. Дослідниця прийшла до думки, що комісари Тимчасового уряду не мали реального впливу на селянські форми самоврядування, а в самого населення виникла психологія «смутного часу».

Селянські погроми як вияв соціальної девіації проаналізувала Л. Рассказова [600]. Т. Соловей та В. Соловей [639] звернули увагу на єврейські погроми у російській провінції.

М. Бабкін [356] з'ясував основні моменти співпраці Тимчасового уряду й Священного Синоду. Автор вказує, що духовенство пішло на мовчазну згоду із революціонерами задля збереження привілейованого становища в країні. В свою чергу, це викликало нерозуміння й збентеження у нижчих духовних чинів, що вороже були налаштовані до революції.

Відзначимо, що попри значний внесок у розвиток проблеми дослідження, російські історики дещо однобоко висвітлюють дану тематику. Не знайшло свого розкриття питання про ментальність селянства різних частин імперії. Тобто проблема України не піднімалася або розглядалася побічно чи у рамках російської історії.

Значних успіхів у теоретичному осмисленні проблем революційних подій на теренах колишньої Російської імперії та повсякденного життя її мешканців досягли західні дослідники. Наголосимо, що інституювання історії повсякденності, як окремого напрямку наукових студій, відбулось саме в європейській історіографії [475, с.50].

Справжній рух спрямований на дослідження «щоденного життя» розпочався в Німеччині у 80-х рр. Одним із провідних дослідників напряму став А. Людтке [532], що задав тон та спрямованість дослідженням історії повсякденного життя суспільства.

Культурно-антропологічний підхід до вивчення суспільства запропонувала відома на Заході славістка Ш. Фіцпатрік [659]. Вона вважає Росію й Україну територію з особливою культурою та характерними для неї соціокультурними феноменами. Звідси відводиться особлива увага до проблем менталітету та уявлень громадян, ритуалів, святкувань і церемоній, народної та етнічної культури, конструювання суспільних символів, повсякденного життя, соціокультурних ідентичностей, ідеології тощо [510, с.34].

Т. Шанін [673, 674], детально проаналізувавши події 1905-1907 рр. стверджує, що вони для селянства стали «генеральною репетицією» революції 1917 р. Вчений зауважує, що вся складність політичного життя Російської імперії полягала у тому, що частина її населення була штучно відірвана від модернізаційних процесів, що не дозволяло їй розвиватися в ногу із часом. А. Каппелер [459, 460] вважає, що революція 1905–1907 рр. була в першу чергу національною. Як і у випадку зі зміцненням імперії, західні окраїни відіграли провідну роль у її розвалі [367, с.400]. На думку А. Граціозі [406], український рух був у XX ст. прототипом великих національно-визвольних рухів, основу яких складало селянство [386, с.132].

Д. Бовуа [365], проводячи думку про те, що в Правобережжі непримиренно зіштовхнулися «в тотальному антагонізмі імперські, класові, соціальні, економічні та національні протиріччя польсько-російсько-українського трикутника». Історик показав увесь трагізм становища українського селянства, затиснутого між обома протиборчими світами й обома ж визискуваного. Дослідник наголошує, що наявність великого поміщицького землеволодіння на Правобережжі призвело до земельного голоду населення, що не могло не сказатися на соціальних настроях. Аналізуючи соціальні та етнічні відносини, дослідник показав, наскільки громадське життя на Україні було складним і заплутаним, ніж просто протистояння експлуатованих мас і їх гнобителів і закликав переглянути всю тематику соціальної історії [366, с.400-401].

Важливим здобутком сучасної історичної науки стала низка публікацій Інституту історії НАН України. Неабияку вагу для нашого дослідження має багатосерійне видання «З історії повсякденного життя в Україні» [558, 559]. На 2015 р. вийшло 10 т. з даного циклу видань. У 2010 р. побачили світ перших чотири томи з даної серії, що стали результатоном багаторічної праці авторського колективу. Передусім відзначимо науковий доробок О. Коляструк [477], В. Головка [400], С. Кульчицького [503], що стали авторами розділів першого тому – «Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.)». Науковці проаналізували теоретико-методологічні аспекти історії

повсякденності, визначили її місце у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Було зроблено перші кроки по визначенню взаємовідносин між владою й селянством на рівні села, окреслено основні повсякденні практики селян у колі сім'ї та громади.

Друга книга із означеного циклу орієнтована на висвітлення складного і суперечливого життя освітян та їх підопічних. Г. Єфіменко [438] вказав на нестерпно важке матеріальне становище вчителів, проаналізував основні освітні тенденції в Україні у зазначений період.

Третя і четверта книги із серії носять назву «Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)». Як у попередніх томах, у ній знайшли своє відображення питання теорії і методології історії повсякденності (О. Удод), визначено специфіку джерельної бази напрямку (О. Коляструк). Надзвичайно цінними є студії В. Швидкого [678], пов'язані із проявами девіантної поведінки у повоєнному суспільстві.

Аналіз казусів та девіацій як частини повсякдення Гетьманських часів запропонований М. Капраль у першому томі видання «Повсякдення раньомодерної України» [461].

Значний фактичний і теоретичний матеріал вміщений у виданнях: «Історія державної служби в Україні у 5 т.» [448], «Історія українського селянства: нариси в 2-х т.» [450, 451], «Історії української культури у 5 т. 9 кн.» [452-455], «Нариси з історії Української революції 1917–1921 рр. у 2-х кн.» [556].

Невичерпним джерелом української народної історичної самосвідомості (пам'яті) є, звичайно, наш самобутній фольклор з його багатством видів і жанрів. Досить часто саме фольклор фіксував справжнє ставлення українців до повсякденних проблем і спроб їх розв'язати. «На папері голо, а пам'ять народна зафіксувала все, що чи то боляче, чи радісно перейшло через неї», – писала професор К. Фролова про відомий трагічний розрив між офіційною (писаною історією) і народною історією, що панував у нашому суспільстві [713].

У вітчизняній історіографії одним з перших, «народними особливостями українців» та «українською характерологією» почав займатися М. Костомаров [277, 486]. Зокрема, у праці «Две русские народности»,

зіставляючи російський і український етноси, вчений відзначив їх розбіжні «начала», що зумовили різний перебіг їхніх історій.

Серед розвідок з етнопсихології українців, які базуються на фактографічних матеріалах XIX ст., виокремлюється праця В. Антоновича «Три національні типи народні» [346], що стала фактично новою сходинкою у становленні української етнопсихологічної науки. В. Антонович акцентував увагу на двох групах факторів, які найбільше позначаються на формуванні національної характерології: спадкові соматологічні (антропологічні особливості) та етнопедагогічні чинники, пов'язані із виховною роллю культури, історичного досвіду народу та соціального середовища, що є надзвичайно важливо для нашого дослідження.

Нами опрацьована низка етнографічних розвідок таких відомих дослідників як: А. Афанасьєв [351], М. Белуха-Кохановский [190], Н. Бунаков [375], Б. Грінченко [407, 408], М. Драгоманов [427], А. Єфименко [433], П. Куліш [318, 319], Т. Рильський [300], К. Сумцов [642], А. Терещенко [644], П. Чубинський [645, 646].

Окрему групу використаної в дослідженні наукової літератури складає навчальна література, що має концептуальне, методологічне значення. Зрозуміло, що переважна більшість даних робіт мають загальний характер, але в них, частково, знайшла своє відображення проблема повсякденного життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради.

Отже, тематика повсякденного життя населення наприкінці XIX – початку XX ст. останніми роками набула значної популярності у вітчизняній історіографії. Разом з тим, українська історична наука ще не має у своєму активі комплексного дослідження селянського повсякдення у період Центральної Ради. Наявні розвідки носять фрагментарний характер і не дають повноцінного уявлення про означену проблему. Відзначимо, що тема представленого дослідження поєднує цілий комплекс питань повсякденного життя селян в контексті: революційних подій 1917–1918 рр., політичного та економічного становища краю, соціокультурних аспектів тощо. Частина з них знаходиться на перетині історичних, культурологічних, етнографічних та мистецтвознавчих студій. Саме

тому, ми активно інтегрували напрацювання багатьох близьких соціогуманітарних дисциплін для розкриття обраної тематики.

1.2. Джерельний комплекс дослідження.

Джерельну базу праці складає широкий комплекс різноманітних за походженням і змістом джерел. Це – документи та матеріали центральних архівних установ України: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного історичного архіву України в Києві. У роботі знайшли своє відображення документи із обласних архівних установ: Державного архіву Одеської області та Державного архіву Хмельницької області. До джерельної бази дослідження відносяться документи Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Опубліковані джерела представлені низкою законодавчих та нормативно-правових актів Російської імперії, Тимчасового уряду та Української Центральної Ради. Доповнює наявну джерельну базу цілий комплекс періодичних видань періоду 1917–1918 рр., статистичних відомостей та збірників документів із означеної проблеми.

Інформаційна наповненість центральних історичних архівів України матеріалами про повсякденне життя українських селян, у тому числі і в добу Центральної Ради, досить вагома. Наголосимо, що саме архівні документи та матеріали посідають головне місце в комплексі джерел досліджуваної нами проблеми.

Відзначимо, що джерельна база з історії Української революції формувалася у складних умовах зламу старих і творення нових суспільних відносин. Часті та динамічні зміни владних режимів, рейдуючий спосіб функціонування урядового апарату, спрощені способи фіксації його діяльності й численні втрати документальних матеріалів негативно відбилися на повноті збереженості

першоджерел інституційного рівня: законодавчих, нормативних, розпорядчих актів. Однак, попри всі катаклізми, значний масив документів знаходяться на державному архівному зберіганні й доступний сучасним дослідникам [580, с.108].

Вагомий фактичний матеріал зосереджений у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. Для зручності користування і систематизації ми поділяємо матеріали архіву на фонди центральних міністерств та відомств при УЦР; фонди губернських та повітових комісарів і земств; фонди волосного і сільського самоврядування; документи та матеріали вміщені у фондах культурно-освітніх товариств.

Одне із ключових місць у роботі займають джерела вміщені у фонді «Українська Центральна Рада 1917–1918 рр.» (ф. 1115) [45-50]. Вони дають нам загальне розуміння політики УЦР, ідеологічні засади державного будівництва та соціальної політики. Разом з тим, дані документи відображають соціально-економічну та політичну ситуацію що склалася на місцях, адже до складу фонду входять звіти інструкторів УЦР, статистичні відомості та дописи із різних місцевостей України і українців колишньої імперії.

Інформаційно-насиченими є документи фонду «Генеральне Секретарство внутрішніх справ Української Центральної Ради» (ф. 799) [34,35]. Зокрема, вони вказують на поширення антивладної боротьби з боку збільшовизованих маргінальних елементів.

Подібні тенденції взаємодії влади і суспільства розкриті у справах фонду «Український військовий генеральний комітет при УНР» (ф. 811) [36,37]. Джерела свідчать, що під впливом дезертирів та більшовиків, анархістська хвиля швидко поширювалася територією Правобережжя.

Ставлення селянства до влади, тих чи інших державних режимів неможливо відтворити та зрозуміти не дослідивши аграрні та продовольчі аспекти, оскільки для селян саме ці питання й мали найбільшу вагу [518, с.60]. Фонд «Народне міністерство земельних справ» (ф. 1060) [40-43] дає можливість простежити відповідність державного законодавства у сфері земельних відносин селянським уявленням з даного питання. Варто зазначити, що у вказаних документах

зафіксовані наслідки тих чи інших нормативних змін на місцевому рівні, пов'язаних з повсякденністю.

У фонді «Народне міністерство освіти Української Народної Республіки» (ф. 2581) [100-120] збереглася серія документів, котра вказує на національне пробудження українського суспільства. Вимога українізації школи та національної освіти стала такою ж важливою, як земельне питання чи українська автономія. Разом з тим, ми бачимо низку перешкод на шляху реалізації національної освітньої програми, що випливали із революційної реальності та нашарувань асиміляційної політики самодержавства.

Надзвичайно важлива інформація міститься у фонді Подільського губернського комісара Української Народної Республіки, м. Вінниця (ф. 628) [26-33], та Подільського губернського комісара Тимчасового уряду, м. Вінниця (ф. 1792 [80-91]). Унікальні архівні матеріали містять відомості про становище на місцях, аграрний рух селян та боротьбу з ним місцевих властей. Листування Губернського комісара чудово висвітлює настрої, що панували у суспільстві та вказує на загальну, всеохоплюючу кризу.

Величезний масив інформаційних та аналітичних документів, що відображають суспільно-політичне та соціально-економічне життя на селі, ставлення селянства до органів влади міститься у фондах волосного і сільського самоврядування. Це передусім земельні комітети і управи, волосні та сільські виконавчі комітети тощо. До найбільш інформаційних ми відносимо фонди: «Сербовський волосний земельний комітет» (ф. 524) [24, 25], «Проскурівський повітовий виконавчий комітет громадських організацій» (ф. 1116) [51-54], «Управа Гайсинського повітового земельного комітету» (ф. 1390) [58-64], «Меджибіжська волосна земельна управа» (ф. 1598) [75-77], та ін.

Принагідно відзначимо, що діловодство селянських органів влади, як правило, містить документацію з питань сільського управління, сплати податків, та фінансових справ щодо вирішення аграрного та продовольчого питань про військові справи та освітні питання. Особливу цікавість викликають джерела, які безпосередньо виходили з середовища селян − присуди та накази сільських

громад, відповіді селянських активістів на запитання анкет, колективні листи до органів влади. У них закладено багато інформації про повсякденне життя села. Їх аналіз дає можливість відтворити прагнення, ідеали, цінності та уявлення, стереотипи мислення та поведінки притаманні українським хліборобам. Однак, слід зазначити, що цей вид джерел потребує ретельного аналізу, щоб визначити, що написане самими селянами і відображає їх погляди, а що привнесено політичними партіями, громадськими організаціями або зумовлено тиском влади [518, с.60].

Вартими уваги є документи та матеріали вміщені у фондах культурно-освітніх товариств. Це, передусім, фонди товариств «Просвіта» та місцевих культурно-просвітніх закладів. Вони дають нам реальну картину культурно-освітнього становища в якому перебували українські селяни та вказують на значні рудименти в світоглядних орієнтирах останніх.

Зосереджені у фонді «Бюро Української селянської спілки м. Київ» (ф. 4037) [122] документи відтворюють основні проблеми та орієнтири українського селянства, які знайшли своє відображення у ході роботи Всеукраїнського селянського з’їзду, що проходив у травні-червні 1917 р.

Документи Центрального державного історичного архіву у Києві, верхні хронологічні рамки яких обмежені 1917 р., містить невелику кількість джерел з історії Української революції. В основному це фонди прокурорів судових палат. Тут зосереджено справи про самосуди над селянами, звинувачення в самовільному переобранні місцевих органів, перевищенні повноважень посадовцями, розгроми поміщицьких маєтків селянами і військовими, антиурядову агітацію, відмову виконання поставок для армії тощо [580, с.119-120].

Матеріали фондів «Прокурор Київської судової палати» (ф. 317) [2-13] та «Прокурор Одеської судової палати» (ф. 419) [15-16] дають нам детальне розуміння трансформаційних процесів в селянському середовищі та вказують на поступове визрівання антивладних настроїв.

Досить інформаційним джерелом є фонд «Управління попечителя Київського навчального округу» (ф. 707) [17-22]. Зокрема, обіжники від Міністерства вказували на низький освітній рівень українського селянства, домінування патріархальних звичаїв і традицій у селянській культурі. Доповнюють вказані матеріали справи із фонду «Київська духовна консисторія» (ф. 127) [1].

Загалом, Центральні архівні установи України репрезентують різні аспекти з історії повсякденного життя селянства. В переважній більшості – вони вказують на погіршення криміногенної ситуації на місцях, вияви девіантної поведінки та загальні перешкоди на шляху впровадження урядових постанов та наказів на селі.

Варто відзначити, що документальні матеріали місцевих органів влади – губернських та повітових комісарів, Тимчасового уряду, Центральної Ради не мають централізованого архівного зберігання, їх дислокація носить дисперсний характер, вони базуються переважно в державних архівах областей. Це ж стосується й джерел з історії органів місцевого самоврядування – губернських та повітових земств, міських дум, громадських організацій [580, с.108-109].

Саме тому, ми використали у роботі документи і матеріали із сховищ обласних архівів: Одеського та Хмельницького. Вони містять інформацію про ту чи іншу ситуацію на місцевому рівні, деталізуючи та уточнюючи ряд моментів. Зокрема, фонди Державного архіву Хмельницької області [133-146] багаті матеріалами на селянський аграрний рух та його вияви і девіації. Міститься унікальний матеріал рішень селянських сходів та інших форм самоврядування. Також простежуються матеріали, що дають розуміння взаємовідносин між селянами і владними організаціями і їх діячами на рівні села. Документи Державного архіву Одеської області [123-132] вказують на значні труднощі у планах УЦР по українізації освіти.

Загальною рисою інформації документів означених архівних установ є поширення суспільно-політичної кризи на всю територію Правобережжя і України загалом. Революційне свавілля відбилося на українському селянству

досить гнітюче. У результаті цього стали можливими численні вияви протиправних та кримінальних дій, падіння моралі та культури, прояви девіації.

Варто відзначити, що джерела повсякденності залежно від походження і призначення можуть говорити про одне й те саме різною мовою, вживати різну лексику, послуговуватись різним семантично-символічним кодуванням реальності. Вони можуть засвідчувати різні сторони повсякденності, зовсім не обов'язково дотичні для відтворення цілісної картини. Джерела повсякденності, почасти, не підвладні чіткій системності, тим більше ієрархічності, вони дуже часто мозаїчні, уламкові [471, с.49-50].

Враховуючи дане положення, у роботі ми використали цілу низку опублікованих документів та матеріалів. В основному вони представленні законодавчими та нормативно-правовими актами революційних органів влади, періодичною пресою 1917–1918 рр., збірниками документів із означеної проблеми та спогадами учасників подій.

Вивчення, вміщених у «Повному зібранні законів Російської імперії» [149,150] законодавчих і нормативно-правових актів, дає змогу простежити ряд світоглядних уявлень селянства, що сформувалися під дією царського законодавства. «Перший Всезагальний перепис населення Російської імперії 1897 р.» [153,154], що вийшов друком на початку XX ст. вказує на рівень освіти титульних мешканців Правобережної України. Як свідчить джерело, українське населення краю значно відставало в освітньому рівні від інших мешканців регіону: поляків, росіян та євреїв.

Новий етап законодавчо-правового розвитку країни розпочався із повалення самодержавства та встановлення влади Тимчасового уряду. Документи і матеріали із «Журналів засідань Тимчасового уряду» [151], дають можливість проаналізувати якість та відповідність нового законодавства до вимог часу та світоглядних орієнтирів селянства.

Періодична преса є надзвичайно важливим джерелом для дослідника української революції 1917–1921 рр. Дані видання є досить інформативним джерелом для вивчення громадсько-політичного, повсякденного життя населення

українських губерній, реалізації заходів Тимчасового уряду, діяльності органів місцевого самоврядування, їх партійно-політичного складу тощо [578, с.132,136]. В часописах публікувались закони, постанови, накази, розпорядження органів влади, інтерв'ю з офіційними особами або представниками політичних партій тощо. У періодичних виданнях містяться оперативна інформація про місцеві події, матеріали з політичних, соціально-економічних проблем, які найбільше хвилювали селянство. При критичному розгляді газетних статей і матеріалів, їх співставленні з іншими свідченнями, вони можуть слугувати важливим джерелом дослідження масових настроїв, соціальної свідомості та поведінки селянського загалу [518, с.63-64]. Історики часто вдаються до вивчення вторинних джерельних матеріалів, що непрямо можуть пролити світло на буденні, звичайні для того часу явища культури, права, ментальної поведінки людей тощо, на які не зверталося сучасниками практично жодної уваги [461, с.243].

У роботі ми використали матеріали низки періодичних видань 1917–1918 рр. До найважливіших ми відносимо газети «Народна воля», «Нова Рада», «Селянська думка», «Вільне слово». Важливість даних видань полягає у тому, що в них простежується динаміка суспільно-політичних подій на території України. Широке відображення на шпальтах газет знайшло земельне та продовольче питання, акцентується увага на освітньо-культурному русі українського народу. Окремі газети («Народна воля», «Нова Рада») дають детальну інформацію про криміногенну ситуацію на місцях, вказують на найбільш жахливі вияви девіації. На шпальтах ряду газет вказується про пограбування та спустошення території Правобережжя більшовиками, дезертирами, регулярними військами та кримінальним елементом.

Разом з тим, у багатьох публікаціях українських газет («Вільне слово», «Свободный голос») піднімаються проблеми українізації навчальних закладів, вказуються на труднощі та методи їх вирішення на шляху до національної школи та освіти.

Крім зазначених неопублікованих джерел, матеріалів періодичної преси у роботі ми використали низку опублікованих збірників документів.

Перші спроби комплексного видання державних актових документів робилися під час революційних подій або в українською еміграцією. До таких видань належать збірники документів «Велика українська революція (Матеріали до відновлення історії української державності): календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року» [159], «Українська суспільно політична думка в ХХ ст.: документи і матеріали» [179] та ін. Однак вони, носять фрагментарний характер. Дані матеріали несуть відбиток суб'єктивізму у сприйнятті багатьох явищ, епізодів і постатей, а відтак й потребують більш критичного підходу при використанні наявної у них інформації [579, с.96].

Проблеми повсякденного життя українського селянства знайшли своє відображення у низці збірників матеріалів радянського часу. Відзначимо, що хоча у даних збірниках революційні події в Україні подавалися з позиції класової боротьби та громадянської війни, значний масив інформації відображає саме селянське повсякдення. Зокрема, у роботі ми використали: «Борьба за власть советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.)» [158], «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апрель 1918. В 3-х т.» [160], «Гражданская война на Украине: сб. документов и материалов. В 3-х т. 4-х кн.» [163].

Проголошення незалежності України актуалізувало проблему ліквідації «білих плям» історії. Публікація документальних джерел стала іманентною потребою українського суспільства, неодмінною умовою забезпечення розвитку новітнього історіографічного процесу [577, с.103]. Зусиллями фахівців Інституту історії НАН України та Центрального Державного архіву вищих органів і управління України підготовлено до друку фундаментальне видання «Українська Центральна Рада: документи і матеріали у 2-х томах» [180, 181].

До першого тому, що хронологічно охоплює події від 4 березня по 9 грудня 1917 р. відібрано 250 документів. Збірник дозволяє отримати найповнішу уяву про діяльність Центральної Ради, Генерального Секретаріату на Правобережній Україні [637, с.143].

До другого тому, що хронологічно охоплює події від 10 грудня 1917 р. до – 29 квітня 1918 р., включено 170 документів. У публікації, мовою документів, розповідається про налагодження функціонування державного механізму УНР, про досвід розв'язання найнагальніших проблем тогочасного життя тощо [638, с.150].

Особливої уваги заслуговує збірник матеріалів «Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року» [182]. Упорядники видання надзвичайно багато уваги приділяли географії революційного руху та специфічним і спеціальним його проявам, зокрема намагалися показати роль національної проблеми в житті суспільства. Поряд із загальними особливостями українського національно-визвольного руху, які окреслені в передмові, упорядники звертали увагу на окремі важливі нюанси, уточнення тих чи інших подій. Основним джерелом архівних документів стали фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, окрім нього використано фонди державних архівів Полтавської та Чернігівської областей, а також Державного архіву Російської Федерації. Деякі документи запозичені з Російського державного військово-історичного архіву [182, с.30-31].

Відзначимо, що надзвичайно важливу та малодосліджену проблему підняла Л. Жванко [164]. Звернувшись до тематики біженців Першої світової війни, автор відзначає, що воно стало випробуванням для українців, адже потрібно було прихистити тисячі обездолених людей. Збірник документів «Біженство Першої світової війни в Україні» [164] став якісним доповненням до однойменної монографії автора.

Низка документальних видань, використаних у роботі, висвітлюють певний ракурс обраної нами проблеми. Для прикладу, «Історія державної служби в Україні: документи і матеріали» [166], «Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики ХХ ст.» [172], «Хрестоматія з історії держави і права України» [184] та ін.

Наголосимо, що для кращого розуміння проблеми ми використали ряд російських опублікованих збірників документів: «История России. 1917–1940:

хрестоматия» [165], «Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг.: сборник документов» [169], «Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил: статистическое исследование» [177] та ін. Однією із їх особливостей є ігнорування Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. як такої. Їх актуальність полягає у висвітлені деяких аспекті повсякденного життя селянства, що були характерними як для України так і російських територій.

Для розгляду проблеми українського селянства в рамках історії повсякденності, надзвичайно цінними є спогади. Відзначимо, що провідний діяч УЦР В. Винниченко [327, 328], досить влучно та безпристрасно охарактеризував цілу низку «старих ран», що розбурхували українське село. Дослідник підкреслив, що хоча населення визнавало Генеральний Секретаріат легітимною владою у країні, в останнього не вистачало засобів, щоб навести порядок. «Жага сильної твердої влади була не тільки у широких мас населення, не тільки у знервованого і стомленого обивателя, але й у більш організованих, свідомих елементів, навіть серед кругів самої Центральної Ради», – згадував В. Винниченко [328, с.54-55].

Незаперечну вартість мають роботи Д. Дорошенка [332]. Професійний історик, перебуваючи довгий час на різних державних посадах і бачачи проблеми із середини, вказував на брак досвідчених кадрів на які у своїй діяльності міг би опертися Генеральний Секретаріат. Разом з тим, за словами історика, на місцях сильно дошкуляли дезертири та різні провокатори, що збурювали селянство. При цьому, автор акцентує увагу на специфічному селянському світосприйнятті та правосвідомості, до яких було важко достукатися.

В. Кедровський [333], зробив аналіз військово-політичної ситуації на фронтах російської армії влітку 1917 р. Автор наголосив на критичній ситуації у війську наприкінці весни 1917 р. Відзначив, що царська армія тріщала по швах: деморалізовані військові частини дезертирували, тилове забезпечення жило власним, революційним життям, а невдале керівництво та більшовицька пропаганда тільки сприяли подальшому погіршенню ситуації.

У спогадах В. Андрієвського [325], міститься цікавий матеріал, що показує сприйняття українськими селянами більшовиків та їх ідеології. Автор відзначає, що стороннім особам може здатися дивним той факт, що у краю, де більше як 80 % хліборобського населення наскрізь пройняте інстинктом власності, панують більшовицькі цінності. Даний факт дослідник пояснює психологічними чинниками, що лежали за межами усвідомлення тодішніх трударів і були вміло використані більшовиками.

А. Денікін [331], вказує на катастрофічність ситуації що склалася у правоохоронних органах через ліквідацію поліції. О. Петрів [338] зобразив сюжети селянського життя після грабіжницьких походів на панські маєтки.

До сих пір неоднозначним залишається питання про участь українських селян в погромних рухах стосовно євреїв. Українці здавна мали непрості відносини з єврейським населенням краю, через який проходила так звана смуга осілості. Це, передусім, було зумовлене специфікою занять та стилем життя юдеїв. Варто зазначити, що у досліджуваний період особливої гостроти погромні рухи набули наприкінці 1917 – на початку 1918 р. Деякою мірою проливають світло на дані процеси мемуари сучасників тих подій єврейського походження. А. Марголін [335] та І. Черіковер [340] відзначають, що українське селянство брало пасивну участь у погромному русі. Основними винуватцями даних трагічних подій були дезертири, збільшовизовані солдати та маргінальні й злочині суспільні елементи. Політична нестабільність, розгул бандитизму і анархії, часта зміна політичних режимів, слабкість центральної влади – все це створювало сприятливий ґрунт для здійснення злочинними елементами різних мастей і відтінків антисемітської агітації та організації погромів [656, с.51].

Таким чином, джерельна база дослідження представлена різноманітними видами джерел. Їх основу складають неопубліковані документи та матеріали центральних та регіональних архівних установ України. Значну інформаційну насиченість мають законодавчі та нормативно-правові акти, матеріали періодичних видань доби Центральної Ради. Актуальними є також опубліковані вітчизняні та зарубіжні збірники документів та мемуари, що характеризують

державотворчі та соціокультурні процеси доби Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. Їх комплексне дослідження дає можливість ґрунтовно розглянути проблему повсякденного життя селянства Правобережної України в період Центральної Ради.

1.3. Теоретико-методологічні засади роботи.

Розвиток сучасної вітчизняної історичної науки обумовлений низкою чинників, які справили визначний вплив на історичні дослідження. Одним із них є плюралізм поглядів щодо трактування історичного минулого, актуалізація нових методів і напрямків історичного пізнання. В українську історичну науку нові «віяння» західної історіографії потрапили на початку 90-х рр. Набувши значної популярності серед вітчизняних дослідників, історіографічний постмодернізм акумулювався в низку напрямків.

Одним із напрямків, що стрімко почав набувати популярності в українській історіографії є історія повсякденності. Методологічна (наукова) актуальність історії повсякденності полягає в необхідності реалізації двох завдань: по-перше, подолати відставання вітчизняної історичної науки від зарубіжної (європейської) і, по-друге, використати досвід власної історіографії (особливо XIX – поч. XX ст.) щодо людинознавчої тематики, що перекликається сьогодні з методологією історії повсякденності [650, с.18].

Водночас, потрібно зауважити, що даний напрямок відноситься до так званої проблемної історіографії, адже ставить за мету всебічно дослідити саме щоденне, звичне життя [650, с.19]. Це важко зробити, адже щоденність важко піддається формалізації і типологізації. Потрібно відзначити, що й на сьогоднішній день немає чіткого визначення, що таке «історія повсякденності», яке б розділяла більшість дослідників [401, с.87-88]. В сучасній історіографії існує проблема своєрідної «підміни понять», коли чимала частина вчених продовжують

розуміти «історію повсякденності» як різновид «історії побуту», а не як новий дослідницький напрямок [532, с.6]. О. Удод застерігає від спрощеного погляду на власне історію повсякденності. Це аж ніяк не історія побуту, житла чи одягу. Науковець зауважує, що побут, сам по собі, тобто у своїй відірваності для історика не важливий. Матеріальні умови повсякденності «виражають, індивідуалізують і моральний стан суспільства, і його релігійні чи естетичні погляди, його соціально-економічний лад. До історії матеріального побуту слід підходити як до процесу, що відбиває соціально-психологічний портрет людства [713].

Одна з проблем даного напрямку історичної науки – сама дефініція. Певною мірою це пояснюється тим, що термін як категорія запозичений з буденної мови, де слово знаходилось у практичному вжитку і в живій мові було органічним і зрозумілим, охоплювало чимало реалій, часто не пов'язаних між собою [477, с.11]. Складність її визначення полягає у тому, що предметом вивчення історії повсякденності є сфера людської життєдіяльності в множинних історико-культурних, політико-подієвих, етнічних, конфесійних та інших контекстах [598, с.9]. Це життя в цілому, і окремі його аспекти, це буденне, природне середовище, актуальне «тепер» і «тут» буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів. Людина, з розмаїттям її потреб та інтересів, є висхідним пунктом осмислення історії повсякденності [477, с.8].

Наразі, в історії повсякденності вирізняють два рівні смислів: онтологічний і аксіологічний, які умовно можна назвати «технологією життя» або «рівнем життя» (інструментарій і способи забезпечення сфери повсякденних потреб: що їсти, одягти, де жити, чим пересуватись, чим послуговуватись у праці і дозвіллі) та «аксіологією життя» або «стилем життя» (сенсово-смислове наповнення, система життєвих орієнтирів – як і заради чого жити: цінності, мораль, звички, пріоритети) [473, с.182]. Перший пов'язаний зі спрямуванням уваги на «змістові» обставини життя людей, їх взаємодію, що усвідомлюються ними як природний стан, як власна, приватна сфера життя, сфера буднів пересічної людини. Другий план значень стосується методичної «самоорганізації» реальності, способів,

процедур, за допомогою яких осмислюється і демонструється поведінка, пояснюється собі та іншим, виражається у придатних формах. Для історика повсякденності важливі обидва: перший необхідний для цілісного уявлення умов протікання щоденного існування людини, другий – для з'ясування її почування [477, с.13].

У нашому дослідженні ми надаємо перевагу аксіологічному підходу до трактування історії повсякденності. Предметом зацікавлення більшою мірою виступають колективні та індивідуальні цінності, звички свідомості, стереотипи поведінки в усіх сферах матеріального життя, їх символіка, ритуали і т. п. Під повсякденністю розуміється увесь спектр бажань, надій, ідеалів, цінностей і правил, що регулюють поведінку людини, індивідуальну та колективну практику. Знаючи такий інваріант, можна показати дихотомію між об'єктивними, матеріальними, структурними (інституційними факторами) і суб'єктивними, культурними, символічними, емоційними (суспільними чинниками). Іншими словами, вивчення повсякденності в дусі школи «Анналів» – це вивчення людської свідомості, психології та соціальної поведінки для розуміння «духу часу» [598, с.16].

Зазначимо, що зміст поняття «повсякденність» далеко не настільки прозорий, як може здатися на перший погляд. У широкому розумінні – це життя в цілому, усі життєві реалії, це буденне, природне середовище, актуальне буття людини, що включає в себе весь спектр її особистісних виборів [477, с.9]. Повсякдення – це реальність, яка інтерпретується людьми і має для них суб'єктивну значимість в якості цілісного світу. Це реальність, що організовується навколо того, що являє собою «тут» і «зараз» для кожної конкретної людини, і тому вона глибоко суб'єктивна. Але одночасно повсякденне життя інтерсуб'єктивне, адже воно являє собою світ, в якому людина живе і взаємодіє з собі подібними [598, с.43]. Ю. Лотман зауважив, що повсякденність – це «звичайний перебіг життя в його реально-практичних формах; це речі, що оточують нас, наші звички, щоденна поведінка» [477, с.10]. Це зрозуміла реальність, фактичність, світ буденного життя, де люди народжуються і

помирають, радіють і страждають, це світ анонімних практик, це звички, стереотипи, правила, думки і переживання людей, а також і їх поведінка, діяльність, регульована нормами і соціальними інститутами [476, с.40-41].

Для нас найбільш прийнятним є визначення повсякденності зроблене О. Удодом. Дослідник визначає історію повсякденності як – процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя [651, с.20]. Це сторона життя, в яку втягнута кожна особистість і якій не віддають аналітичного звіту, – звичка, чи навіть рутина, тисячі дій, що протікають і закінчуються наче самі по собі, виконання яких не вимагає рішень і котрі відбуваються, майже не торкаючись свідомості [476, с.45]. Повсякденність є продуктом тривалого історичного розвитку, вона складається природним шляхом відбору найбільш прийнятних норм, правил, звичок, традицій та предметно-речового забезпечення [477, с.15].

Історика повсякденності, насамперед, цікавить, як люди самі оцінюють своє життя, самих себе, як вони співвідносять себе з імперативами суспільства, і до яких вчинків і дій спроможні за пропонованих обставин [473, с.182]. Як відзначають І. Касавін та С. Щавелев, саме в переломні епохи, які дослідники називають «опозицією» повсякдення (революції, війни, екстремальні події) виявляються таємні, несподівані сторони життя і людських характерів, вони постають оригінальної школою, так би мовити, «додаткового пізнання» життя [463, с.117]. При цьому Н. Пушкарьова додає, що у разі розтягнутості в часі або нескінченного повторення все екстремальне втрачає своє первісне забарвлення, стає повсякденністю [598, с.44]. На думку науковця, екстраординарні події (битви, зведення на трон, зміни режимів в результаті путчів) можуть бути вписані в історію повсякденності на відміну від історії повсякденного побуту (яку вивчають етнографи), оскільки в індивідуальних, групових, колективних реакціях можна виявити типове і одночасно відмінне від повсякденної норми, що дозволяє охарактеризувати і реконструювати цю саму норму [598, с.41].

Відзначимо, що у нашому дослідженні ми торкнулися проблем людської діяльності, що виходить за межі суспільних норм і правил. Дані вияви нетипової людської поведінки ми окрелюємо терміном «девіантність». Наразі, одні дослідники вважають, що мова повинна йти про будь яке відхилення від схвалених суспільством соціальних норм, інші пропонують включити в це поняття тільки порушення правових норм, треті – різні види соціальної патології (вбивство, наркотизм, алкоголізм тощо). Однак, якщо узагальнити дані положення, то девіантна поведінка завжди буде пов'язана з будь-якою невідповідністю людських вчинків, дій, видів діяльності, поширеним в суспільстві або групах нормам, правилам поведінки, ідеям, стереотипам, очікуванням, установкам та цінностям [464, с.7].

Історія повсякденності покликана довести, що хід історії залежить не тільки від політичних рішень, економічних законів і волі державців, а й від дій пересічних людей, їхніх реакцій на політичні рішення, розуміння ними економічних законів, визнання намірів державців [474, с.8]. Дослідження повсякденності у вивченні ментальних макропроцесів є форма історіорізації колективного несвідомого. Це, скоріше, історія ментальностей, ніж етнографічна історія конкретно-побутових навичок і звичаїв [598, с.36].

Разом з тим, необхідно зауважити, що й до сьогодні зберігається певна нечіткість її меж і взаємин з іншими близькими напрямками в сучасній історіографії: історією приватного життя, новою культурною історією, мікроісторією, гендерною історією тощо [472, с.235]. Спільним для них є вивчення, окрім іншого, життєвого досвіду звичайної людини в історичному просторі [554, с.44]. Відтак, історія повсякденності затребувала до своєї методології інструментарій інших дисциплін, спонукала до інтеграційних процесів в історичній науці і гуманітаристиці в цілому [649, с.7]. Це сприяло виявленню настроїв, причин поведінки і дій як непересічних осіб так і певних суспільних класів, сприйняття ними навколишнього світу, їх реакції на найважливіші суспільні процеси і явища [367, с.401].

Виходячи з цього варто окреслити науково-дослідні підходи у висвітлені обраної проблеми. Як ми вже відзначали, до сфери предмету зацікавлення історії повсякденності входять як проблеми об'єктивного так і суб'єктивного характеру, що визначали людську життєдіяльність. Відтак на нашу думку необхідним є застосування синтетичного підходу у вивчені повсякденного життя українського селянства. Він дає можливість комплексного аналізу суспільних мікро та макроструктур, об'єктивного та суб'єктивного у людському житті [518, с.11].

Конструювання повсякденності як процесу соціальної взаємодії може бути втілене в якості пізнавальних схем соціокультурного підходу. Основним його завданням є пояснення ментальних процесів та зв'язку цих процесів з їх культурним, історичним та інституційним контекстом [531, с.438]. Соціокультурний підхід передбачає наявність складного діалектичного взаємозв'язку різних суб'єктивних та об'єктивних чинників історичного процесу, що визначають соціальне життя, умови існування та діяльність людини [518, с.14]. Як слушно підкреслила Л. Рєпіна, у такому випадку з'являється шанс розсунути вузькі шори звичного ретроспективного бачення, подолати лінійне історіографічне мислення [610, с.25]. У нашому випадку, соціокультурний підхід дає можливість пояснити, чому певні державні інститути, їх ідеологічні установки та політичний курс, були сприйнятими або не сприйнятими тією чи іншою частиною соціуму, чому одні органи влади виявляються дієздатними, а інші взагалі не функціонують.

Вивчення повсякденного життя українського селянства в рамках соціокультурного підходу було б неповним без з'ясування ментальних характеристик українських хліборобів, адже традиційні ментальні чинники безпосередньо впливали на формування повсякденних практик. Зрозуміло, що термін менталітет, як і повсякдення має низку визначень.

Дискусійними, на даний час є умови формування менталітету. Великої популярності щодо вивчення ознак ментальності набув підхід розроблений «школою Анналів». Її представники вважали, що маючи у своєму арсеналі знання про природні і соціологічні фактори епохи (кліматичні, географічні, технологічні,

етнографічні, економічні і т.п.), а також – результати культурної діяльності людей даної епохи, дослідник може дуже точно встановлювати, так би мовити, «чисту людську зумовленість епохи» – ментальність [699, с.6].

Виходячи із подібних міркувань О. Кульчицький називає низку чинників, що вплинули на формування української душі, обумовили певні «конфігурації» психічних властивостей українця, зокрема расовий, географічний, історичний, соціологічний, культуроморфічний і доглибнопсихічний [671, с.11-12]. М. Барг розглядав менталітет як сукупність символів (понять, образів, ідей), сформовану певною культурно-історичною епохою і зафіксовану в свідомості людей методом повторення, що в кінцевому рахунку слід розуміти як «засіб пояснення дійсності» [653, с.9]. Автори багатотомного видання «Історія української культури», аналізуючи соціокультурну складову українського суспільства, розглядають менталітет як субстанцію життя соціуму, що передається від покоління до покоління у вигляді продукту успадкування історії та культури суспільства і визначається географічними, кліматичними й ландшафтними умовами життя людей, які населяли певну територію [454, с.242].

Для нас найбільш прийнятним є його трактування як сукупність базових психологічних та ціннісних установок, стереотипів сприйняття дійсності та уявлень, мислительних звичок індивідів та суспільних груп, що визначають їх соціальну поведінку [518, с.12].

Ми не будемо, наразі, детально зупинятися на розгляді проблеми формування української ментальності, проте, зауважимо, що розгляд означеної теми у рамках концепції ментальності зумовив виокремлення певних ментальних рис, що були притаманні українському соціуму. Дані латентні характеристики суспільної свідомості є особливими через те, що вони були притаманні лише певній верстві суспільства (селянству), що мала своєрідну форму занять (землеробство), проживала та окремій території (село) та притримувалася своєрідних патріархальних світоглядних цінностей. Відтак, можна говорити про селянську спільноту, для якої була притаманна унікальна система поглядів на себе та на суспільство.

Дослідники вказують на «стійкість визначених рис, характерних для селянства в різних місцевостях. Регіональні особливості, фактично є модифікацією їх основних, загальних рис, які, взяті в сукупності, і виділяють селянство в особливий соціальний феномен. Тут цілком слушним є зауваження Р. Пайпса, що російська селянська культура, як і культура селянства інших країн, являє собою не нижчу, слабо розвинену ступінь цивілізації, а, скоріше, власну цивілізацію. К. Леві-Строс писав, що так звані «примітивні цивілізації» ні в якому разі не можна вважати примітивними – це просто інші цивілізації [544, с.45].

Відтак, на нашу думку, є доречним застосування цивілізаційного підходу до трактування повсякденного життя селянства означеного періоду. Як слушно зауважили О. Удод та М. Юрій, на сьогоднішній день не викликає сумнівів те, що цивілізаційний підхід має величезний потенціал, оскільки поєднується з соціокультурною історією [652, с.10-11].

Спроби окреслити специфічно російську (до якої входила й українська) теоретичну модель цивілізаційного розвитку зробив історіософ О. Ахієзер. Суть його концепції зводиться до того, що на території російської імперії на початок XX ст. склалися дві великих цивілізації: ліберальна і традиційна [350, с.3-9]. Для нормального функціонування держави, на думку автора, повинний бути рівний дисбаланс між прихильниками обох видів суспільств: традиційного (локального) та ліберального («великого»). Основною бідою Росії і України, у тому числі, історіософ вважає соціокультурний розкол. Розкол досяг найвищої гостроти в протистоянні в єдиному тілі країни елементів традиційної і ліберальної цивілізацій [354, с.391]. Розкол був розривом комунікацій в середині суспільства, розривом між суспільством і державою, між духовною та пануючої елітою, між народом і владою, народом і інтелігенцією, всередині народу [355, с.115]. В одному суспільстві існували не тільки різні, але прямо протилежні системи змістоутворення цінностей і дій. Розкол побудований на ситуації, коли активізація цінностей однієї частини суспільства викликає активізацію цінностей іншої частини, але з протилежним знаком. Він відбувся в активному протистоянні масової додержавної свідомості (в основному селянської) і тієї форми свідомості,

яка культивувалася безпосередньо в системі держави, в правлячому шарі [352, с.8]. У результаті внутрішніх та зовнішніх соціально-економічних та політичних катаклізмів на 1917 р. традиційне світобачення стало домінуючим, а внутрішні інтегруючі важелі втратили свій вплив. Для людей локального співтовариства традиційної цивілізації, державна влада, державний закон як регулятори соціальних відносин, життя великого суспільства стали непотрібними, зовнішніми, штучними, оскільки існували внутрішні регулятори локального співтовариства (громада, община), природні та зрозумілі для його членів, оскільки базуються на неформальній, безпосередній емоційній основі. При цьому влада та її атрибути стали уособлювати абсолютне втілення зла [518, с.21,23].

Перераховані підходи виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Їх використання дозволяє подолати односторонність у вивченні історії, не допускає догматизму свідомості, сприяє науковому розумінню історичного процесу, розвитку історичного мислення [652, с.13].

Наука пізнає навколишній світ за допомогою підходів, які у свою чергу включають принципи дослідження та методи. Принцип являє собою основу (у цьому плані він виступає як ідея) вирішення тієї чи іншої наукової проблеми, а в більш широкому плані будь-якої задачі); його зміст виражається в певних вимогах, що мають нормативно-регулятивний характер. Виходячи з зазначених теоретико-методологічних засад у висвітлені обраної теми, ми керувалися передусім принципом наукової об’єктивності, історизму, системності та детермінізму.

Принцип об’єктивності зобов’язує розглядати історичні явища і події у всій їх складності, багатогранності й суперечливості, з урахуванням усієї сукупності позитивних і негативних сторін їх змісту, незалежно від того, чи подобаються вони дослідникові чи ні. Принцип історизму вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв’язку і взаємообумовленості. Принцип системності ставить перед нами завдання враховувати багатофакторність історичного процесу та орієнтує на комплексне його осмислення.

Проблема рушійних сил в історії є однією з найбільш фундаментальних теоретичних проблем; без неї не обходився до цих пір жоден варіант загальних теоретичних уявлень про історію. Принцип (детермінізму) причинності пов'язаний із принципами загального зв'язку й розвитку, проявляється в одному з найважливіших видів зв'язку, зокрема генетичного зв'язку явищ, у якому одне, за певних умов, породжує інше. Причинність як принцип пізнання дозволяє побачити загальність явищ, зумовленість породження одних іншими.

Означені принципи дозволяють нам поглянути на українське селянство як на певну цілісність, що під дією тих чи інших факторів та впливів сформувало власні моделі поведінки та погляди на державу, владу, культуру та суспільство загалом.

Джерела з повсякденності вочевидь мають кілька рівнів інформативності. Передусім, вони фіксують факт, подію, обрамлюють її конкретно і предметно. Але, головне, вони містять приховану інформацію, символічну. Завданням історика є цей сенс віднайти і прочитати, піддати розшифруванню. Тлумачити такі джерела – непросто і відповідально. Текст завжди кимось створений і являє собою подію, що сталась, подану чиєюсь мовою. Одна і та ж реальність, кодована різними способами, дасть різні – іноді протилежні – тексти. Видобування з тексту факту, з розповіді – події являє собою операцію дешифрування. Щоб розкрити латентний зміст тексту, дослідник має вдаватись до різних джерелознавчих методів [471, с.50].

У роботі ми використали як загальнонаукові так і спеціально історичні методи дослідження. До загальнонаукових методів відносяться метод аналізу і синтезу, індукції й дедукції, аналогії, термінологічного аналізу та ін. Спеціально історичні методи покликані сприяти більш глибшому розгляду означеної проблеми, науковому трактуванню багатьох маловивчених питань. У роботі використані проблемно-хронологічний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, історико-психологічний, історико-системний та ін. методи.

Проблемно-хронологічний та історико-типологічний методи дозволили виокремити в темі дослідження певні проблеми, визначити внутрішню періодизацію окремих етапів, простежити зміни різних владних структур, трансформації свідомості селянства і його ставлення до влади та її політичного курсу. Історико-порівняльний метод дослідження, дав змогу шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, що вивчаються. Цей метод застосовано в якості засобу співставлення політики різних органів влади щодо селянства з метою виявлення її загальних рис та особливостей і з’ясування реакції на неї селянства, вплив політики на повсякдення села. Історико-генетичний метод вивчення історичних явищ дав можливість простежити їх в процесі розвитку, від зародження до загибелі або сучасного стану. У нашому випадку – це відтворити процес формування базових для українського селянства суспільних ідеалів, цінностей та норм, які багато в чому визначали його поведінку. У роботі ми використали історико-системний метод. У його основі лежить вивчення об'єктів як систем, що дозволяє розкрити їх сутнісну природу і принципи функціонування і розвитку. Він дав можливість з’ясувати революційний процес як сукупність подій та явищ у їх цілісності та взаємозв’язку.

Також, у нашому дослідженні ми застосували метод експертної оцінки, який дозволяє на основі історичного минулого виявити і пояснити певні риси ментальності українського селянства. Сутність даного методу полягає у тому, що діяльність суб’єктів дослідницького процесу (історика, культуролога, психолога та ін.) має на меті спільний об’єкт селянську верству, але в різних ракурсах дослідження [631, с.12]. Сукупність даних характеристик складає так звану експертну оцінку явища. У справі вивчення української ментальності одними із перших були В. Антонович, М. Костомаров, О. Кульчицький, В. Янів, Я. Ярема та ін., які намагалися виявити суттєві для українця ментальні риси шляхом фіксації їх в історичному минулому, через певні моделі поведінки.

Аналіз минувшини продуктивніший якраз тоді, коли методологія історії як така споріднена з потенціалом культурної антропології, історії ментальностей, мікроісторії, локальної соціальної історії, історії повсякдення, усної історії,

екологічної історії, а також спектру суміжних наук (соціології, демографії, психології, лінгвістики, літературознавства та ін.) [593, с.65]. Робота носить комплексний, міждисциплінарний характер з використанням методів суміжних гуманітарних наук. Надзвичайно важливим є застосування методів історичної психології (психоаналіз, контент-аналіз, кількісний аналіз), що дозволило побачити революційні події і суспільні відносини 1917–1918 рр. крізь призму поведінки людей, що брали в них участь, визначити мотивацію їх діяльності. Зокрема, контент-аналіз дописів з місць селянських кореспондентів, солдатських листів під час Першої світової війни дозволяє реконструювати психологічний стан та настрої, що визначав солдатське ставлення до війни і його еволюцію, виявити домінуючі мотиви солдатського невдоволення, простежити їх динаміку в цей період. Це, в свою чергу, дозволило вибудувати систему пріоритетів у свідомості солдат, що визначала наростання критичних настроїв по відношенню до війни, влади й суспільства [585, с.264].

Одним із методів історії повсякденності є мікроісторичний аналіз. Часто дослідники ототожнюють поняття «історія повсякденності» та «мікроісторія». Однак, для історика повсякденності мікроісторія є методом, а дослідницьким полем мікроісторії є історія повсякденності [472, с.232]. Водночас, потрібно відзначити, що існує реальна небезпека відходу у деталі з відривом від макроісторичного контексту, тобто ситуація, коли за «деревом не видно лісу» [532, с.4].

Висновки до розділу

Отже, історіографія селянської проблематики надзвичайно широка, різнобарвна і вже сама по собі може стати предметом спеціального дослідження. Відзначимо, що окремі відомості про селянство початку XX ст., періоду революції та громадянської війни можна знайти чи не в кожній публікації, присвяченій цій історичній добі. При цьому історикам, як правило, притаманна вузька спеціалізація, тому історія селянства, частіше всього, досліджувалась за окремими

періодами чи за окремими проблемами, і кожна з них має свою багату історіографію. Однак, повсякденне життя українського селянства в добу Центральної Ради висвітлено недостатньо. Зафіксовані спостережливими аматорами, випадковими любителями, етнографічні сюжети мають вибірковий, фрагментарний характер. Лише останнім часом в українській історичній науці стали з'являтися дослідження, що репрезентують повсякдення тієї чи іншої епохи, стану чи особистості.

Джерельна база дослідження представлена документами та матеріалами центральних та регіональних архівних установ України, що складають документальне ядро дослідження. У їх відображенні знайшли своє виявлення різні аспекти повсякденного життя селян доби Центральної Ради. У роботі використано цілу низку публікацій періодичної преси 1917–1918 рр. Їх аналіз дає динаміку подій, розкриває бачення повсякденного життя села як самими селянами та і кореспондентами. Цінним видом джерел є опубліковані документи революційної доби та мемуари.

Означені джерела дають змогу простежити різноманітні сторони повсякденного життя українського селянства: від традиційних світоглядних цінностей до їх трансформації у період революції; від звичної селянам поведінки до проявів девіації.

Наголосимо, що історія повсякденності як новий напрямок історичних досліджень має досить потужну теоретико-методологічну базу в західній історіографії, що стала здобутком вітчизняної історичної науки. Сформувавшись в рамках «нової історичної науки» історія повсякденності імпортувала до свого активу цілий ряд методологічних напрацювань близьких соціогуманітарних наук. Дослідницьке поле повсякденності дозволяє самому вибирати шляхи і вектори дослідження і не бути обмеженим певними методологічними рамками.

Розділ II
ТРАНСФОРМАЦІЯ НАСТРОЇВ І ПОВЕДІНКИ СЕЛЯНСТВА ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ НАРОСТАННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

2.1. Світоглядні засади мешканців сіл регіону напередодні революції.

Вивчення проблеми повсякденного життя українського селянства у революційну добу ставить перед нами певні завдання. До їх числа належить проблема селянської ментальності, що була, на нашу думку, конструюючою ланкою повсякденної реальності з усіма її складовими. Проблема сутності глибинно-психічних засад, що обумовлюють певний тип світосприйняття і поведінки людей різних націй і суспільних груп лежить на перетині інтересів мислителів, праці яких належать до різних наук: філософії, історії, соціології, лінгвістики, політології, культурології тощо [696, с.4]. Значної популярності щодо вивчення ознак ментальності набув підхід розроблений «школою Анналів». Її представники вважали, що маючи у своєму арсеналі знання про природні і соціологічні фактори епохи (кліматичні, географічні, технологічні, етнографічні, економічні і т. п.), а також – результати культурної діяльності людей даної епохи, дослідник може дуже точно встановлювати, так би мовити, «чисту людську зумовленість епохи» – ментальність [699, с.6]. Виходячи із подібних міркувань О. Кульчицький називає низку чинників, що вплинули на формування української душі, обумовили певні «конфігурації» психічних властивостей українця. До них дослідник відносить расовий, географічний, історичний, соціологічний та ін. [671, с.11-12].

Внутрішні зв’язки між етнічною ментальністю і етнічним простором мають органічний характер. Сутність цих зв’язків (закономірність) є джерелом саморозвитку культури, ментальності та вкоріненості етносу на певному

природно-кліматичному, географічному просторі. Виходячи з концепції Л. Гумільова визначено зв'язок з природою через призму розуміння культури як форми адаптації етносу до довкілля [693, с.14-15]. Численні підходи по-різному характеризують вплив ландшафту (степ, ліс, море, гори) на вироблення психологічних особливостей окремої людини й цілих народів, але його велика роль у даній царині не піддається сумніву. Л. Милов вбачає вплив природно-кліматичного середовища у тому, що воно визначає умови людської діяльності. У своєму повсякденному житті людина пристосовується до звичного для неї природного середовища, виробляючи при цьому певні стереотипи поведінки, звички і навички. Одночасно закріплюються певні психологічні установки, емоційні реакції, що задають контури національного характеру. Нарешті, в безпосередньому зв'язку з умовами діяльності людей знаходяться норми та ідеали культури, що безпосередньо впливають на менталітет [541, с.76].

Доречно наголосити, що вплив природних факторів на формування свідомості був давно помічений. Ще в середині XIX ст. М. Костомаров виділив вплив географічних чинників на формування народів: «Без всякого сумніву, географічне розташування було першою підставою говорити про відмінності народностей…», – відзначає дослідник [277, с.34]. Схожих позицій притримувався В. Антонович. Вчений виокремив низку прикмет, які, на його думку, впливали на суспільну свідомість. До них науковець відніс природжені та спадкові, що залежать від складу раси та природного середовища [346, с.90].

Український історіософ В. Янів, підкреслив винятковий вплив географічного чинника на свідомість людини. Як зазначає автор: «важко припустити, що упродовж віків у народу не наступили певні внутрішні переміни і щоб простір, на якому народ живе із усіма географічними й кліматичними різницями не зумовили психічних відмінностей [689, с.11-12]. Відтак, можна припустити, що землеробський характер занять населення, що домінував від найдавніших часів і складав основу господарської діяльності, активно впливав на формування етнопсихіки українців.

«Малорос не тільки вигодуваний рідним чорноземом він, можна сказати, виліплений ним. Умови життя, побуту, вдачі українця вказують, що він розбещений природою, звиклий до її щедрих дарів, мало пристосований до обмежень. Щоб переконатися у цьому, досить поглянути на його білу хату в зелені вишневого садка з квітником і палісадником, на мальовничий костюм жінок, досить послухати його прекрасні пісні з їх багатством поетичних образів і мелодій. А сам характер українців, повільний і споглядальний, теж засвідчує, що цих людей не гнала нужда, не штовхала на арену жорстокої боротьби за виживання», – зауважувала О. Єфименко [433, с.5-6].

Безумовно, природний фактор мав значний вплив на формування психологічних особливостей українців, однак його не варто абсолютизувати. Існує ціла низка історичних, соціально-політичних, економічних та культурних детермінантів, вплив яких не менший, а в деяких випадках навіть більший [616, с.57-59].

Ментальність українського народу формувалася впродовж віків у складних історичних умовах, а саме: довготривале бездержавне існування, роз’єднаність українського народу та соціально-економічний, культурний та політичний вплив інших держав та імперій, а також геополітичне розташування України на перехресті різних типів соціокультурної взаємодії [632, с.244]. Український етнос зазнавав різних – політичних, економічних, культурних, релігійних – впливів, причому в умовах відсутності у нього власної державності ці впливи були, як правило, нерівноправними й дискримінаційними. Найчастіше вони набували форми нав’язування чужої ідеології, невластивих українській ментальності світоглядних орієнтирів, чужої інтелектуальної моди [555, с.109].

На ментальність українців істотний вплив справляли й інші чинники. Зокрема, дослідники визначають соціопсихічний чинник ґенези української ментальності. Недостатня диференціація суспільної структури з інколи майже виключною перевагою в ній селянського класу [704, с.715].

Ментальні риси українського селянства найбільш яскраво виражалися в моменти суспільних криз. Саме такими подіями насичена вітчизняна історія

другої половини XIX – початку XX ст. На нашу думку, варто виділити спільність психологічних настанов, які були притаманні селянському соціуму початку XX ст. Саме аналіз означеної проблеми важливий тому, що дає нагоду глибше з'ясувати типові ментальні ознаки, що стали впливати на повсякденне життя українського селянства у перші десятиліття XX ст.

Самовизначення особи має багато граней та стадій і є багаторівневим процесом. Особистість набуває ідентичності в процесі ідентифікації. Це явище включає в себе відповідь на запитання «Хто «Я» є?» та з'ясування свого місця в системі соціальних координат майбутнього і сьогодення [378, с.20]. Водночас з утвердженням «Я» йде одночасно усвідомлення «Ми». Тобто зв'язок і причетність людей одне до одного за тією чи іншою ознакою [462, с.50]. Разом з тим, приналежність до певної групи, виконання щоденних практик її оточення, сповідування її цінностей зумовило виникнення колективної свідомості групи – панівного світогляду [426, с.4]. Колектив виховує в своїх членів почуття солідарності, згуртовуючи їх в одну спільноту, групу людей, котра виробляє колективні цінності і зразки для наслідування [402, с.32].

Когнітивна приналежність до групи часто потребувала застосування зовнішніх атрибутів, які є спільними для групи «Ми» та відокремлюють її представників від членів іншої групи – «Вони» [404, с.92]. Одним із таких атрибутів стала мова, що слугувала тим універсальним символом, що формував образ етнічного «Ми» у протиставленні з образом «Вони» [419, с.106]. В процесі історичного розвитку етноси можуть втратити єдність території, однак існують такі уніфікуючі чинники як мова, звичаї та культура, що не дають розчинитися в інших народах [569, с.39,43] та у подальшому стають надійним фундаментом національної ідентичності.

Мова є резервуаром запасів соціального знання, який надає людині певну сукупність типізацій інших людей, подій, досвіду, природних та соціальних явищ [400, с.50]. Середовище у якому народилася й розвивалася мова українського народу, є майже виключно – село. Через те вона носить на собі відбиток

сільського життя, вона пристосована до світогляду сільського люду, черпала теми з його життя, висвітлювала становище сільського загалу [467, с.4].

Зауважимо, що у Правобекрежній Україні, як і загалом по всій Російській імперії і в інших багатонаціональних державах, до новітньої доби такі етнічні чинники, як мова, культура та релігія цілковито підпорядковувалися державі [459, с.33]. Створення нової історичної ідентифікації, вимагало від самодержавства здійснення внутрішньої перебудови суспільства, що зумовила б розвиток імперського мислення. Прагнення розбудувати сильну, впливову державу спонукало царизм нівелювати етнічні відмінності, «виправити» історичні форми українського життя і національні особливості, послабити все, що виділялось порівняно з життям великоруського народу і загальним тоном відносин в імперії [411, с.474].

Потрапивши в напіврабське становище і надто тісні кріпосницькі «обійми» царизму, українські селяни виступили головною і чи не єдиною силою, що протистояла російському наступу [660, с.538], а мова стала одним із визначальних чинників цього протистояння. Через церкву, школу, пізніше – пресу, на різних щаблях соціуму постійно пропагувалось і доводилось, що українці – це, по суті, ті ж росіяни, але зіпсовані польськими впливами [520, с.363]. Водночас, самі селяни, залишилися вірними «собі». Етнокультурна самобутність відрізняла українцівїх від інших народів на рівні психологічного розуміння своєї культурно-побутової індивідуальності [469, с.24-25]. Усвідомлення відмінності від іншої культури дозволяло їм зберегти власну ідентичність [655, с.216], служило бар’єром від зовнішніх впливів [381, с.33]. Таке розділення, за словами В. Верстюка, відбувалося завдяки здоровому консерватизму, притаманному життю села, ніж через високу національну свідомість селянства, про яку було ще рано говорити. Очевидно, така невизначеність населення впливала на українські еліти, які сповідували федеративний погляд на майбутнє українських земель [482, с.17].

Уже в другій половині XIX ст. становище рідної мови виявилося показником соціальної картини українського суспільства. Українською мовою користувалися виключно представники нижчих верств – в основному селяни [178,

с.XV], що дає нам право поставити знак рівності між термінами українець – селянин [525, с.345]. Для українців мова була наймогутнішою енергією єднання поколінь і віків, мірою культури. Мова народу – це синтез серця та інтелекту, який поширюється на весь організм суспільства: на сім'ю, рід, на соціальні верстви і цілі нації, на всі сфери буття [479, с.166]. Мова об'єднувала народ в етнокультурну, духовну цілісність, поєднувала досвід і пам'ять, гармоніювала відносини людини з суспільством. Як свого часу відзначив М. Грушевський, серед народу побутувала думка: «що панських дітей треба вчити по-панському, а мужицьких – по-мужицькому (українською мовою – В.Ф.) і не інакше» [412, с.40]. Втім, зауважимо, що селяни воліли вчитися українською мовою не тому, що були свідомими українцями. Все було набагато банальніше: їм, як будь-якому етносу, ближчою і милішою була рідна мова, засвоєна змалечку.

«Люди, котрі говорили українською мовою, держалися свого життя, своєї історії», – відзначав М. Грушевський [413, с.111]. Однак, рівень національної свідомості українського селянства був ще занадто низьким і, як слушно підкреслив С. Петлюра, у 1907 р. «перебував ще на порозі формування, лише починав виходити зі стадії ембріона» [403, с.294]. Однак, завдяки мові та культурі, селяни розуміли свою окремішність від інших народів.

Разом з тим, селяни «були наділені» власним, особливим баченням самих себе. Їх почуття самоповаги і власної значущості для суспільства свідчить про своєрідне бачення українським селянством соціальної структури, яку, на їх погляд, складали «пани, жиди і люди» [518, с.80]. Звичайно, в цьому переліку до категорії «люди» відносилися самі селяни. Таке розуміння дає нам підставу виокремити у свідомості селян уявлення власного стану, як окремого, цілого структурного елементу, що кардинально відрізнявся від інших. Селянська психологія за таких умов функціонувала в якості базового інституту, що регулював спонтанну, неусвідомлену поведінку людей в суспільстві стосовно ставлення одне до одного, до структур, організацій і соціуму в цілому [425, с.3].

Ми цілком погоджуємося з Н. Яковенко, що термін «люди», або насамперед «добрі люди» у XVII – XVIII ст. означав приналежність до християнської

віри [686, с.110-111], що були гідні довіри, а їхні предки були знані впродовж кількох поколінь [596, с.236]. У XIX – на початку XX ст., у селянському світосприйнятті термін «людина» набув дещо ширшого значення й означав як релігійну ідентифікацію, так і приналежність до певної станової структури суспільства, у нашому розумінні – селянства. У свідомості простолюду: «люди» – це особи близькі для селян за духом. У цьому зв'язку набуває ваги самооцінка селянства як осіб зі специфічним способом життя і розуміння себе як особливого «людського типу» [544, с.45]. Відтак, приналежність особи до селянського класу, в кінцевому рахунку є моментом, що визначає комплекс ідей, якими вона керується, її поведінку і психіку [535, с.236].

Зазначимо, що основні ментальні риси українців значною мірою визначаються феноменом землеробства [666, с.252]. Проживаючи у межах лісостепової та степової зони, зі сприятливими для обробітку ґрунтами, давнє населення України освоїло землеробство і надало йому пріоритетного значення у житті суспільства [351, с.142-143]. Значний вплив на розвиток суспільної свідомості справило християнство. Однак «відірвати» населення українських земель від антеїзму, тобто особливого світосприйняття через призму значущості «землі» не вдалося. Він перетворився в особливу складову української ментальності, поєднуючи прагнення задовольнити духовні та матеріальні потреби людини [633, с.22]. Оскільки весь процес життєдіяльності селянина зациклювався на землі, все, що було пов'язане з нею, набувало для українця священного значення [519, с.329-330]. «Нехай краще уб'ють мене, ніж я маю це бачити … », – бідкався заможний селянин під час відчуження його землі громадою в 1917 р. [305, с.3].

«Влада землі» повністю задавала ритм селянського життя. Опора на «старовину», довіра «старовині», слідування «старовині» створювали феномен психологічної стійкості селянського світу. А сам пріоритет «старовини», як зразка для наслідування, випливли із рутинного укладу життя з його сезонною циклічністю, «круговоротом» днів і років. Поставлений у рамки природного плину господарського циклу, обмежений одиничними формами практики, він

прагнув до непорушності, повторюваності, що були добре зрозумілими та «гарантували успіх» [546, с.238].

Натуралізм ментальності українського хлібороба виявлявся в надмірній моральній абсолютизації, значущості фізично виснажливої праці, без якої було неможливо вижити [427, с.379]. Адже протягом століть українські селяни змушені були важко працювати, щоб здобути свій «хліб насущний» [190, с.307]. Водночас, у селянській свідомості, бідність не завжди була породженням ліні, а скоріше фатумом, злою долею, від якої ніхто не був застрахований [372, с.190-210]. Переконанням, що лише ручна праця є джерелом багатство, пояснюється презирство до поміщиків, чиновників, фабричних робітників, священиків та інтелігентів, бачення у них «ледарів» [543, с.104], натомість – повага до заможних односельців, які завдяки праці своєї сім'ї були гарними господарями [407, с.90; 408, с.579].

Малоземелля, традиційні вірування та імперативи виживання, що перейшли до селян у спадок від давніх часів, визначили таке ставлення до землі, що межувало з її обожнюванням [374, с.21]. Селянин-самоучка Т. Бондарєв на початку XX ст. писав: «Як без Бога, без хліба, так і без хлібороба світ існувати не може» [360, с.18-19].

Землеробський спосіб життя вимагав задоволення головної, «базової потреби» у землі, що стала альфою і омегою думок і суспільної поведінки селян [122, арк.28]. «У землероба немає кроку, немає вчинку, немає думки, які б не належали землі… Вона забрала його у свої руки без залишку, усього і цілком…» [544, с.51]. Надзвичайно показовим для української свідомості є сюжет коли Бог зі святими займаються хліборобською працею, що часто зустрічається в українському фольклорі [427, с.92].

Селянин орієнтувався на великий і складний комплекс традицій землеробства, сформований і переданий йому попередніми поколіннями. Форма цього досвіду у вигляді непорушних традицій, незмінних звичаїв і правил, диктувала беззаперечність їхнього дотримання [546, с.238]. Відсутність агротехнічних засобів у більшості селян диктувало залучення максимальної

кількості робочих рук [424, с.146]. Однак і це не гарантувало гарного урожаю і «ситої» осені.

Важкий стан селянського господарства поглиблювався проблемою малоземелля, що в сукупності давало можливість українським хліборобам вести лише самозабезпечуюче господарство. За оцінками експертів, для продовольчого забезпечення селянської сім'ї необхідно було 9-15 дес. землі. В українських губерніях станом на 1870-1880-ті рр. середній розмір землеволодіння одного домогосподарства коливалося у межах 4,8-16,3 дес. До 1916 р. орні площі селянських господарств скоротилися у середньому ще вдвічі [658, с.163-164]. Приміром, на Поділлі, де родючість ґрунту мала найвищі показники у регіоні, в 1917 р. на одне господарство припадало 2,73 дес. придатної землі [612, с.36; 63, арк.15-20].

Між тим, земельні угіддя України завжди були бажаною здобиччю, особливо для «друзів-сусідів», а український селянин сприймався як худоба, німий та неосвічений товар. Ведучи боротьбу між собою, поляки й росіяни однаково вважали українців людьми нижчого сорту, перешкодою на шляху задоволення власних земельних апетитів [483, с.177]. Тому в свідомості селян поміщики, дворяни та їх поплічники розглядалися основними «винуватцями» усіх бід, адже захопили «Божий дар» (землю) і наживаються з селянської праці [283, с.2].

На початку XX ст., в умовах «аграрного перенаселення» потреба селян у землі набула дедалі більшої гостроти. Характерною рисою аграрних відносин в Україні цього часу була наявність великого поміщицького землеволодіння й селянського малоземелля, що спричиняло соціальне напруження, призводило до ескалації конфліктів. Польській шляхті у 1863 р. належало 5/6 маєтків Правобережної України, а 1914 р. – майже половини землі [365, с.400]. На 1917 р. вся поміщицька власність у губерніях України становила 13 млн. дес., або майже 37 % від усієї сільськогосподарської площі, – відзначає І. Витанович [391, с.11]. Починаючи з 80-х рр. XIX ст., попри постійний спад цін на сільськогосподарські вироби, на західних європейських ринках, ціни на землю, яку викуповували

селяни в дідичів, посилено зростали. Коли в 1888–1896 рр. пересічна ціна за 1 дес. в Україні становила біля 72 крб., то 1897–1905 уже 127 крб., 1906–1914 рр. – 196 крб. [391, с.12].

Так, на Поділлі у 1910 р. було близько 46 % невикористаного резерву запасів праці [699, с.59], а найбільше страждали від цього явища малопосівні селянські господарства, що не могли навіть забезпечити потреби сім'ї [611, с.15]. Зрозуміло, що поліпшення своїх матеріальних умов селяни бачили за рахунок поміщицьких земель. У свою чергу, селяни, які не знаходили застосування своїм рукам у навколишніх повітах, йшли найматися на роботу в південні губернії [73, арк.8].

Між тим, застосування машин і техніки у великих господарствах знижувало можливості їх працевлаштування. Тому селяни «ненавиділи» машини, вважаючи їх винними в тому, що вони залишалися без засобів до існування. Це, у свою чергу, провокувало рецидиви архаїчної свідомості в селянства, створювали стереотипи, що нововведення не поліпшували, а погіршували життя [519, с.333].

Позитивні очікування перших пореформених років швидко заступила сувора реальність нових соціально-економічних умов. Незавершеність великих реформ, а згодом контрреформи, що поєднувалися з модернізаційними процесами, призвели до того, що більшість населення стала повертатися до тисячорічних форм життя, до активізації локальних товариств. В таких умовах, зростання ринкових відносин спричинило зубожіння значної частини населення країни і стало каталізатором зростання соціальної напруги [353, с.13].

Російське самодержавство, щоб унеможливити національне зростання селян, проводило цілеспрямовану політику на відлучення їх від освіти. Адже, грамотність поглиблювала властиву суспільству статусну диференціацію, стала знаком, що визначав становище у суспільстві і засобом, який давав перепустку у вузьке коло «посвячених» [685, с.677].

Між тим, «відправним пунктом» в еволюції націоналізму є відносна розвиненість освіти і культури певної нації, наочним свідченням чого є наявність інтелектуалів, здатних мислити «націоналістично» [682, с.58]. За свідченням

очевидців, рідко «селянин доріс до розуміння громадських інтересів, далі своєї нужди він сягнути не може …» (див.: Додаток Б. 1) [197, с.2]. «… селянин доки не пощупає, не спробує на смак, не розглядить зі всіх боків, не вірить нічому …», – констатували сучасники [197, с.2]. Багатомільйонне українське населення з розмитою, часто з подвійною, невиразною, ще не сформованою ідентичністю представляло собою поле запеклої битви, на якому, в кінцевому рахунку, без перебільшення вирішувалася доля імперії [608, с.8].

Українське селянство вступило у XX ст., загалом зберігаючи в своєму етнонаціональному «серці» ментальні риси традиційного суспільства з цілковитою переконаністю у доцільності та справедливості «чорного переділу» [594, с.44]. Однак, існувала дуже важлива перепона на шляху здійснення селянських мрій «землі і волі». Цією перепоною була держава. Водночас, можна стверджувати про амбівалентне ставлення селянства до держави і влади, яке було продиктоване етнічною ментальністю.

Тут доречно більш ґрунтовно розглянути ставлення українських селян до влади, як соціального інституту. Підкреслимо, що владний вимір людського буття, має власні витоки в організації первісних людських колективів. Владні відносини, що складаються в сім'ї, є прекрасною моделлю владних відносин суспільства взагалі [596, с.239].

Зазначимо, що політична система не може стійко існувати, якщо вона не закорінена в соціальній структурі і не сприймається суспільством як законна [660, с.161]. Владна структура Російської імперії цілком відповідала патріархальному укладу життя селянства. В її основі лежав міф про триєдине начало: православ'я, самодержавство, народність, які дозволяли до певного часу стабілізувати та легітимізувати самодержавство у суспільній свідомості. Влада царя вважалася божественною, а монарша воля – самодержавною, якій підкорятися сам Бог велить. Монарх виступав як єдине втілення правди, а його рішення були своєрідним благодіянням, благодаттю, що сходила на підданих (див.: Додаток Б. 2). Народ, сам по собі, без благодаті влади, не був здатний

слідувати правді [353, с.154]. Таке трактування було зрозумілим і до певної пори прийнятним для селянства.

Не маючи особливих знань, селяни, сприймали з емпіричної сторони, все що їх оточувало. Самою простою і зрозумілою для них була модель сім'ї. Протягом віків головою сім'ї в патріархальних суспільствах виступав старійшина роду, а пізніше батько сім'ї. Сім'я – це «прообраз політичних суспільств, правитель – подоба батька, народ – дітей... ». Досліджуючи цей зв'язок З. Фрейд зазначав, що особистості батьків лежать в основі таких образів, як імператор, король, королева, тобто символів влади. Дослідник вказував, що ставлення віруючих до Бога, як і солдатів до полководця, нагадує їх ставлення до батька. Батько для них, починаючи з дитинства, уособлює повагу і страх одночасно [429, с.67].

Ще В. Антонович підмітив, що у росіян велика родина з абсолютною, всеохоплюючою владою батька [346, с.95-96]. Розмір сім'ї став показником не власності, а влади [596, с.249]. Деспотизм влади чоловіка над жінкою в Росії відзначав М. Костомаров [486, с.103].

Сім'ї українських селян значно різнилися від російських – передусім традиціями господарського побуту та сильним впливом козацьких цінностей. «В своїй хаті своя і правда, і сила, і воля», – говорив Т. Шевченко. «Зроби хату з лободи, а в чужую не веди», – вимагала молода дружина від чоловіка. І сумно додавала: «Чужа хата гірше ката». «Своя мазанка ліпша від чужої світлиці, наставляв дід онуків». «У своїй хаті й тріска помагає» [528, с 257].

Патріархальні традиції вимагали безумовного підпорядкування дружини чоловікові. Ця залежність склалася історично і була обумовлена причинами релігійного, соціального і економічного порядку. Характер аграрного виробництва, громадський устрій і подушне обкладення фактично виключали самостійне значення жінки. Об'єктивно селянське буття відводило жінці другорядну, підлеглу роль. Однак, становище жінки в українських селах традиційно було кращим, ніж у Росії. На відміну від російських, українська жінка усвідомлювала свою особисту гідність і користувалася великим впливом у сім'ї

[547, с.133-134]. В Україні завжди мали глибоку пошану до жінки-матері [641, с.302-303]. Її цінували за працьовитість, радилися з принципових питань господарювання. Українські дівчата, мали більше свободи як у виборі своїх суджених, так і у шлюбі, порівняно з «великоросійськими» [501, с.178-179]. Жінок навіть дещо побоювалися, приписуючи їм властивість спілкування з потойбічними силами [542, с.48]. Більш демократичніші традиції у сім'ї українців, неодмінно відобразилися на їх політичних уявленнях.

Маючи велику повагу до батька, селяни екстраполювали її на суспільство і найперше – на батюшку-царя. З царем-батюшкою асоціювалися надії пересічного землероба на покращення умов свого існування. А оскільки від «доброти» самодержця, зазвичай, залежало очікуване благополуччя, то зневага, а тим більше виступ проти його особи, вважався злочином не лише в очах представників державних органів влади, а й абсолютної більшості самих хліборобів [590, с.124]. Досить цікавим підтвердженням цієї тези є зауваження В. Аксенова про те, що: люди молилися за імператора, дивлячись на портрет, або, в період народного розчарування государем, зганяли свою злість на його зображенні [344, с.403].

Проте ідеалізація селянами царя була далекою від цілковитої. В їхній історичній пам'яті ще збереглися романтизовані уявлення про гетьманщину та отаманщину як народні форми влади. Ставлення селян до царя й монархії було радше ситуативним, ніж сталим, підкреслює О. Крижановська [490, с.157]. Не дочекалися бажаного результату від реформи 1861 р. селяни відчували себе «обманутими» і «зрадженими» царем [353, с.313] та у його ореолі стали вбачати першоджерело всіх своїх негараздів [590, с.125]. Поширеним явищем стали висловлювання проти царя [16, арк.1-2; 3, арк.59-60] та царської сім'ї [2, арк.1-4] на зразок ухилення від служби в армії та сплати податків, покори адміністрації [6, арк.1] і до вбивства самодержця [15].

Саме таке ставлення до царя в 1917 р. спричинило низку правосвідомісних колізій при встановлені влади українських революційних сил, передусім Української Цеетральної Ради, і регіонального управління російського Тимчасового уряду. Царські ілюзії селянства, з одного боку, були пов'язані з

утилітарною стороною життя локального суспільства. З іншого, в масовій селянській свідомості не укладалося, як можна усунути царя й замість нього призначати нового правителя. «Поганим» чи «добрим» був цар, але на підсвідомому рівні, він залишався єдиним легітимним правителем від Бога. «Росія без справжнього тобто«грізного», що приводить в трепет – царя, а тим паче без царя взагалі, в свідомості людей уявлялась абсурдним словосполученням. На їх погляд, саме особистість царя визначала державу і її суть, а не навпаки. Без «хазяїна» країна, в народному розумінні, розвалюється і припиняє існування, так само, як і селянське господарство розвалюється і припиняє своє існування зі смертю господаря. Коли все це трапилось, Росія повернулась до свого природного укладу «козачої вольниці», яка розумілась як необмежена свобода…» [383, с.83].

Натомість, влада для українського селянства завжди була чужою і деспотичною. Вона – насильство, якому можна коритися лише зі страху, а не з волі. Тому цілком природним є недовір'я, нехіть, ворожість до влади [671, с.28].

Перебування у різних державах, влада яких асоціювалася з репресіями та визиском, формувало в українців настрої дистанціювання та віддаленість, локалізацію від будь-якої влади, породило гасло – «Україна без влади і без підвладних!». Держава ототожнювалася з національним і соціальним гнітом. Український народ віками був відчужений від влади, від прийняття будь-яких політичних рішень, тому комплекс антидержавності став характерною рисою національної ментальності [518, с.75]. Відтак у селянській свідомості виробився стереотип непотрібності держави як такої.

У житті селянина надзвичайно велику роль посідала громада. Вона формувала, зберігала і прищеплювала своїм членам ідеали, цінності та норми життя [530]. Громада відігравала роль станової організації селянства, яка регулювала усі аспекти його життєдіяльності – господарський, побутовий, морально-етичний, релігійний тощо. Вона була демократичною організацією, що згуртовувала селян у спільній боротьбі за свої права. Усна творчість українців відобразила погляд народу на громаду як велику колективну силу: «Голос громади – голос Божий», «Громада – великий чоловік», «Що громада скаже, того

й пан не переможе» та ін. [454, с.299]. В свою чергу, індивідуалізм, як і будь-яке інше суспільне явище, мав свою спрямованість. З одного боку, суспільна поведінка підпорядкована правилам колективного життя, а з іншого – прагненням індивідуума до самоствердження. Помірний клімат і родючі ґрунти, сприяли ефективному веденню індивідуального хліборобського господарства. Водночас, українські простори завжди були спокусою для різних загарбників, а постійна напруга у житті спонукала мирного хлібороба шукати порятунок [423, с.271]. Іншими словами, український індивідуалізм був спрямований більше на виживання, ніж на розвиток [484, с.136]. У селянській культурі дещо викривляється уявлення про свободу, котра розуміється переважно як ухилення і втеча, а не боротьба за свої права [494, с.129-130]. З таких позицій українська громада давала надійний захист, водночас, особи діяли у межах громади згідно спільно вироблених правил. «В бажанні рівності і братерства українці боялися свого власного деспота і послаблювали себе внутрішньою боротьбою так довго, аж доки не запанували над ними чужинці», – зазначив В. Янів [690, с.23].

Індивідуалізм, на думку І. Мейжис та Л. Почебут, найбільш прийнятні для українського народу, оскільки в індивідуалістичних культурах влада зосереджується в руках народу на основі виборності своїх представників. У колективістських культурах – це одноособова, часто деспотична влада правителів, які домагаються її легітимності за допомогою насильства і різних способів примусу, спираючись на силу свого клану та сімейно-родинні зв’язки [537, с.49].

На початок ХХ ст. в українських губерніях царської Росії було чинним станове законодавство, за яким селянство фактично не брало участі у державному управлінні та судочинстві [523, с.88-89]. Однією з особливостей селянського життя було те, що в процесі звільнення від кріпацтва судова влада на селі перейшла до волосних судів, які вирішували суперечності між селянами, що не перевищували 100 руб. Вони виносили рішення не на основі писаного державного права, а «… на основі місцевих звичаїв і правил, прийнятих в селянському побуті …» [149, с.156-157]. Це означало, що близько 85% населення знаходилось не під державним судом і офіційним законодавством, а під судами старійшин, обраних

на місцях, і часто малограмотних [673, с.117]. Приміром, на сільських та волосних сходах між революціями лише до 10 % селян були освіченими [133, 134].

Селянин, який зберігав вірність традиціям дідів і батьків, покликаний був жити міркуваннями й етичними нормами домодерного укладу [591, с.29]. Подібні уявлення він переносив і на суд, в основі судових рішень було уявлення про те, «що справедливо» за даних умов [673, с.117]. Волосні управи перетворилися на джерело, звідки українська сільська людність черпала всі необхідні «закони, акти, постанови, інструкції, викладки, виписки» [592, с.28]. Норми звичаєвого права, якими здебільшого послуговувалися у сільському судочинстві, були усними та гнучкими. Тому в селянства не сформувалося поняття «про твердість права взагалі» [521, с.11]. У цьому О. Ахієзер вбачає один із цивілізаційних розколів, котрий в революційну добу спричинив низку суперечностей. Адже погляди «низів», їхнє законодавство та спосіб життя різко суперечили політичним концепціям «верхів» [355]. Дослідник підкреслює, що держава не могла функціонувати без уніфікованого закону, який поєднував би «велике» і «мале» суспільство [352, с.6]. За умови суспільного антагонізму в країні де-факто існувало двовладдя.

Вічова традиція, зміцнювала общинні (громадські) засади, культивуючи колективне вирішення як найбільш важливих виробничих проблем, так і простих, чисто життєвих, аж до побутових. Це зумовило уявлення про колективну відповідальність за все, що відбувалося в межах общини [545, с.18-19]. Арена сільського сходу була першою школою суспільної і навіть політичної діяльності для селян. На сходах, як правило, вони намагалися відстояти свої права, обмежити свавілля поміщиків та державних владних органів [518, с.91]. Інші органи влади для них були повністю чужими. Відчуженість селян від офіційної влади й держави становила суттєву рису світогляду селян і багато у чому визначала спосіб їх суспільно-політичної поведінки [522, с.166-167].

За словами Т. Шаніна, події 1905–1907 рр. стали «генеральною репетицією» революції 1917 р. Саме тоді значно радикалізувалася частина населення, стали більш «гучнішими» вимоги сільських сходів, що суттєво омолодилися [674, с.34].

Подекуди навіть дійшло до того, що «обережні дідусі ухилялися від сільських сходів, де верховодила молодь…» [642, с.27].

Додамо, що до селян застосовувалися фізичні покарання, які давно вже були скасовані для інших станів [618, с.89-90]. Зокрема, для селянства тілесні покарання де-юре були скасовані тільки 1904 р. [150, с.856-857], однак на практиці продовжували існувати до 1917 р. Особливо жорстокі екзекуції влаштовували царські війська під час придушення революційних подій на селі у 1905-1907 рр. [430, с.214-220]. Практика застосування фізичних покарань за певні проступки [646, с.96,97,149] сформували у свідомості селян почуття допустимості і легітимності насильства над особою [645, с.234] і, взагалі, визнання насильства, як методу вирішення багатьох проблем.

Однією із важливих структур селянської свідомості було уявлення про справедливість набутих благ і працю. Повага до села та хліборобської праці була в селянина такою великою, що він осудливо ставився до тих, хто, на його переконання, зраджував батьківській ниві і шукав кращого життя у місті [492, с.133-134]. «Як був Грицько, то (було) всього багацько, а як став Григорій, то як (...) голий», – глузливо кепкували з таких відступників хазяйновиті селяни [427, с.381] та приговорювали «… в літо не було чутки і вісті, а на зиму прийшли готового хліба їсти …» [408, с.562].

Село було практично мононаціональним, українським, а в містах домінувала російська імперська культура, російські громадські та політичні організації [529, с.140]. Місто було чужим для селянина. Ставлення до міста і міських жителів завжди у селян було щоменше недоброзичливим. Ми цілком солідарні з тезою О. Михайлюка, що з міста йшла руйнація традиційних селянських цінностей та укладу [543, с.103]. Здебільшого селяни, які вимушено залишали село і оселилися у місті, ставали так званими «перевертнями» – особами, що поверхово набравшись лакейських міських звичаїв разом із міською, тобто російською, мовою, свідомо прагнули якнайрадикальніше позбутися усіх ознак власної селянськості [584, с.49]. Разом з тим, соціальна успішність для вихідця з селянського етносу вимагала засвоєння панівної в Російській імперії

мови і культури, що породжувало проблему національно-культурної асиміляції [697, с.18]. Р. Пайпс зазначає: «селянин, що у найважчих умовах вмів боротися за існування у своєму рідному краї, абсолютно губився у відриві від нього. Ледве він покидав своє село, свій «насиджений» кут, де життя йшло помірно і йшов у місто, де все підпорядковано волі людей і їх явно «довільним» законам, він відразу відчував себе втраченим … » [711].

Водночас, соціальна нерівність міста співпадала з етнонаціональною. Основними категоріями неукраїнського населення в містах були чиновники, професори, студенти, військові, купці і ремісники, тобто в основному «ледарі» в очах селян. Представлене переважно українцями, селянство цінувало передовсім зв'язки з тією людністю, що «оточує його, з тим ґрунтом на якім вона живе; з поколіннями тих людей, які на тім же ґрунті жили, оплодотворивши його своєю працею, зросивши його своїм потом і кров'ю» [410, с.116].

Цивілізація і культура міст сприймалася селом як щось неорганічне, породжене панами, гнобителями, дармоїдами. Саме з містом вони пов'язували державний апарат, який забезпечував власність поміщиків на землю [524, с.37]. Селян досить часто дивувало, як можна проміняти тихий гомін хуторів, на життя у місті, де постійний гуркіт, гомін, галас, свист. Де велика дорожнеча і «чоловікові» доводиться харчуватися гнилою їжею на ті кошти, які він зуміє заробити [318, с.311]. Натомість селянин волів зберігати вірність традиціям дідів і батьків, був покликаний жити міркуваннями й етичними нормами традиційного суспільства [591, с.29].

За таких умов виник так званий соціокультурний розкол суспільства. Розкол пролягав між містом і селом, між «низами і верхами», між законом і звичаєм. «Велике суспільство», в уявленнях селян стало ворогом, від якого вони натерпілися багато лиха [317, с.227]. Працюючи цілий рік, з ранку до вечора, селянин і його родина не вміють визначити ринкової вартості своєї праці. Ціну на продукти селянської праці призначає місто, тобто купець і промисловець. Селянин відчував, що такі ціни для нього дуже невигідними, але не вмієв довести своєї думки, не міг нічого вдіяти на захист своїх інтересів. Місто визискувало

селян, диктувало ціни однобічно, а селянин не розумів, чому й як це робиться [675, с.8]. При цьому, «культурний» міський прошарок погано розумів село, відкидав його принципи та цінності, а село ненавиділо місто [361, с.5].

Стабільним, незламним було прагнення селян до волі. У його народне поняття входили встановлення селянського виборного самоврядування, рівність усіх перед законом зі «співчуттям» як головним принципом, яким повинна керуватися державна політика. Свобода сприймалася передусім як свобода від зовнішніх обмежень, адміністративних і правових впливів. Селяни вимагали усунення посадовців, які уособлювали «чужу» хліборобам державну владу [521, с.16-17]. Водночас, як підкреслив Т. Шанін, «ідеальною» в уявленнях хліборобів була держава, у якій вся земля належить селянам, розділена між ними за споживчою або трудовою нормою, і обробляється членами їх сімей без використання найманої робочої сили [674, с.204].

Важливу складову у селянському світобаченні відігравали такі соціальні феномени як страхи та чутки, адже саме вони подекуди спонукали до дії або гальмували її. Через свою неосвіченість та консервативний патріархальний уклад життя українські селяни, значною мірою успадкували ще середньовічні, а то й більш давні страхи. У світосприйнятті селян вистачало страхів для того, щоб бути постійним подразником їхньої психіки й нерідко виводити їх з рівноваги, посилювати соціальне невдоволення та навіть слугувати збудником соціальних вибухів [493, с.381].

Зауважимо, що українське селянство досить сильно побоювалося чиновників, із яких найменше шанували юристів. Саме їх хлібороби вважали авторами несправедливих законів, наскрізь корумпованими здирниками, здатними вирішувати «діло» на користь того, хто їм більше заплатить. Такими бачимо юристів у тодішніх народних прислів’ях та приказках («дере коза лозу, а козу – вовк, а вовка – мужик, а мужика – пан, а пана – юрист, а юриста – чортів триста») [490, с.156]. Підкреслимо, що у народній міфології існували навіть спеціальні замовляння перед зустріччю із представниками юриспруденції [645, с.95-96]. Селяни також сильно боялися письмових документів, бо вважали, що їх складали

не на добро. На офіційних бланках записувалися урядові укази та розпорядження, котрі дуже рідко приносили селянам щось втішне, судові вироки, від яких також не доводилося чекати добра. «Бумаги» сповіщали восени про чергові повинності. На «папері» фіксувалася селянська заборгованість шинкарям і лихварям... Страх перед цими та іншими подібними писемними документами посилювався від того, що неграмотні селяни самі не могли їх прочитати й були змушені ознайомлюватися з їхнім змістом через офіційних осіб, котрим вони не завжди довіряли та яких вважали своїми недругами. Отож, немає нічого дивного у тому, що селяни дивилися ледь не на кожен офіційний папір з недовірою та вороже [493, с.389-390]. Виходячи з цього, припустимо, що саме такий страх став приводом нищення ділових паперів селянами під час революційних подій. Разом з тим, неосвіченість селян стимулювала їх дати освіту дітям, щоб вони могли читати документи і їх (селян) більше ніхто не обдурював.

Чутки були поширеним явищем. Хоча за своїми характеристиками вони різні, джерела їх походження були стихійними чи навмисне сфабрикованими. Виникали вони у зв’язку з важливими для великих груп людей подіями або були наслідком політичної чи економічної невизначеності в суспільстві та соціально-психологічної нестабільності. Чутки виникали через брак інформації. Сприятливим чинником їх породження було бажання людей стати свідками незвичної події чи явища. Задовольняли соціальну потребу у пізнанні чогось чи когось, водночас стимулювали цю потребу, знижували невизначеність. Робили соціальну ситуацію суб’єктивно зрозумілішою, не тільки допомагаючи людині зорієнтуватися в ній, але й регулювати свою поведінку, яка, відповідно до подій, могла змінюватися [571, с.61].

В українському суспільстві, з його тяжінням до традиціоналізму, роль традиції як механізму, що інтегрує соціальну цілісність, дуже значна. Традиції включають звичаї, ритуали, обряди та інші стереотипізовані форми діяльності, постаючи фактором внутрішньої консолідації великих і малих людських спільнот [695, с.3]. Спільними для селян були також вірування та повір’я, звичаї і традиції, що становили широку сферу обрядовості людей, основу їхньої самосвідомості

[654, с.5,8]. А оскільки культура відіграє важливу роль у формуванні «Я» концепції», вона справляла глибокий вплив на всю поведінку людини у будь-яких контекстах [418, с.60].

Культурна норма розглядається як певний стандарт поведінки, що регулює діяльність і засвідчує приналежність тієї чи іншої групи людей до конкретної соціально-культурної спільноти, виражає її уявлення про належне, бажане, тобто її систему ціннісних орієнтацій [695, с.9]. Водночас, те, що визріває і набирає довершеності в культурі, може перейти в ментальність, кодифікуючи природні схильності [647, с.51].

Звичаї та мова виступали найміцнішим елементом, що об'єднували окремих людей в один народ, в одну націю. Звичаї, як і мова, виробилися протягом усього довгого життя і розвитку народу. В українців існує повір'я, що той, хто забув звичаї своїх батьків, карається людьми і Богом. Він блукає по світі, як блудний син, і ніде не може знайти собі притулку та пристановища, бо він загублений для свого народу [394, с.5].

Деяких додаткових зауважень потребує розгляд проблеми української емоційності як складової національного менталітету. Наголошуючи на емоційності як на визначальній рисі національного світогляду, Є. Онацький стверджує про потяг селян до краси як емоційного заряду [564, с.38]. Перевага емоцій над волею та інтелектом зумовлює домінування в селянській психології естетичних ідеалів над усіма іншими [420, с.130]. І. Бичко зазначає, що в емоційному світі селян «панує не холодний раціональний розрахунок «голови», а жагучий поклик «серця» [364, с.59]. Така перевага почуттів над розумом властива не лише українцям, а більшості слов'янських народів [548, с.93].

В несприятливих соціально-економічних, політичних й культурних умовах українське суспільство все більше замикалося у рамках локальних груп, сім'ї, власної душі. Така заглибленість у себе дістала назву інтроверсія. Суть її полягає у тому, що внутрішній світ, культ духовності та моральної доброти набирає більшої значущості від зовнішнього, реального чинника У нашому випадку інтроверсність виявлялася в таких зовнішніх проявах, як замкненість, мовчазність,

самозаглибленість, звуження кола спілкування й домінування родинних цінностей над суспільними, адже суспільство (поміщики, зрусифіковані міщани та ін.) було вороже налаштоване до селян [494, с.130].

В Україні взаємозв'язок етносу та релігії мав різноманітні форми вияву і залежно від історичних обставин то посилювався, то послаблювався, але майже ніколи не переривався [698, с.20]. «Селянською нацією ми були не тільки у результаті історичного процесу, а й психологічно, для якої релігія, як і традиція, була важливим світоглядним авторитетом в масовій свідомості» [689, с.248]. Саме релігія покликана стабілізувати підсвідомі пласти людської психіки за допомогою спеціально розробленої системи вірування, дій та ритуалів. Їх виконання мотивували страх перед Усевишнім, прадавні, успадковані від попередніх поколінь традиції, певною мірою бажання урізноманітнити «трудомістку та малорадісну» буденність, відпочити й навіть розважитися [595, с.231].

Ми погоджуємося з висновками О. Крижановської, що в Правобережжі склалася парадоксальна ситуація, яка істотно вплинула на релігійність селян та їх ставлення до церкви і духовенства [490, с.159]. Незважаючи на те, що догмати християнського вчення були малозрозумілими для простого люду, віра та шанування Бога-Отця, Ісуса Христа, Богородиці і святих угодників були незаперечними. В його сприйнятті Бог – сприймався як поборник (гарант) правди, остання надія. Селяни ретельно дотримувалися традицій пов'язаних із релігією, також майже завжди брали участь у богослужіннях і церковних обрядах. Не розуміючи їх сенсу, вони були твердо впевнені, що саме так належить чинити набожній людині, справжньому християнинові. Регулярне відвідування церкви багато в чому визначало репутацію селянина. Церковні свята, з їх забороною працювати протиставлялися нелегкому селянському повсякденню [450, с.338].

Одночасно християнські уявлення досить міцно вживалися із язичницькими віруваннями, звичаями та обрядами. У журналі «Київська старина» Т. Рильський опублікував легенду поширену в Київській губернії. У ній йшлося про те, що в селянському світорозумінні звертання до Всевишнього повинно йти від душі та мати найпростішу й зрозумілу форму, незалежно від місця й способу життя

[300, с.268]. Селяни за своїм розумінням та віруваннями не далеко відійшли від своїх пращурів і їх повсякденне життя продовжувало йти за стародавнім порядком [576, с.129]. Ось чому, поряд із православними святами вони відзначали й свята, які вели своє походження від язичницьких часів. Як вказує Л. Вудвуд, більше третини днів року займали свята, які відображали систему світоглядних і морально-етичних форм наших предків. Свята стали одним із варіантів господарського календарю, адже вказували на необхідність виконання якоїсь сільськогосподарської роботи [395, с.6]. Тому, маючи повсякденним об'єктом своєї праці майже виключно землю, селяни нерідко прагнули вплинути на природу через релігію та різного роду закляття [415, с.59]. Практикувалися моління про дощ, про збереження худоби від вовків тощо. Всі селянські забобони ніби доповнювали примітивну техніку як засіб зменшити безсилість перед могутніми силами природи. За словами Я. Ковальчука, вони являли собою своєрідну агрономію, через яку хлібороби намагалися вплинути на природу та її явища в бажаному для себе напрямку [466, с.19].

Одночасне сповідування християнських та язичницьких культів і ритуалів – двох полярних вірувань – визначає двоїстість української натури. Двовір'я українців підтверджує наявність в їх душі, з одною боку, язичницького, архаїчного, анархічного начала – нестримної волі, розгулу, руйнації, неприйняття ієрархії і тяжіння до рівності та безвладдя, а з іншого – православного «послуху і смирення» – пристосування до обставин, покори, прагнення до тихоплинного, патріархального життя [518, с.362].

Православ'я породило в народі глибоке богошукання, але водночас, православна церква була не в змозі дати селянам істини Святого Письма й навиків застосування його істин у повсякденному житті [490, с.159].

Однією з причин напружених відносин між священиками та паствою було те, що перші бажали покращити своє матеріальне становище за рахунок селянства. Натомість селяни вбачали у церкві великого землевласника, що викликало в них неприязнь і навіть ненависть [565, с.177,179]. Не викликала захоплення у селян моральна деградація святих отців, що дозволяли собі надмірне

вживання алкоголю, розпусту, п'яні бійки і найголовніше високу плату за треби [490, с.160]. Як зауважує Ю. Селевич, суперечки та конфлікти між кліриками були серйозним випробуванням для духовної консисторії, яка визнавала наявність цієї проблеми і намагалась вирішувати її всілякими способами та засобами, щоб зберегти в суспільній думці високий моральний образ та винятковий становий статус в цілому [619, с.148-149]. Проте, незважаючи на зусилля церковників і влади загалом, церква втрачала свої попередні позиції в житті частини українського селянства [566].

Релігійні символи покликані були стримувати руйнівну енергію несвідомого, а тому чим більше людина віддалятиметься від релігії, тим більше вона відчувала розкол усередині самої себе [587, с.173]. Цікавим видається припущення В. Зибцева та В. Попова про те, що саме послаблення релігійного фактора у свідомості сільського населення дало право на життя більшовицьким популістським ідеологіям [445, с.297], а падіння релігійної культури українського селянства, стало одним із факторів розвитку десоціальних проявів під час революцій [581, с.31-33].

Важливим рубежем у житті українського селянства стала Перша світова війна, у вир якої було втягнуто мільйони людей, у тому числі й українців. Війна викликала граничне напруження усіх сил та найбільш гострою виявилася ситуація в українських губерніях Російської імперії, де проблеми соціально-економічного характеру тісно перепліталися з національними, політичними та соціокультурними антагонізмами [602, с.138]. Вочевидь, головний тягар війни в імперії ліг на плечі українського люду. Найбільш трагічним виявилося те, що українцям довелося воювати між собою за чужі імперські інтереси [604, с.17]. За різними оцінками, на боці Австро-Угорщини воювало від 250 до 300 тис. етнічних українців, у російській армії – від 3,5 до 4,5 млн. українців [602, с.138-139].

Якщо в театрі військових дій у 1916 р. обстановка поступово стабілізувалася, то в тилу спостерігалися загрозливі симптоми хвороби існуючого суспільного ладу. І коли в 1915 р. «дух» невдоволення витав головним чином у колах освіченої еліти, то згодом він поширився серед мас. Невдоволення було

викликане в першу чергу економічними причинами, а саме: зростаючим дефіцитом споживчих товарів, особливо продовольчих, і грошовою інфляцією. Визнавши ці проблеми тимчасовими, уряд нічого не вживав для їх вирішення (див.: Додаток В. 1) [711].

Війна відірвала від землі мільйони робочих рук, порушила всі галузі сільськогосподарського виробництва України і тим самим спричинила його занепад. Чисельність мобілізованих в армію чоловіків перевищила всі критичні рівні. На селі не вистачало сільськогосподарської техніки, коней, великої рогатої худоби, домашнього реманенту. З торговельної мережі зникли товари та предмети широкого вжитку. Порушився еквівалентний обмін між містом і селом. Тобто, почалася дестабілізація тилу. Усі романтичні уявлення про війну як про молодецькі кавалерійські атаки, незвичайні марші та героїчні подвиги солдат і офіцерів – виявилися застарілими та «розбитими» об жорстоку реальність військової дійсності [514, с.60].

Справді апокаліптичним дійством стали концентраційні табори, лазарети, переповнені трупами окопи, спеціальними ефектами – звуки від розривів бомб, що їх скидали модерні аероплани, випари щойно винайдених смертоносних газів. Увесь театр: море, суша, повітря – несли загрозу життю, людська сутність розчинилася у крові, помсті та бажанні будь-якою ціною залишитися живими [439, с.10].

Психологи знають, як швидко змінюється людина, що одержала в руки зброю: змінюється все світовідчуття, самооцінка, ставлення до оточуючих. Зброя – це сила і влада. Вона дає впевненість у собі і диктує стиль поведінки, створює ілюзію власної значущості. Війна формує особливий тип особистості, особливий тип психології, який можна визначити як психологію воїна [622, с.49]. Такі змінені стани свідомості стали характерним явищем психологічного стану учасників війни. Це стан при якому сприйняття, емоції, настрій і відчуття лежать за гранню того, що ми звикли називати «нормою» [563, с.122].

Як відзначає О. Асташов, не менш, ніж на 80 % російська армія складалася із селян з притаманним їм особливим менталітетом, що не відповідав не тільки

військовим труднощам, але реаліям нової війни. Світова війна докорінно підривала принципи, що були підставою селянської ментальності. Солдат-селянин був не просто відірваний від своєї селянської праці. Сам ритм військової справи надзвичайно сильно впливав на психіку солдат-селян, звиклих до циклічності, розміреності всього свого трудового та особистого життя разом з поняттями корисності, предметності, визначеності. Розбіжність нового ритму життя з усталеним, звичним був важливим фактором психічних розладів. По суті, світова війна стала для селянства психосоціальним дисбалансом, культурним шоком такої потужності, прикладів якого мало знала історія [347, с.271].

Характерною рисою селянства було те, що сприйняття ними війни відрізнялося від почуттів і уявлень інших верств суспільства. Війна, що грянула як грім серед ясного неба, була їм незрозумілою, її селяни розцінювали як непідвладне їм стихійне лихо, рок, послане Богом випробування. Не розуміючи справжніх мотивів війни, селяни ще зберігали середньовічне по суті сприйняття війни як хрестового походу за землю і віру, в якому приєднання нової землі означає одночасно і розширення ареалу істинної віри. Обмеженість кругозору селянина рамками сільського світу, повіту, максимум – губернії визначала і своєрідність його уявлень про зовнішнього ворога – «нападника», який повинен обов’язково загрожувати розоренням рідного вогнища, вторгнутися в межі споконвічної території і тоді отримати гідну відсіч. Війна, не пов’язана з безпосереднім захистом свого будинку, в очах селян набувала позитивного сенсу лише в тому випадку, якщо її результатом мало стати прирощення придатної для обробки землі. «Шукати» ворога далеко від рідного дому, їхати йому назустріч сотні кілометрів було, на думку селян, безглуздо [586, с.83-85].

На хвилі нерозуміння та відчуження від цілей війни в широких масштабах проявляються почуття гніву й ненависті, що виражалися, зокрема, в пошуку ворогів [347, с.275]. Подібне сприйняття носить суто прагматичний характер: в екстремальних ситуаціях збройної боротьби мало цінність тільки те, що сприяло знищенню противника. Це передбачало неодмінне збудження в масовій свідомості сильних негативних емоцій стосовно протиборчої сторони [621, с.14].

Війна у свідомості солдатів стала певним рубежем у житті, після якого люди стали іншими [620, с.160].

Релігійні, моральні норми та заборони мирного часу розмивалися, поширювалися різні форми асоціальної поведінки, зокрема озлобленість та зневажливе ставлення до чужого життя. Тотальний характер війни з її несподіваними поворотами і катаклізмами, величезною кількістю полонених, загиблих та скалічених людей – усе це впливало на суспільну свідомість [603, с.36] та вносило в неї глибокий дисонанс.

Війна призвела до переосмислення селянством системи цінностей, способу мислення та дії, своєї ролі в суспільстві, ставлення до релігії, держави та влади [521, с.19-20]. «Ідеал суцільного зла» став вбачатися не лише в конкретних станах чи особах, що узурпували якусь суспільну цінність, а й у етнічних групах. Це породжувало особливу специфіку національних відносин і особливу гостроту національного питання в Україні в період Національно-демократичної революції й в усі подальші десятиріччя [657, с.227].

У селянському середовищі стало переважати агресивне ставлення до держави та влади, яка вже не відповідала їхньому ідеалу. Натомість мрії про необхідні зміни стали виходити за рамки фантазій та почали визначати суспільну поведінку населення. Еволюція образу війни у селянській свідомості, що відбувалася під впливом накопичення реального досвіду участі у війні, багато в чому визначила зміну соціально-політичної та морально-психологічної ситуації в країні [586, с.96].

Отже, виходячи із позицій соціокультурного підходу до вивчення історичного минулого, дослідники виділяють низку детермінантів, які впливають на суспільну свідомість і тим самим виробляють певні ментальні риси. Серед основних формуючих чинників української ментальності виділяються природно-географічний, історичний, соціопсихічний та інші фактори. Під впливом перерахованих чинників, у більшості українського селянства Правобережжя сформувалися специфічні світоглядні характеристики. Однією з ключових ознак

селянської свідомості на початку XX ст. було абсолютне домінування аграрних цінностей в житті та діяльності.

Водночас, особливості соціальної структури Російської імперії та її ключових інститутів призвели до того, що для селянства був створений та законсервований власний мікросвіт, який вирізнявся особливою юриспруденцією, системою поглядів та цінностей, ставленням до себе та до влади.

Виняткова важливість даної ситуації пов'язана передусім з тим, що в Україні частка сільського населення становила абсолютну більшість. Відтак, на момент початку революційних подій у березні 1917 р. переважна більшість населення України мала специфічне бачення держави, влади, права та освіти. Саме такі погляди визначали норми поведінки та стали основою селянського повсякдення у 1917–1918 рр.

2.2. Фактори суспільної дестабілізації в повсякденному житті селян Правобережжя.

1917 р. став часом великих перемін і кардинальних зрушень. У Європі ще повною мірою вирували події Першої світової війни, а на її східних теренах «доживала» останніх днів одна із найбільших світових держав – Російська імперія.

Російське суспільство роздиралося суперечностями в усіх сферах громадсько-політичного, соціально-економічного й національно-культурного життя [603, с.5], а Перша світова війна ще більше поглибила дані антагонізми. Велика війна підірвала існуючий європейський устрій, кардинально змінила геополітичну ситуацію [604, с.20]. Не дивно, що держави вийшли з війни 1914–1918 рр. у зміненому вигляді. Шляхом реформ і революцій народи Європи пройшли через глибокі трансформаційні процеси [508, с.405].

Коріння революції виростало з суперечностей, які наприкінці XIX – на початку XX ст. виникли між необхідністю модернізації Росії та інерцією феодальних пережитків, насамперед самодержавною владою, яка стримувала розвиток суспільства, створювала всілякі обмеження на шляху його самоорганізації і легального політичного життя [384, с.15-16]. «Революцію 1917 р. менше всього можна назвати «несподіваною», хоча ніхто не міг передбачити її терміни і форми …», – відзначали сучасники [156, с.28].

На початку 1917 р. закономірним наслідком трьох років війни, точніше – її неодмінною супутницею стала примара голоду [636, с.130]. У міжнародний жіночий день 23 лютого (за старим стилем*) Петроградом пройшла велика демонстрація із вимогами праці та хліба [506, с.20]. У наступні дні страйки і демонстрації стали масовими [505, с.7]. Столицею прокотилася хвиля арештів, переслідувань і розстрілів противників режиму [634, с.95]. Однак дані заходи вже не змогли врятувати ситуацію.

Під тиском обставин 2 березня 1917 р. імператор Микола II здрікся імператорської корони на користь свого брата Михайла Олександровича [243, с.2], який, у свою чергу, 3 березня також відмовився від престолу [299, с.2]. Монархія впала… Влада перейшла до Тимчасового уряду.

Свою першу програму уряд виклав у «Декларації Тимчасового уряду про його склад та завдання», оприлюднену 3 березня 1917 р. Її положення анонсували демократичні перетворення, що мали відбутися у Росії [245]. Уряд обіцяв негайно, «ще до скликання Установчих зборів, забезпечити країну чіткими нормами, які б захищали громадянську свободу та рівність у творчій роботі на благо батьківщини … » [383, с.7-8].

Звістка про зречення Миколи II від престолу надійшла до українських губерній лише 3 березня [385, с.65]. Всенародний характер руху за національну державність, який розгорнувся в Україні одразу після цього, став початком Української національно-демократичної революції [504, с.188-189]. Її очолила

*Всі дати до 31 січня 1918 р. наводяться за старим стилем (за яким жила тоді Росія і Україна). Події з 14 лютого 1918 р. подано за новим стилем.

Українська Центральна Рада, сформована 3-4 березня 1917 р. із представників патріотично налаштованих партій і громадських об'єднань [635, с.24]. Саме вона консолідувала українські революційні політичні сили, виробила національні та соціальні гасла, формувала і реалізовувала стратегію й тактику українського руху, ініціювала проголошення Української Народної Республіки, у структурі якої виконувала функції вищої законодавчої влади – парламенту держави [389, с.23]. Як свідчать джерела, новина про зречення Миколи II престолу в правобережних губерніях була сприйнята з великим піднесенням. Місцева адміністрація була дещо розгублена від такої новини, однак якихось суттєвих хвилювань суспільства не спостерігалося [288, с.4-5]. З губерній доповідали, що на місцях все спокійно [191, с.2]. Велика кількість таких телеграм надходила із Волині, Поділля та Київщини. Аналогічна ситуація простежувалася по всій Україні [288, с.5], й інших губерніях і територій Росії з компактним проживанням українців [167, с.530]. Однак, як показав час, подальше становлення нових форм влади відбувалося в драматичних колізіях, із застосуванням зброї і сили, громадянського протистояння в революційному суспільстві, нездатному до суголосних компромісних рішень [383, с.76-77].

9 березня УЦР звернулася з «Відозвою до українського народу…», в якій повідомлялося, що «… впали багатовікові пута і відтепер український народ заживе вільно на своїй землі …» [180, с.38]. Вимога «Національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії» стала об'єднуючим началом для переважної більшості політичних сил України [390, с.66]. Курс на її отримання був підтриманий на Святі свободи 19 березня [672, с.29] та схвалений Всеукраїнським національним конгресом 6-8 квітня 1917 р., що носив загальноукраїнський та всестановий характер [324, с.88].

Тимчасовий уряд заявив, що він доброзичливо ставиться до справи культурно-національного самовизначення народів Росії, але в питаннях федералізації країни і запровадження автономії не може взяти на себе такої відповідальності. Дане питання повинно було бути вирішеним після Всеросійських Установчих зборів [560, с.114-115].

Таким чином, на квітень 1917 р. на теренах українських губернії де-факто утворилася громадська організація, якій висловлювали свою підтримку більшість політичних партій і широкі соціальні верстви. Українська Центральна Рада спочатку легалізувалася, через всенародну підтримку на вічах, мітингах і з'їздах, а після цього тільки легітимізувалася юридично [627 с.96-97]. Відтак, повсякденне життя селянства стало проходити у контексті боротьби України за державну автономію, а згодом – незалежність. Це, в свою чергу, визначило характер і форми повсякденних практик селян.

Лютнева революція 1917 р. створила умови для реалізації ідеї української державності (див.: Додаток А). Однак ціла низка об'єктивних й особливо суб'єктивних факторів внесла відчутні корективи у розвиток подій [605, с.169]. 4 березня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду були запропоновані зміни до організації влади на місцях. Згідно законопроекту передбачалося ліквідувати посади губернатора і віце-губернатора, а повноваження та обов'язки покласти на голів губернських земських управ із визначенням їх як «губернських комісарів Тимчасового уряду». Створювалися також відповідні посади повітових комісарів [151, с.29]. Крім комісарів Тимчасового уряду, на першому етапі революційних подій на владу претендували різні організації й установи, що відносилися до місцевого самоврядування [518, с.140]. Тут доречно звернути увагу на сільські виконавчі комітети громадських організацій. Згідно урядових інструкцій, у кожній сільській громаді для керування суспільно-господарським життям створювалися комітети в числі від 7 до 9 членів. У великих громадах із числа комітетів виділялися управи в складі 3-7 осіб, котрі мали виконувати їх доручення. Сільські виконавчі комітети мали обиратися на сільських сходах. Їх компетенція поширювалася на фінансові, правоохоронні, культурно-просвітні справи на рівні села [51, арк.1]. А. Нітченко, аналізуючи роль виконкомів навесні 1917 р., дійшла до висновку, що вони уособлювали народну владу і тому не можуть вважатись виконавчими органами Тимчасового уряду, адже основним питанням, яке вони намагалися вирішити, була земельна проблема [561, с.77].

У свою чергу, земельними питаннями мали піклуватися земельні комітети. На початковому етапі революції значний вплив у них мали есери. Їх діяльність була багатогранною: опанування органами місцевого самоврядування, в тому числі земствами; створення і керівництво діяльністю земельних комітетів і організація селянських спілок та інших представницьких самодіяльних органів селянства.

Ліквідувавши старі органи влади, селяни під керівництвом есерів чи проесерівськи налаштованих сільських вчителів, священиків, дрібних чиновників на сільських сходах за участю всього населення обирали свою владу: волосні та сільські виконавчі комітети, комітети громадського порятунку. Особливого розмаху цей рух набув у березні – квітні 1917 р. [489, с.54].

Відзначимо, що першочергове рішення про створення земельних комітетів під тиском селянства ухвалив Тимчасовий уряд. Однак він прагнув тримати ці комітети під контролем, обмежуючи участь у їх діяльності представників селянства і забезпечуючи широкі повноваження своїм представникам на місцях. Процес організації земельних комітетів проходив від травня до серпня 1917 р. включно. До середини липня в Україні діяло 94 повітових та 9 губернських земельних комітетів. Майже у всіх волостях діяли волосні земельні комітети [489, с.55].

Виходячи із цього, логіка подій неухильно вела до подальшого розмивання влади: одна її частина продовжувала утримуватися виконавчими комітетами, інша потрапляла в руки урядових комісарів, а третя поступово переходила у відання Рад. В країні не виявилося більш-менш визначеної владної структури: на загальнодержавному, урядовому рівні склалося двовладдя, а на місцях, взагалі, багатовладдя [398, с.64].

За таких обставин вельми необхідним є наголосити, що в ході революції громада як станова організація селянства ще більше зміцнила свої позиції. Вона трансформувалася для виконання владних функцій на селі [457, с.64]. В ході революції, волосні громади де-юре отримали право вирішувати більшість місцевих проблем локального характеру, а найнижчою одиницею виконавчої

влади на місцях було визнано волосні та сільські комітети. Відтак, постанови Тимчасового уряду юридично «замкнули» селянський світ на собі, даючи легальні можливості творити «свою» владу. Однак для селян свобода вибору виявилася злою насмішкою [331, с.141,143]. Реально, село було залишене сам на сам як із своїми соціально-економічними проблемами, так і в питанні організації влади [322, с.3]. «Про провінцію ніхто не турбувався. Всі ці маленькі повіти жили своїм окремим життям; якось по своєму перероблювали життєві форми на новий революційний лад; забуті центром, полишені авторитетною і певною владою повіти швидко котилися до найстрашнішої анархії. Усілякий повіт, кожна волость створювали для себе окремі їм вигідні закони», – згадують сучасники [396, с.246]. Влада на місцях фактично зникла, розчинилася серед новоутворених громадських організацій, – підкреслив В. Верстюк [383, с.81].

Фактично низові селянські комітети проводили не урядову, а селянську політику, «прибравши» до своїх рук керівництво всім адміністративно-політичним і господарським життям села [489, с.54]. Тим часом губернські і повітові комісари, виконуючи вказівки уряду, не мали на них реального впливу [457, с.67]. Особливе занепокоєння у влади викликало прагнення селянства використовувати звичаєве право у правовідносинах, незважаючи на офіційні закони [84, арк.28]. Селянам із центру неодноразово нагадували, що питання правосуддя не належало до їхньої компетенції [53, арк.82-82 зв]. Однак, на практиці на селян вплинути було практично не можливо. Селяни стверджували: «судді повинні обиратися населенням з простих людей, «а не панів та багатіїв як зараз …» [166, с.57-58].

Російський дослідник Ю. Реєнт підкреслює, що до числа найважливіших державних інститутів повсюдно віднесли поліцейську систему. Особливу увагу їй приділяли в періоди соціально-політичних криз, які тягнуть за собою загострення криміногенної ситуації [601, с.137]. Натомість, Тимчасовий уряд, розпустивши старі органи влади, також ліквідував жандармерію та поліцію.

Ліквідація правоохоронної системи відбувалася в атмосфері величезного суспільного піднесення, що межувало із втратою відчуття реальності, – зазначає

М. Ковальчук. Колишніх поліцейських й жандармів заарештовували та відправляли на фронт [465, с.96]. Приміром у Проскурові 27 березня солдатами була арештована велика група колишніх поліцейських [143, арк.228]. Народ щиро радів усуненню поліції та наполягав, що її треба знищити, лише тоді буде воля. По суті, таке ставлення до поліції стало результатом народного гніву, щодо виконавчих органів старої влади [331, с.151].

Зауважимо, що поліцейська система колишньої Російської імперії перебувала під адміністративним контролем влади [539, с.20] і мала чітку вертикаль підзвітності [397, с.368-369]. Саме прямі важелі впливу давали можливість уряду швидко реагувати на суспільні виклики та стримувати революційну загрозу кінця XIX – початку XX ст.

Уже в перші тижні після приходу до влади Тимчасового уряду, простежувалася відсутність засобів контролю ситуації на місцях. Міністерство внутрішніх справ, котре колись слугувало «батогом» самодержавної влади і викликало загальну ненависть, дезорганізувалося. Функції відомства фактично перейшли в розпиленому вигляді до місцевих владних організацій [465, с.97], котрі намагалися розпочати роботу зі створення місцевої міліції. Для прикладу, в Малиничівському волосному комітеті Проскурівського повіту Подільської губернії виникла «велика складність» щодо виборів до сільської міліції. Лише 26 березня спільними «зусиллями» сільських і кооперативних товариств, духівництва, учнівства та землевласників волості були обрані сільські міліціонери [52, арк.5]. Досить схожою була ситуація у с. Попівка Липовецького повіту Київської губернії [79, арк.11]. Відзначимо, що така нова функція, як створення міліції була незвичною для селянського повсякдення. Тому цілком закономірними були труднощі у її виконані, що фіксувалися по всій території України [55, арк.9; 98, арк.6].

Від такої демократії на місцях виник хаос у створені органів правопорядку. Потрібний був універсальний проект організації правоохоронної системи, що був би зрозумілим і міг би бути застосованим «знизу». Однак, патріархальний світогляд селянства та можливість самим обирати місцеву владу звів дане

прагнення нанівець. Безвладдя стало свого роду «поверненням в едем», спробою реалізації утопічного соціального проекту, «великої» мрії про золотий вік безвладного селянського існування [643, с.442]. Самі ж низові владні структури, зокрема обрані селянськими громадами, часто були майже недієздатними, адже селяни неохоче їм підкорялись. Коли представники самоврядування намагались посилити владу і проводити державну лінію, їх переважно переобирали [527, с.55], а в деяких випадках і неодноразово.

15 квітня 1917 р. на засіданні Тимчасового уряду було запропоновано реформу міліції. За основу було прийнято низку демократичних положень у сфері юрисдикції міліції [151, с.302-308]. Дані положення були опубліковані 17 квітня 1917 р. під назвою «Постанова Тимчасового уряду про створення міліції». У «Пояснювальній записці» до закону було прописано, що міліція повинна бути у віданні місцевого самоуправління, адже державний контроль міліції – це відлуння царських часів [152, с.17,19-21]. І. Микулинський вказує, що зруйнування Тимчасовим урядом адміністративного і поліцейського апарату, запровадження системи виборності адміністрації віддало владу в руки непрофесійним новоутвореним комітетам і фактично підготувало ґрунт для анархії [540, с.46]. На думку А. Денікіна, створена натомість міліція «була навіть не сурогатом поліції, а її карикатурою» [331, с.152]. У той час, як у західних державах проводився принцип об’єднання поліції під владою урядового центрального органу, Тимчасовий уряд поставив міліцію у відання і підпорядкування земським і міським управлінням. Кадри міліції стали заповнюватися людьми зовсім непідготовленими до виконання завдань служби, без всякого досвіду, або ж злочинним елементом [331, с.152].

Варто зауважити, що одночасно із міліцейськими загонами, котрі формував Тимчасовий уряд, в Україні діяли національні добровільні військово-міліційні формування під назвою Вільне Козацтво. Рух Вільного Козацтва набув поширення на Київщині, Чернігівщині, Полтавщині, а також на Херсонщині та Волині. Як міліційні підрозділи, Вільне Козацтво підпорядковувалося Секретарству внутрішніх справ УЦР [702, с.547]. Організаційна структура

Вільного Козацтва виглядала так, що створювалися сотні з 35-70 людей, сотні однієї волості творили курінь, курені – полк, полки цілої округи об'єднувались в кіш [549, с.82]. Проте, як показала практика, й вони не були в змозі приборкати зростаючу хвилю бандитизму та анархії [663, с.371].

Відзначимо, що Українська Центральна Рада лише на червень 1917 р. пройшла трансформацію від морального та публічно-правового представництва до політичного органу влади в Україні [448, с.418]. На практиці це означає, що практично ніяких важелів впливу, крім симпатії, УЦР на місцях не мала, особливо на селі, де верховодили сільські комітети [405, с.34].

І Універсал від 10 червня 1917 р. УЦР відкрив нову сторінку в історії України, юридично зафіксувавши автономний статус української держави [170, с.58-60]. Після прийняття І Універсалу, Комітет Центральної Ради 15 червня ухвалив «організувати Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради, покликаний завідувати справами внутрішніми, фінансовими, продовольчими, земельними, хліборобськими, міжнаціональними і іншими в межах України і виконувати всі постанови Центральної Ради, які торкаються цих справ» [166, с.418].

Міністерство (Секретарство) внутрішніх справ УЦР не слід асоціювати з його теперішнім аналогом, робота якого стосується виключно силового блоку країни. Згідно «Декларації Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 р.» функції міністерства визначалися в буквальному розумінні низкою «внутрішніх справ» держави [180, с.158]. Відомство почало формуватись тільки у вересні 1917 р. Протягом трьох місяців комплектувався його штат та формувалася внутрішня структура [496, с.91-92]. З огляду на це, цілком слушними видається міркування І. Гуцалюк про те, що УЦР до осені 1917 р. не мала прямого впливу на органи громадського правопорядку (міліцію), а діяла згідно норм та законів визначених Тимчасовим урядом [416, с.105].

У результаті переговорів з Тимчасовим урядом 3 липня 1917 р. Генеральний Секретаріат був визнаний краєвим органом влади центрального уряду [180, с.163-164]. Дані положення були підтверджені в Тимчасовій інструкції Генеральному

Секретаріату від 4 серпня 1917 р. [184, с.301]. Натомість, повноваження та важелі впливу генеральних секретарів так до кінця і не були визначені. На дану деталь звертали увагу губернські комісари, котрі були розгубленні та не знали як відноситися до Генерального Секретаріату [182, с.540]. Згідно «Інструкції», вони мали підпорядковуватися Генеральному Секретаріатові, як органу Тимчасового уряду [182, с.631-632]. Але механізмів реального впливу Генеральний Секретаріат так і не отримав. 29 вересня 1917 р. оприлюднена «Декларація Генерального Секретаріату України», в якій зафіксований намір боротися із анархією через активну, організовану самодіяльність і самооборону населення [246, с.2], в тому числі і за допомогою Вільного козацтва.

Після більшовицького перевороту ситуація кардинально помінялася. Тимчасовий уряд перестав існувати, а Генеральний Секретаріат отримав можливість зосередити всю повноту влади у своїх руках. Згідно постанови УЦР від 25 листопада 1917 р. «Про порядок видання законів»: «… Всі нормативно правові акти, які мали силу на території Української Народної Республіки до 27 жовтня 1917 р., якщо вони не змінені і не скасовані УЦР» продовжували мати юридичну силу [159, с.84]. Відтак, на території УНР залишалися діючими ті правоохоронні органи, зокрема міліція, які були сформовані Тимчасовим урядом, й керувалися вони на підставі ухвалених ним нормативно-правових актів.

«Закон про створення народного війська», від 3 січня 1918 р. передбачав утворення народної міліції на основі демобілізованих частин української армії [181, с.90-91]. Дані положення були також закріплені й підсиленні в IV Універсалі УЦР [179, с.372].

Ще однією важливою проблемою, що була на заваді розвитку правоохоронних органів став брак фінансування матеріально-технічної бази міліцейських підрозділів. Частина витрат на утримання останніх лягала на плечі земських управ і місцевого самоврядування, а частина фінансувалася з держбюджету [151, с.302-303]. Приміром, на Волині оклад сільського міліціонера складав від 30 крб. [416, с.107,108], на Поділлі – до 100 крб. [286, с.2]. Для порівняння, двірник у той час отримував 60 крб. [51, арк.77-77 зв], 1 пуд жита за

нормами Тимчасового уряду мав коштувати не більше – 5 крб. 20 коп., а пуд пшениці – 6 крб. 40 коп. [186, с.95]. В. Винниченко у своїх спогадах так охарактеризував діяльність міліції: «міліція сільська (та й міська) була організована зле, ніхто її не поважав, не боявся, не слухався. Подекуди траплялись випадки хабарництва міліції. Стара поліцейська нечисть, під назвою міліції, пробиралась знов до своїх теплих посад. А з нею пробиралась і контрреволюція» [328, с.51]. Приміром, у с. Івашівка на Поділлі, селяни постановили, що громада сама буде контролювати винокуріння у волості, адже міліція корумпована, а волосні судді це відгомін старого ладу [91, арк.6].

Можна не пояснювати, що охочих отримати зброю було досить багато. Більше того, ще привабливішим уявлялося стати носієм влади для тих, хто при старому режимі постійно знаходився в перманентних конфліктах з цією владою [692, с.60]. Новий кадровий набір в міліцію був неякісний, адже ряди міліціонерів поповнили не фахові спеціалісти, а гімназисти й студенти. З осені 1917 р. у структуру були допущені демобілізовані солдати, що нерідко порушували дисципліну й вчиняли посадові злочини [416, с.106]. Одночасно, дисциплінарна влада комісарів над підлеглими не здійснювалась, а слідство про проступки передавалося комісарами колегії міліціонерів, яка могла накласти штраф від 1 до 25 крб. або звільнити зі служби. На практиці, дані заходи суттєвих позитивних наслідків не мали, оскільки звільнені міліціонери з одного комісаріату приходили на службу в інший. Часто-густо міліціонери любили хильнути оковитої та «виконувати» свою роботу. Так, білопільські міліціонери на Київщині під час ярмарку «так понапивалися, що людям прийшлося розносити їх по-домівках» [261, с.4].

Згідно закону від 17 квітня 1917 р. озброєння міліціонерів мало складатися з холодної зброї та револьверів [296, с.1]. В реальності, кількість револьверів відповідала числу постів, а не особовому складу працівників міліції. В умовах жорсткого протистояння з бандитизмом та за відсутності державного постачання, питання озброєння часто вирішувалось здобуттям трофеїв [710]. Відзначимо, що на запити членів Вільного козацтва до Генерального військового комітету про

виділення зброї приходили відписки, що «зброї у розпорядженні не має… бажано, щоб про зброю дбали самі члени «Вільного козацтва» [37, арк.10].

Низка прорахунків Тимчасового уряду, типу указів про амністію, ще більше загострювала ситуацію. Згідно Програми Тимчасового уряду, оприлюдненої 3 березня 1917 р., передбачалася амністія по політичним і релігійним справам [556, с.89]. Згодом, 6 та 17 березня 1917 р., амністія була поширена на кримінальних злочинців [151, с.42,111-120]. За підрахунками В. Федорова, тільки за законом 17 березня 1917 р. було звільнено 15 тис. кримінальних злочинців [714]. Варто зауважити, що губернським і повітовим комісарам надійшов указ від Тимчасового уряду, аби ті прослідкували, щоб кримінальні злочинці не звільнялися з місць позбавлення волі без належного прокурорського нагляду [97, арк.36]. Але ми можемо припустити, що у революційному сум'ятті не всі приписи виконувалися дослівно.

Окрім цього, почастішали випадки втечі злочинців з-під варти. За повідомленням газет, тільки 7-го березня 1917 р. з-під варти втекло до тисячі чоловік [192, с.4]. У Вінниці, натхнені звільненням політичних в'язнів, 730 злочинців, засуджених за карні злочини, дезертирство та антивоєнну пропаганду, 8 березня стали вимагати відчинити двері міської в'язниці, що деморалізовані наглядачі і зробили [517, с.52]. 24 березня 1917 р. у Лук'янівській в'язниці арештовані влаштували бунт, обеззброїли конвоїрів, провели маніфестацію та повернулися назад до камер [193, с.5].

Таким чином, недосконалість реформи силового блоку країни та його децентралізація сприяли дестабілізації ситуації на місцях. Саме тому ні Тимчасовий уряд, ні УЦР не мали чітко сформованої та дієвої правоохоронної системи, покладаючись лише на військові формування, або непрофесійні громадські утворення, що мали виконувати правоохоронні функції.

Зауважимо, що наростання суспільно-політичної кризи та її дестабілізуючий вплив на українське село, було зумовлене те тільки суперечністю законодавчої бази і неефективністю управління, а й суспільним життям в умовах Першої світової війни.

За роки війни в російську армію було мобілізовано від 3,5 млн. – до 4,5 млн. українців [607, с.88]. Теренами Правобережної України простягався один із найбільших російських фронтів – Південно-Західний. Загальна чисельність його військ на 14 березня 1917 р., за різними підрахунками, становила до 2,7 млн. чол. Україна була основним районом зосередження резервів і запасних частин російської армії. На початку 1917 р. військова залога Києва налічувала 35 тис. вояків, Одеси – 50 тис., Харкова – 40 тис., Катеринослава – 20 тис., Полтави – 15 тис. Загальна чисельність запасних і резервних російських військ, розквартированих у містах України, щонайменше досягала на час революції 400 тис. осіб [465, с.97].

Зважаючи на постійні бойові дії та прифронтовий статус Правобережних губерній, ними проходили великі міграційні потоки. Вони були пов’язані як із переміщенням військ і їх забезпеченням, так із тисячами біженців, дезертирів та військовополонених [439, с.9]. За даними Л. Жванко на 1 вересня 1918 р. в Україні перебувало 1 424 232 біженців [164, с.12]. Тільки у Волинській губернії, за офіційними даними, на осінь 1917 р. було 339 тис. біженців [34, арк.12]. «Біженці, голодні, напівголі й босі, натовпами облягають повітові і волосні центри допомоги, вимагаючи продовольчих та квартирних грошей ... подальша затримка сплати викличе непоправні ексцеси з боку останніх ... », – повідомлялося уряду [164, с.260-261].

Фронт, який розвалювався на очах, «повертав» додому велику кількість озброєних людей, котрі здебільшого дезертирували або відмовлялися їхати на війну. За даними Г. Кривошеєва, на листопад 1916 р. особовий склад діючої армії складав 6 млн 963 тис. Внаслідок дезертирства, на 1 травня 1917 р. кількість солдат і офіцерів скоротилася до 6 млн 800 тис. чол., а на 1 вересня – до 6 млн. чол. [177, с.96]. За підрахунками російського дослідника М. Оськіна, до 1 листопада 1917 р. кількість реальних і «прихованих» дезертирів наближалась до 2 млн [573, с.322]. Революційні події стали каталізатором розкладання морального духу армії та сприяли подальшим втечам у тил. Згідно з даними Ставки, до весни 1917 р. втікачів налічувалося 195 тис. На Південно-Західному фронті, за

відомостями, які надходили від начальників військово-поліцейських команд, місцевих губернаторів і начальників військових округів, до березня 1917 р. налічувалося 64,5 тис. затриманих дезертирів [348, с.46]. Водночас, за даними статистики, у межах Південно-Західного фронту на 1 травня 1917 р. по штату мало перебувати 2 млн 988 тис. чол. особового складу. З них у наявності було 2 млн 384 тис. Виходячи з офіційних даних про особовий склад, можна зробити припущення про досить значну кількість втікачів [176, с.24,26].

Варто зважити, що за законом від 14 січня 1916 р. дезертирство каралося смертною карою або каторжними роботами строком від 4 до 20 років. Разом з тим, за переховування дезертирів передбачався штраф або позбавлення волі [97]. Так, наприклад дезертиру Г. Паламарю, за вироком суду смертну кару замінили 20 роками каторги [9, арк.7-8 зв.].

Перед війною рядовий склад російської армії укомплектовувався на 84-88% із селян. За даними генерала М. Головіна, з українських губерній на війну було забрано 0,7% чоловіків на 1 сільське господарство із середнім показником по імперії 0,6% [399, с.120]. Як підмічали офіцери, серед колишніх хліборобів у роки війни стало все більше зростати обурення й ненависть до так званих «внутрішніх ворогів». Відзначимо, що дане уявлення було притаманне не тільки солдатам російської армії, але й іншим військовим періоду Першої світової війни. Солдати різних країн, за умов недостатньої інформації та низького рівня освіти перекладали провину за військові поразки на якихось аморфних «внутрішніх ворогів», чи суспільні стани [349, с.73,82-84]. У сферу невдоволення потрапила Державна дума, владні установи та сам цар з царицею. В цілому, в свідомості солдат народилося величезна кількість «внутрішніх ворогів», існування яких, в тій чи іншій мірі, пояснювалися соціальними проблемами. «Внутрішніми вороги» стали поміщики і взагалі власники землі та просто заможні особи, що визначалися «домашніми мародерами». Саме така кількість ворогів і було тією вихідною ситуацією «війни всіх проти всіх», яка незабаром розігралася на просторах колишньої Російської імперії [347, с.275].

Український офіцер так описував свої відчуття у переддень майбутньої кризи: «… ліпше ж дома обороняти свій край та свої хати від страшної й дикої орди, що посуне з фронту не яким іншим шляхом, тільки як через Україну» [325, с.129]. Дезертири в 1917 р. стали бичем прифронтової смуги, яка відчула на собі «принади» розвалу багатомільйонної армії [573, с.320]. Солдати без всяких дозволів величезними потоками направлялись додому. Вони заповняли всі залізниці, здійснюючи насильство над адміністрацією, викидаючи пасажирів, загрожуючи всій справі транспорту, і становлячись суспільною бідою. Дезертирам призначали строки зворотної явки, потім ці строки відтерміновувались, підсилювались погрозами. Але все це допомогло мало. Солдати тікли з тилу і фронту, нагадуючи велике переселення народів. А в містах вони переповнювали і розрушали трамваї, бульвари, заповнювали всі громадські місця. Там і сям повідомляли про пиятику, безчинства, буйства [383, с.88]. По селах також стала з'явилася велика кількість дезертирів, підбурювачів і провокаторів, що у вирі революційних подій мали на меті збагатитися або виконували замовлення політичних партій, переважно більшовиків. «Більшовицька зараза швидко розійшлася по тілу армії», – відзначали командири [358, с.283]. «Більшовизовані російські полки не боєздатні і тільки знають, що «брататися» (братання – акції спільного припинення вогню. Були поширені у роки Першої світової війни – В.Ф.) з німцями». Вони вже давно намагалися втекти із фронту, – згадував очевидець [325, с.128]. Розуміючи небезпеку таких гостей, селяни українських губерній на своїх зібраннях та сходах ухвалювали рішення не приймати дезертирів і не допомагати їм [209, с.2; 212, с.2-3]. Після лютого 1917 р. заходи селян проти дезертирів стали радикальнішими. Хлібороби самі перевіряли документи солдат, котрі повернулися, та відправляли їх назад на фронт [432, с.260]. Також вдавалися до нетрадиційних методів боротьби з ними. Сільські сходи постановили видавати втікачів властям [130, арк.1;, 198, с.3], а в деяких випадках навіть не наділяти дезертирів (колишніх селян) землею [198, с.3],

Зголоднілий, обдертий, спантеличений і дезорганізований фронт не витримав і рушив назад [497, с.128]. Фактичний розвал російської армії

розпочався у травні 1917 р. На фронті багато частин замітингувало, вимагаючи від командування скорішого припинення війни та демобілізації армії [333, с.267]. Деморалізовані частини великою масою посунули назад у тил. Лише у Києві 13-16 травня було роззброєно кілька тисяч дезертирів, котрі здійснювали збройний опір при арешті (див.: Додаток Г. 1) [314, с.2]. На шпальтах українських газет все частіше стали з'являтися відомості про затримання нових, великих груп втікачів [282, с.4].

За свідченням очевидця, юрби вояків після провалу червневого наступу на фронті, самовільно залишали деморалізовану армію і рушали вглиб країни. Так, усі потяги з боку Проскурова та Жмеринки були переповнені солдатами, які набивалися у купе і тамбури, їхали на дахах потягів, захоплювали товарні вагони [517, с.134]. Найбільше таких людей було у прифронтових регіонах Правобережжя та південно-східних губерніях України. Селяни скаржилися на нахабство дезертирів [258, с.2], яких громада ніяк не могла спекатися. Особливо давалися взнаки пограбування та погроми. Незадоволення селян було настільки відчутними що місцева влада побоювалася вчинення самосудів над дезертирами [282, с.2].

Газетні шпальти рясніли повідомленнями про протиправні дії солдат. Солдати гарнізонів, дезертири, евакуйовані, відпускники – усі поширювали серед населення чутки про військові невдачі Росії. Це збуджувало народ, загострювало і без того складну ситуацію на селі [687, с.171]. «Солдати масами тікали з фронту, але робити вони не хотіли, а в більшости провадили комерцію, продаючи селянам чай, цукор, привезені з фронту, військовий одяг, взуття, а розпродавши, з'являлися до воїнського начальника, або просто у свою часть, діставали новий одяг і знов приїздили його продавати. Таким чином поступово майже всі селяни повдягалися у військове обмундирування, бо на базарах справді не можна було купити ні чобіт, ні краму на одягу», – пригадував Є. Чикаленко [342, с.30].

Поява маси дезертирів сильно змінювало політичну атмосферу на селі, адже перетворювала багатьох солдатів, які залишили фронт, в активний фактор розгортання аграрного руху [357, с.60-63]. Більшість таких солдат сприйняла

більшовицьку ідеологію та намагалася втілити її в життя [339, с.117]. Солдати-втікачі грабували та мародерствували, а жителі боялися їх «не менше ворожих роз'їздів» (див.: Додаток Г. 2) [687, с.170]. На початку червня в с. Скурати Радомишльського повіту Київської губернії невідомі солдати напали на місцевого жителя та вкрали 2 тис. крб. (див.: Додаток Д. 1) [223, с.4]. Селяни, що з якихось причин побували біля лінії фронту розповідали, що: «що поза фронтом, у запіллі, наші солдати немилосердно грабують і вбивають всіх заможних людей, а справа стоїть так, що незабаром фронт докотиться й до нас. Солдати не помилують; не страшно німців, бо вони не знущаються над нашою людністю, а страшно своїх! ...» [341, с.17].

Відірвані від села, понівечені мораллю війни та умовами казарменого життя селяни-солдати приносили в революційний рух величезний руйнівний потенціал. У розв'язання аграрного питання вони вкладали притаманну їм рішучість і нетерпіння, закликали селян захищати свої інтереси, ініціювали аграрні хвилювання і здебільшого на початковому етапі революції очолювали селянські виступи [328, с.51]. Їх активність та кількість постійно зростала через розпад фронту. Для прикладу, наприкінці березня 1917 р. в районі с. Дідковичі Луцького повіту було спалено поміщицькі маєтки [465, с.98], у с. Михайлівка Брацлавського повіту Подільської губернії у квітні селяни разом із солдатами вирубали ліс [82, арк.6]. За допомогою солдатів гвардійського кавалерійського корпусу селяни захопили маєток графа Грохольського в Ізяславському повіті, а в Дубнівському повіті розподілили землі маєтків «Сатиїв» і «Берестечко» [669, с.68]. Погромна хвиля, що зароджувалася із дезертирів та солдат, набирала своєї потужності у селах Правобережжя й рухалася із Заходу на Схід країни. «Звідусіль, а найбільше з правого боку Дніпра йдуть до Генерального Секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, йдуть грабунки, нищення громадського добра і різанина. Чинять бешкети, грабунки й насильства не тільки дезертирські загони, але й регулярне військо, що стоїть на Україні або приходить на фронт чи одходить в резерви в тил» [383, с.100]. Так, 2-й гвардійський корпус у вересні був відведений з фронту в тил на територію

Вінницького повіту. Його шлях відходу через Новоушицький, Могилівський та Літинський повіти був позначений масштабними погромами цукрових та спиртових заводів, маєтків, грабунками містечок та сіл [383, с.98-99].

Новим явищем у повсякденному житті селянства, з одного боку, стала боротьба із дезертирами та турбота по збереженню свого майна. З іншого боку, селяни разом із втікачами стали активно брати участь у відверто злочинних діях: крадіжках, пограбуваннях та погромах.

Доречно наголосити, що часто збройні напади солдат, а згодом і селян, здійснювались на євреїв, які компактно проживали у селах і містах українських губерній. Це, в свою чергу, дало підстави деяким науковцям говорити про початок нової хвилі єврейських погромів [340, с.2; 639, с.144]. Як уже зауважувалося, в психіці солдат, котрі брали участь у військових діях, склалося уявлення про «внутрішнього ворога», що розвалював країну і допомагав країнам-агресорам. До таких ворогів були віднесені і євреї. Тому, повернувшись додому, вони намагалися їм помститися і, звичайно, збагатитися. На початку березня 1917 р. зазнали грабунку євреї Летичівського, Ямпільського повітів Подільської губернії [89, арк.234,236]. У Житомирському повіті в червні 1917 р. від солдат пішла чутка, що євреї приховували муку та примушували вдів і дітей купувати її за високими цінами. Єврейський погром не заставив себе довго чекати [10, арк.3-3 зв]. Тоді ж в Черкаському повіті солдати агітували бити євреїв, які проходили біля церкви [11, арк.3-5зв]. За звітами повітового комісара відомо, що у Брацлавському повіті влітку 1917 р. з’явилися озброєні банди дезертирів. Вони здійснювали збройні напади у Лучанській, Рубанській, Шпиківській, Тростянецькій, Савинецькій волостях. Серед пограбованих переважно були представники єврейства [88, арк.6]. У с. Демківці, того ж повіту, шість солдат пограбували і вбили єврея Каплуна, його дружину і гостю [88, арк.17].

Проте, у своїй переважній більшості, українське селянство, хоча і недолюблювало євреїв, однак не мало етнічної ненависті. Погромні хвилі, що провокували селян на протиправні дії, були принесені ззовні. Як відзначив А. Марголін, єврей за походженням, погроми здебільшого влаштовували

маргіналізовані та криміногенні елементи, чорносотенці. Селяни, за переконанням автора, приходили подивитися на «дійство» і, по-можливості, поживитися з розграбованого [335, с.12-13]. Так у Макарівській волості Київщини, після солдатської агітації селяни розграбували єврейські лавки [12, арк.1-1зв]. Подібний випадок стався в Грицеві Подільської губернії [340, с.24]. Відзначимо, що у пограбуваннях брали участь не тільки солдати, а й офіцери як це було у Черкаському повіті на Київщині у серпні 1917 р. (див.: Додаток Д. 2) [182, с.729].

Становище єврейської громади в Україні ілюструє лист до редакції щотижневика «Еврейская неделя» одного із дописувачів у грудні 1917 р.: «…У вас в Росії, владу над якою захопили самодержці із Смольного, панує анархія. В серці цієї Росії, в Петрограді, йдуть п’яні погроми, на вулицях йде невпинна стрілянина, йде дика оргія втративших людський образ бандитів. Наша Україна являє собою якийсь щасливий оазис, на якому не відчувається гніт Леніна-Троцького, на якому грізні «ультиматуми» ваших властелинів викликають тільки сміх ... Ми, слава Всевишньому, живемо не у вашій «Ленінської Росії», а в Українській Народній Республіці, на яку влада ваших народних комісарів не поширюється ...» [169, с.1]. Треба зазначити, що погроми в Україні мали місце, особливо після Петроградського перевороту і на початку 1918 р., втім, на нашу думку, у цей час вони були виявом загальної кризи суспільної свідомості та безвладдя, а не виразом ксенофобії та антисемітизму.

Як свідчать численні джерела, УЦР мала колосальну підтримку на початковому етапі своєї діяльності. Разом з тим, поряд із кредитом довіри від українського суспільства, до УЦР висувалися певні вимоги. Аграрна тематика стала Альфою та Омегою селянських думок і сподівань спрямованих на наділення землею. По всій Правобережній Україні селянські сходи та зібрання висловилися за передачу землі хліборобам за трудовою та споживчою нормою. Потрібно наголосити, що більшість селянських з’їздів відзначали, що земельна справа в Україні відрізняється від її стану у Росії, тому вона не може бути вирішена однаково для усіх регіонів країни [497, с.111-112]. Дані положення були офіційно підсумовані у резолюції І Всеукраїнського селянського з’їзду, що відбувся у Києві

28 травня – 2 червня 1917 р. Водночас, було прийнято рішення зберігати спокій на селі і не допускати аграрних безпорядків [122, арк.20-29].

Однак, тривалі дискусії керівників УЦР про значення та зміст земельної реформи були неприйнятними для українського селянства, що чекало вирішення проблеми тут і зараз. Українська дослідниця О. Кудлай відзначає, що Міністерство земельних справ, намагаючись не доводити конфронтацію з Тимчасовим урядом до крайньої межі, відклало проведення земельної реформи до скликання Всеросійських Установчих зборів [499, с.19-20]. Розробкою проекту земельного законодавства на місцях займатися земельні комітети. На І Всеукраїнському селянському з'їзді делегати погодили утворення Центрального українського земельного комітету [196, с.2], що мав корегувати роботу місцевих земельних комітетів. Також на з'їзді представників земельних комітетів України, що відбувався у Києві наприкінці липня 1917 р., було запропоновано надати широкі права місцевим земельним комітетам щодо розпорядження земельною власністю [273, с.2].

Підкреслимо, що лише на початку вересня 1917 р. було вирішено провести через УЦР інструкцію про діяльність земельних комітетів, де вказувалося, що останні відають всією землею, встановлюють орендну плату, а їх постанови є обов'язковими. І якщо влітку та на початку осені 1917 р. земельне відомство зосереджувало свою основну увагу на роботі з місцевими земельними органами, то наприкінці жовтня воно впритул підійшло до проведення аграрної реформи, – резюмує О. Кудлай [499, с.21,29]. Відтак, українська влада на кілька місяців запізнилася із проведенням земельної реформи. Не маючи можливості отримати земельний закон зверху, селяни на свій лад розпочали його реалізацію знизу. Програма їх була проста: мінімальний гніт з боку держави і мінімальна її присутність у селі, мир, земля та чорний переділ, про які марили покоління селян [406, с.14].

Із початком революційних подій 1917 р. селянський рух активізувався, а розчарування безземельного селянства у неспроможності Тимчасового, а згодом й українських урядів розв'язати аграрне питання, стало стимулюючим фактором у

боротьбі [684, с.187]. Втративши довіру до влади, селянство залишилося наодинці зі своїм історичним досвідом, у якому не було місця ні парламентаризму, ні правам особистості [373, с.45]. Спостерігаючи слабкість влади, воно розпочало здійснювати на свій лад поділ земельної власності, без очікування відповідного юридичного оформлення. Хліборобська психологія зумовила подальшу політичну лінію «ми проти всіх». Резолюції селянських з'їздів легітимізували втручання сільських адміністрацій та організацій у різні сфери соціально-економічного життя. Рівень селянської правосвідомості надавав цим резолюціям статусу законів. На селі постанови регіональних з'їздів ставали юридичною підставою для регулювання правовідносин, переділу землі, конфіскації майна, тощо [523, с.90]. Так, у Липовецькому повіті, що на Київщині, на початку квітня 1917 р. селяни скинули виконавчий комітет, обраний у березні. Натомість сформували його з своїх представників, які виступали за переділ землі [210, с.2]. В Ольгопільському повіті Подільської губернії виконавчі комітети намагалися виселити за межі повіту «поганих» людей, що стояли на заваді переділу землі [215, с.2]. У с. Чудель Рівненського повіту Волинської губернії до виконавчого комітету були обрані солдати, які виказували радикальні погляди на вирішення земельного питання [242, с.4]. Селяни Сергіївки Трітельникської волості Проскурівського повіту поділили поміщицькі землі між найбіднішими жителями села [161, с.851]. Щоб дестабілізувати ситуацію із середини, до земельних комітетів намагалися проникати більшовицькі агенти. Типовим став випадок у с. Шобутинесь Подільської губернії [336, с.40]. Відзначимо, що в ході наростання суспільно-політичної кризи Ради селянських депутатів стали набувати більшої ваги у середовищі селянства. Їх популістські лозунги про завершення війни, про землю, народну власність були цілком зрозумілі та близькі до селянських вимог та очікувань.

В Радомишльському повіті на Київщині селяни прийняли рішення, що у зв'язку з потребою корму для тварин дозволяється випасати худобу на казенних і поміщицьких угіддях й лісах [182, с.270]. У травні 1917 р. до Київського губернського комітету звернулися селяни округи із вимогою видати рішення

губернського комітету «Про дозвіл випасу худоби на казенних і поміщицьких землях», щоб їм не приходилося в усіх селах його приймати окремо [198, с.3].

З одного боку, українське селянство залишалося прихильним до УЦР, вимагаючи вироблення земельного законодавства; з іншого, у березні – червні 1917 р., намагалося встановити свій порядок на селі.

Земельний голод та нестача вільних земель змушувала селян Правобережної України брати землю в оренду у поміщиків [668, с.15]. На початку XX ст. великі власники обробляли у своїх господарствах тільки 56% землі, решту здавали в оренду. За обрахунками П. Маслова, селяни орендували 4,5 млн гектарів дідичівської землі й щорічно платили власникам 63 млн крб. [391, с.12]. Починаючи із березня 1917 р. селяни розпочали диктувати поміщикам умови оренди, форми та терміни збору урожаю і плату за роботу. Для прикладу, в Балтському повіті Подільської губернії селяни самовільно засіяли поміщицькі поля [82, арк.21]. У низці сіл Подільської губернії, за постановами волосних комітетів орендна плата за поміщицьку землю була значно зменшена. Її розмір складав близько 12 крб., тоді як перед цим ціни доходили до 40 крб. за десятину [213, с.3; 198, с.4]. Самі ж поміщики скаржилися не стільки на факт захоплення землі [99, арк.36,41], а скільки на низьку орендну плату, що встановили селяни [81, арк.4-4зв; 57,арк.27].

Додамо, що на території українських губерній існувало велике церковне та монастирське землеволодіння. За умов аграрного перенаселення, такий стан справ селяни вважали неприпустимим [359, с.46-47]. Тому сільські сходи та виконавчі комітети нерідко приймали рішення про експропріацію церковного і монастирського землеволодіння. У Подільській губернії єпископ Подільський і Брацлавський у листі від 31 травня 1917 р. скаржився губернському комісару про неправомірні рішення селян щодо священників і церковних володінь [82, арк.39]. Наприкінці червня 1917 р., Олевський волосний земельний комітет Волинської губернії роздав землю місцевого костьолу сім’ям мобілізованих до армії солдат. Земельний комітет с. Борщівка Кременецького повіту в липні захопив хуторську церковну землю, продав сіно і сад священика, а на виручені кошти відремонтував

сільську школу [669, с.65]. Священик села Березовки Гайсинського повіту подав жалобу на селян, котрі, за його словами, зайняли його землю. У відповідь на це сільська громада пояснила, що батюшка мав багато землі та здавав її в оренду. На цьому священик мав непоганий прибуток. Саме тому сход постановив землю віддати безземельним селянам [60, арк.13зв]. Селяни Плебанівки та Калинівки Могилівського повіту «спустошили» монастирську ферму при с. Плибанівка. Зокрема, був вкрадений с/г реманент та запаси зернових. Селяни також розгромили монастирський магазин, знищили паркан навколо ферми, розорили 11 десятин плодового саду. Згодом жителі означених сіл вирубали 26 дес. лісу та захопили 3 млина [174, с.31].

У весняний період 1917 р. все частішими стали вирубки поміщицького лісу, потрави полів та угідь. В Подільській губернії збільшилася кількість випадків випасу селянами сінокосів і озимини поміщиків. Нерідко між селами доходило до бійок за кращі місця для випасу худоби [194, с.5].

Усвідомивши слабкість як місцевої, так і вищої влади на Правобережжі, та розуміючи неможливість наведення нею ладу, почала набирати обертів тенденція до погрому поміщицьких садиб, економій, заводів та фабрик. Перші прояви погромництва розпочалися у березні 1917 р., однак вони ще не мали стихійної сили. 16 і 18 березня 1917 р. на Волині було пограбовано і спалено 6 маєтків [669, с.56]. У Гайсинському повіті Подільської губернії селяни розграбували маєток В. Ханенка [83, арк.5]. Подібні випадки у березні 1917 р. фіксувалися у Балтському [80], Кам’янецькому [84], Летичівському [85] та Могилівському [86] повітах Подільської губернії. Відзначимо, що на території Поділля аграрний рух набув особливої гостроти та поширення, охоплюючи межі всієї губернії.

Через знищення великої кількості історичних пам’яток та культурного надбання, згодом, погромну хвилю в Україні дослідники назвуть «культурною трагедією» [600, с.44], адже «те, що складалося життям протягом довгих літ і віків в один момент зітліло у вогні руїни» [294, с.4].

За підрахунками І. Куташева, у березні-червні 1917 р. відбулося 936 селянських виступів. У місцях найбільшого малоземелля боротьба

супроводжувалася арештами поміщиків і їхньої адміністрації, вилученням у них зброї, захопленням незасіяних земель, зниженням орендних цін, ліквідацією посередницьких і кабальних умов оренди [694, с.11].

Відзначимо, що цікаву тенденцію ми спостерігаємо стосовно боротьби селянства з орендаторами влітку 1917 р. Селянські громади, які вважали, що умови орендної плати несправедливі та не відповідають певним нормам, намагалися розірвати дану оренду. Так, селяни Слободищ Гайсинського повіту скаржилися владі, що млин, який знаходився у селі до оренди, був у справному стані. Після певного часу оренди частина із жорн не працює, а річка над млином так стала розливатися, що затоплює людські городи [59, арк.1-1зв]. Нерідко селяни вступали у юридичний двобій із євреями за оренду тих чи інших об’єктів нерухомості [58, арк.1]. Цікавими є ряд випадків у Балтському повіті Подільської губернії, де на сході селяни приймали ухвали виселити за межі повіту всіх євреїв-орендаторів. При цьому, повітовому комісару доводилося пояснювати землеробам, що такі рішення не законні [93, арк.2]. Скарга на селян Хильчаївської волості Подільської губернії, що відібрали млин поступила на адресу губернської влади у липні 1917 р. [61, арк.11,13 зв]. Подібні тенденції прослідковувалися на всій території України. При цьому, влада у переважній більшості випадків, діяла мляво, залишаючи вирішення питання на розсуд самих учасників [67, арк.12].

Влітку 1917 р. селянська боротьба набула гостріших форм, насамперед у вигляді захоплення приватновласницького, переважно поміщицького врожаю. Селяни Ометинець, на Поділлі, забрали поміщицьке сіно [62, арк.184]. У липні-серпні 1917 р. в Україні відбулося 817 аграрних виступів. У районах найбільшого загострення протиріч боротьба вилилася у погроми маєтків, захоплення приватновласницьких земель та іншого майна [694, с.11]. За допомогою волосних земельних комітетів селяни звільняли найманих робітників і військовополонених з роботи в поміщицьких господарствах, самочинно працювали в кількості, яка не відповідала дійсному обсягу роботи, встановлювали заробітну плату і 8-годинний робочий день, забороняли господарям продавати худобу, самочинно розпоряджалися сіножатями, нав’язували умови оренди тощо. Власникам маєтків

заборонялося застосовувати на жнивах машини, а за ручну працю селяни вимагали третій сніп або й половину зібраного урожаю [450, с.534]. У Канівському повіті, селяни в економії Симиренка вигнали з роботи полонених австрійців, а управляючого побили [203, с.3]. Так на повітовому з'їзді селяни Київщини встановили платню у розмірі 5 крб. за день, жатва – за третій сніп, а в'язати за косаркою – за п'ятий [182, с.554]. Майже типову платню за свою роботу вимагали у поміщиків селяни Гайсинського повіту на Поділлі [291, с.2]. Разом з тим, селяни масово почали знімати механічні сіялки із земель [66, арк.35; 65, арк.10].

Щоб протидіяти подібним випадкам, 8 липня Тимчасовий уряд ухвалив постанову про дозвіл використання військових формувань задля припинення аграрного руху [287, с.3]. Постанова дала поміщикам надію на відновлення їхньої приватної власності в колишніх розмірах та умовах, тому вони стали відмовлятися від низки домовленостей нав'язаних селянством [301, с.3]. Це ще більшою мірою посилило і без того напружену ситуацію і аграрний рух набрав нових обертів.

У липні-серпні 1917 р. розпочалися захоплення поміщицьких полів, лісів і сінокосів. У повідомленні від 4 серпня зазначалося, що «… на Волині захоплення лісів, полів, земель, лугів продовжується у великому розмірі» [683, с.141]. Подібні випадки мали місце у селах Гути, Черевани, Прусси, Щербачинці Київської губернії, Овруцькому та Новоград-Волинському повіті Волинської губернії [669, с.65].

Селянству, яке не міркувало державно-правовими категоріями, було незрозуміле зволікання державної влади з проведенням соціально-економічних реформ, передусім вирішенням аграрної проблеми. Тому вістря боротьби за землю селяни часто спрямовували саме проти них, вважаючи їх захисниками панського землеволодіння [522, с.169; 290, с.2]. Так, на початку серпня селяни Брацлавського повіту Подільської губернії побили поміщика за те, що він не хотів виконувати запропоновані сходом умови збору урожаю [295, с.2].

Прогресуючий параліч народного господарства, соціальні й міжнаціональні конфлікти, остогидла народу війна, безсилля державної влади й анархія на місцях – такою була ситуація через півроку розвитку революції. Насувалася всеохоплююча криза [507, с.78]. Коли до осені ці окремі розрухи не переходили ще в загальний погром, то тільки завдяки літній праці селян в господарстві [634, с.235].

Ситуації у прифронтових губерніях ускладнювали постійні реквізії хліба, худоби та фуражу для армії, що проводив Тимчасовий уряд. Зауважимо, що перша його постанова про «Передачу хліба в розпорядження держави» була видана 25 березня 1917 р. і передбачала здачу надлишку хліба державі за твердими цінами [165, с.15-16].

На адресу Генерального Секретаріату від селян надходили прохання про припинення реквізій. Для прикладу, селяни с. Холодівки Подільської губернії звернулися до нього з проханням припинити «насильницький обмолот і реквізії хліба» за твердими цінами, а «… коли заберуть у селян лишки, то нехай заберуть і чиновників та купців… » [303, с.2]. Селяни Волинської губернії масово противилися реквізії худоби. Хлібороби мали віддати на потреби армії половину домашньої худоби, а подекуди і більше половини [298, с.2]. Мешканці Гайсинського повіту з розпачем вмовляли залишити хоча би худобу, яка потрібна для польових робіт [144, арк.15,19].

Дані ексцеси ще більше підривали авторитет УЦР. На осінь 1917 р. влада не тільки не виконала взятих на себе зобов’язань, а й намагалася забрати у селян їхнє добро. Ймовірно, під дією таких подій і факторів частина селянського повсякдення стала проходити у формі боротьбу проти всіх. Зменшившись на період польових робіт, селянський рух з новою силою розгорівся після їх закінчення. Показовим стало безпрецедентне зростання неорганізованих акцій погромного і «бандитського» характеру [374, с.107]. У прифронтових губерніях відбувалися регулярні напади на державні склади та продовольчі магазини. В Ольгопільському повіті Подільської губернії селяни розграбували фуражні запаси, передбачені для фронту [32, арк.38]. В Новоград-Волинському повіті

Волинської губернії – пограбували державні запаси, призначені для весняного посіву [24, арк.14]. Селяни Погребища Київської губернії розібрали державні запаси цукру у волості [269, с.4]. У Троянівській волості на Волині селяни пограбували армійські хлібні склади [76, арк.7]. Часто стали викрадали коней [127, арк.55-57] та фуражні запаси для їх утримання [56, арк.14]. Цукрозаводчики стали нарікати на селянські рейди на поля та підприємства галузі [50, арк.1-2].

Починаючи з вересня, боротьба з поміщиками прокотилася всіма регіонами України [562, с.14]. Панські садиби, заводи та господарські приміщення були розграбовані, частина з них була зруйнована. Велика кількість поміщиків втекла до міста [238, с.3], а ті, хто залишився, зазнавали переслідувань [43, арк.3,4,11]. Деякі, особливо ненависні, були вбиті [8, арк.1]. При цьому, при всій ірраціональності погромів, з’ясовується, що селяни розрізняли «експлуататорів» і «господарів»: найбільше ненавиділи тих поміщиків, які, здаючи землі в оренду, байдикували у селі [160, с.453]. Таких, в кращому випадку, виганяли з села, але могли і кинути у вогонь [234, с.2]. Сільський загал був далекий від ідеалів демократії і не збирався допускати жодних дебатів з приводу збереження права поміщицької власності на землю [431, с.152-153].

На осінь 1917 р. припадає пік заворушень. Села навколо Вінниці: Якушинці, Стрижавка, Сосонка, Зарванці, Лука-Мелешківська, Бохоники, Вороновиця, Великі й Малі Крушлинці повністю вийшли з-під контролю урядових сил. «Положення губернії в сенсі забезпечення особистої та майнової безпеки громадян вважається неблагополучним, а влада губернського та повітових комісарів, як органів уряду, являє фікцію…», – повідомляв 23 вересня Подільський губернський комісар [517, с.142]. У вересні аграрні захоплення були зафіксовані також у Ізяславському повіті Волинської губернії та Канівському повіті Київської губернії. Цікавим є факт, що на початку вересня селяни Канівського повіту постановили відібрати всі поміщицькі землі, які не будуть оброблені у повіті до 1 жовтня [158, с.339]. У с. Ковчин відбулися зіткнення селян із військовими загонами, які намагалися перешкодити аграрним безпорядкам [5, арк.1-2].

У жовтні селяни, схоже, були готові грабувати все і всіх: відрубників, поміщиків, євреїв, підприємства з переробки сільгосппродукції. Під гарячу руку потрапляв хто завгодно – і сільський піп, і вчитель, а події залишають враження селянської війни проти всіх [374, с.111-112].

Все починалося із винокурень та горілчаних складів, далі була черга цукроварень та великих маєтків, де забирали коней, худобу, господарський інвентар, а ще більше – нівечили всяке добро, хапаючи його без пуття. Місцева адміністрація була безсилою, доводилось самим ховатись, щоб не вбили, – згадував Д. Дорошенко [332, с.173-174, 207].

У вересні-жовтні 1917 р. відбулося 849 селянських виступів [499, с.25]. Ситуація різко змінилася після того, як більшовики, захопивши владу, видали низку декретів, у тому числі «Про землю» [449, с.8], опублікований 28 жовтня 1917 р., котрим скасовувалася приватна власність на землю [183, с.411-413]. Всі поміщицькі, церковні, державні та інші землі передавалися у відання місцевих земельних комітетів, створених із малоземельних і безземельних селян. Цей акт зустрів прихильне ставлення з боку українського селянства [533, с.45], адже був утопією, про яку воно мріяло. Селян мало турбувала форма і «класовий» склад влади. Важливо було, щоб вона залишалася «своєю» [374, с.104]. Тим більше, що УЦР за 8 місяців своєї діяльності не змогла виробити земельний закон чи хоча би унормувати тимчасово, до Установчих зборів, поділ землі.

Під впливом більшовицької агітації набувала розмаху анархія. Ситуація «впевнено виходила з під контролю». Заплутані дебати представників УЦР не могли конкурувати за вплив на селянство з чіткими гаслами більшовиків [431, с.153]. Тим більше, що експропріювання майна великих власників і поділ його на зрівняльних засадах цілком співпадало з соціально-економічними прагненнями селянства [503, с.67]. Цілком слушним видається положення В. Верстюка про те, що популізм перших ленінських декретів (про землю, мир, робітничий контроль) очевидний. Гра на соціальних інстинктах солдат, робітників, селян сприяла ліквідації старої соціальної системи. Селяни безкарно привласнювали чуже майно і землю, солдати звільнялися від необхідності

дотримуватися військового обов'язку, робітники, замість продуктивної праці, зводили рахунки з роботодавцями. Революція, після жовтня 1917 р., набула форми апокаліпсису, коли деструктивні сили взяли гору над конструктивними [387, с.14].

Щоб ще більше розхитати ситуацію у регіоні, більшовицькі загони продовжували активно агітувати [4, арк.1-2] та збільшували кількість зброї на місцях [13, арк.2-2 зв]. Їх напади на села стали постійним явищем. Великий погром був влаштований на Поділлі коло станції Жмеринка 3 грудня 1917 р. [414, с.25]. В. Андрієвський згадував, що: «звичайне населення – середній «обиватель» дивився з острахом на більшовиків, боявся зустрічатися з ними десь вночі на одинці, що за своєю ідеологією та практикою вони (більшовики – В.Ф.) мало чим різнилися від «лицарів темної ночі»… » [325, с.137-138], і « … брали ці «герої», що тільки їм бажалося… » [162, с.23]. Це вносило ще більший дисонанс у революційне село, сприяло поширенню анархії, яка за своєю суттю завжди є найбільш жорстоким випробуванням для народу, в тому числі в моральному плані [583, с.121].

Третій Універсал, обнародуваний Центральною Радою 7 листопада, проголошення Української Народної Республіки – одна з найзнаменніших подій у розвитку Української революції 1917 р. Його статті акумулювали в собі постанови й вимоги робітничих, селянських, військових і партійних з'їздів, викликали величезний резонанс у суспільстві й стали визначним здобутком українців [667, с.3].

Водночас, через невірне трактування ІІІ Універсалу УЦР українським селянством, відбулося посилення погромної хвилі. Річ у тім, що згідно його статей, скасовувалося право власності на поміщицькі, удільні, монастирські та церковні землі та інші нетрудові господарства, що мали відтепер перейти у народну власність, стати народним добром. На користування цим добром мали право всі громадяни УНР [40, арк.1,3]. Це, у свою чергу, було сприйняте селянами як заклик до продовження боротьби за власні аграрні і продовольчі інтереси, посилення наступу на поміщицьку власність.

Подільський губернський комісар доповідав до Генерального Секретаріату, що на Поділлі «все залито погромами» …, а селяни зовсім не підлягають владі [293, с.3]. Ольгопільський повітовий комісар повідомляв, що внаслідок неправильного трактування закону УЦР погроми помість у повіті поширювалися із великою силою [32, арк.160]. У Гайсинському повіті сільські комітети з більшою силою продовжили експропріацію поміщицьких земель [64, арк.11].

У 1917–1918 рр. відбулось масове вирубування лісів. Адже вугілля видобувалось щораз менше, а вартість та ризики доставки до споживача робило його практично недоступним [629, с.74]. Вирубка лісів стала справжньою катастрофічною для України. За законом, ліс також переходив у народну власність [44, арк.1-10], тому волосні комітети розділяли його між жителями [42, арк.151]. Катастрофічна ситуація з вирубкою лісових масивів склалася у Новоград-Волинському, Радомишльському, Ямпільському, Звенигородському повітах [41, арк.1-2,15,34,46]. Із багатьох населених пунктів Волинської губернії у січні 1918 р. надходили відомості від лісничих, що запаси дров'яного лісу вирубані на 20 років наперед, до 1937 р. [75, арк.11]. Волосні земельні комітети приймали рішення, що згідно універсалу УЦР, все рухоме і нерухоме майно поміщиків відтепер належить «трудовому народові». Після даного рішення розпочинався його поділ між жителями села [72, арк.13].

Зрозумівши невідповідність термінів у селянському світорозумінні та юридичній практиці, Генеральний Секретаріат 16 листопада 1917 р. видав «Роз'яснення з земельного питання, викладеного у III Універсалі». У ньому йшлося, що скасування приватної власності на землю та інше рухоме і нерухоме майно означає перехід у державну власність та під її охорону, і не повинно виникати ніяких захоплень та спекуляцій із цього приводу [168, с.533]. Однак, ніякого ефекту дані пояснення вже не мали. У листопаді – грудні 1917 р. чітке виконання урядових розпоряджень було скоріше винятком, ніж правилом [431, с.268].

З осені 1917 р. особливої гостроти безпорядки набули на Правобережній Україні та у районах селянського малоземелля. З Подільської губернії відомості

про аграрні захоплення та погроми надходили із всіх повітів. У жовтні масові безпорядки охопили Вінницький [27, арк.2-10], та Летичівський [30, арк.10], повіти. У листопаді-грудні погроми поширилися на Літинський [29, арк.2], Могилівський [31, арк.5], Ямпільський [33, арк.8] повіти.

Восени селянами були захоплені поміщицькі землі, розгромлені маєтки, розподілено майно економій в Ізяславському, Кременецькому, Острозькому. Старокостянтинівському повітах Волинської губернії [669, с.70]. В. Петрів відзначив: «заходиш у якусь хату, що перша під рукою… Хатина небагата і в її убогому умеблюванню різко кидається в вічі розкішна канапка та люстра: дар революції із сусіднього панського двору… » [338, с.425].

У грудні 1917 р., описуючи становище в Могилів-Подільському повіті, газети відзначали: «Діється щось страшне. Просто люди подуріли, б'ють, розбивають, руйнують усе, що попаде під руку. Хто що захопить, тягне до себе. Нищаться ліси, паляться будинки, які пригодились би народу під школу або лікарню. Страшна картина стає перед нами …» [523, с.92]. У кожному разі, громили усім світом, заручившись підтримкою всіх членів сільської громади, часом навіть б'ючи незгодних [374, с.110]. Під дією подібних обставин Проскурівський повітовий комісар видав указ: «що за всі насильства і грабунки буде відповідати все населення тієї місцевості де ті події трапилися» [137, арк.1].

У грудні безпорядки та погроми котилися всією Україною. Особливої гостроти погроми набули у Липовецькому повіті на Київщині [224, с.3], у Кам'янець-Подільському – на Поділлі [28, арк.57].

Ситуацію ускладнювало й те, що через більшовицько-українську війну робота державного апарату була дезорганізована [626, с.168]. Ямпільський повітовий комісар на початку січня 1918 р. повідомляв, що Томашпівська, Молчанська, Клембівська та Яругська волості розграбовані солдатами та селянами (див.: Додаток Е) [227, с.3]. На Київщині погромна хвиля у січні пройшла Черкаським та Сквирським повітами [231, с.2].

Початок 1918 р. ознаменувався виходом на політичну міжнародну арену Української Народної Республіки, що надіслала своїх представників на

переговори у Брест-Литовську [334, с.4]. Одначе Брест-Литовський мирний договір між УНР та країнами Четвертного Союзу не приніс українському селу спокій. За умовами договору Німеччина та Австро-Угорщина зобов'язувалися допомогти УЦР звільнити територію України від більшовиків. Натомість УНР мала поставити певну кількість продукції до Німеччини та Австро-Угорщини. Однією із умов договору, було те, що відібрані у поміщиків маєтки та володіння мають бути повернуті, а всі збитки відшкодовані [168, с.540-541]. Прихід на територію Правобережжя недавніх ворогів в якості союзника був негативно сприйнятий українським селянством. Особливо це далося в знаки, коли німецькі та австрійські підрозділи намагалися силою виконати умови мирного договору та навести деякий лад в розбурханому селі [339, с.125]. При цьому, як відзначають сучасники, весь характер перебування чужоземних війська на території України був доволі неясний: чи це окупація, чи реквізиція чи допомога сусідній державі [334, с.17-20]. Особливо загострилася ситуація під час весняно-польових робіт 1918 р., коли німецькі та австрійські підрозділи примушували селян повертати відібране у поміщиків майно й інвентар та засівати наявні землі задля виконання плану поставок за мирним договором [174, с.20-24].

Варто підкреслити, що за кілька місяців революції та фактичного безвладдя на місцях, українські селяни відвикли від правопорядку. Тому, жахливим відлунням царських часів для українського селянства стали німецькі військово-польові суди за певні правопорушення [330, с.344].

На противагу березню 1917 р., навесні 1918 р. селянство найчастіше було політично байдужим. Від надзвичайної активності 1917 р. не залишилося й сліду. Всі були стомлені війною та революцією. Були такі села, що їх жителі взагалі не чули про УЦР, через відсутність агітаторів [47, арк.2-18]. «Вже й царя нема і все пішло «по-новому», мов у казці! А одначе такі люди єсть, що досі не знають того», – констатував сучасник [628, с.47]. Людська темнота проступала звідусіль.

Навесні 1918 р. безвладдя сягнуло апогею. Селянство повністю ігнорувало органи влади й правопорядку та жило не державним, а реґіонально-самодостатнім життям [523, с.92].

Як вказували очевидці: «Після панського почали грабувати добро заможніших селян, а потім солдати, у яких нема нічого, стали обдирати хати та розтягати тини у самих бідних селян. Різні речі з панського реманенту та хатніх речей селяни ділили між собою на частини так, що жодної користі нікому з того не було. Розбирали та ділили плуги і всякі господарські машини, ділили з панських домів картини так, що один брав раму, а другий скло. Одне село поділило між собою фортепіано …» [329, с.9].

На звинувачення у погромах сільські сходи приймали ухвали такого характеру: «ніякої участі жителі села у погромному русі не брали і не зобов'язані платити жодних збитків» [135, арк.60 зв]. Очевидиць тих подій із с. Барахти на Київщині так зафіксував ситуацію на початку 1918 р.: «Такого вже лиха натерпілися, що як згадаєш, то волосся на голові наче догори лізе. Всяк бив, всяк зобіжав, хто хотів, той брав. То білі, то чорні, то червоні, то німець, то бандіти, то чорти і діяволи, а ти дядьку, всякому їсти дай…, а то сам забере» [512, с.4]. Інший додавав, що: «Бачив я на своєму віку холеру, від якої люди, як мухи, мерли, бачив сарану, після якої настав голод, але свободи такої ще не бачив і не чув» [339, с.31]. В Уманському повіті Київської губернії, за даними повітового комісара, 50% економій була повністю розграбовано, 35% – пограбовані більше як на половину. Вціліло лише 22 економії [239, с.3].

Різні безпорядки продовжувалися і після квітня 1918 р. та носили форму боротьби проти всякої влади і закріплення селянської вольності. Однак, переважна більшість селян вже була змучена війною та анархією [46, арк.1-2] та бажали миру.

Отже, Лютнева революція кардинально змінила суспільні відносини як у Наддніпрянській Україні, так і в Правобережжі, зокрема. Падіння існуючої владної системи та її ключових інститутів, деморалізація і фактичний розвал армії, невиконання Українською Центральною Радою взятих на себе зобов'язань призвели до поглиблення суспільної кризи. Повсякденне життя селянства наповнилося боротьбою за власне майно і життя. Разом з тим, розуміючи безсилля влади, селянство власними силами приступило до «реалізації» земельної

реформи. Новими реаліями селянського повсякдення стали захоплення земель та угідь, потрави полів та пасовиськ, погроми поміщицьких маєтків. Водночас, тривале беззаконня й посилення анархічних проявів впливали на суспільну свідомість та сприяли подальшій деградації села.

2.3. Зростання злочинності та прояви девіації у селянському середовищі.

Світовий історичний досвід засвідчує, що становлення і розвиток суспільства завжди супроводжувався існуванням різнотипної поведінки його громадян. Її наявність була демонстрацією незгоди, спротивом індивіда чи групи проти усталених у суспільстві, але неприйнятних для них норм чи правил, реакцією на попрання прав і свобод особистості, виявом самоідентифікації, оригінальною формою самореалізації чи самодемонстрації. Згідно усталених правових і моральних норм суспільства це трактувалося як антисоціальна, осудна більшістю поведінка [678, с.149].

Небачена за масштабами трирічна війна та революція сильно позначилася на суспільному житті українського селянства. Дані роки стали випробуванням для всього суспільства і призвели врешті до зміни способу його існування в цілому, зачепивши так чи інакше кожного окремого громадянина. Війна поставила нові складні проблеми, загострила старі і рельєфно виявила слабкі місця суспільного буття. В умовах загальної кризи поглиблювався конфлікт між державою та громадянами, розквітли правопорушення й злочинність. Війна та революція ставали дедалі важчою буденністю, а у втомленому суспільстві назріла криза [392, с.56,69].

Події, що розвивалися у ході революції, дуже швидко призвели її сучасників до розчарувань. Надія на краще життя змінювалася на тривогу за майбутнє. «Повільно повзе вечірня імла і йдуть один за одним люди, не знаючи куди, не

питаючи себе – навіщо? Завтра – темно, майбутнє в мороці, нікуди дивитися ...» [343, с.242].

Ми цілком погоджуємося з думкою О. Лисенка, що перехідні епохи, революції, війни приводять суспільство в стан форс-мажору, котрий пронизує всі сфери життя. Мобілізація до армії, встановлення відповідних режимних норм, заходи економії, втрата близьких і рідних, а також майна, житла, вимушені міграції, терор чи насильство – усе це різко змінює не тільки звичний життєвий ритм, порушує усталені соціальні зв'язки, а й переорієнтовує на нові цінності, серед яких на перше місце виходить збереження життя [516, с.16].

Соціальні норми визначають еталон з яким особистість співвідносить свої вчинки, на основі котрого обґрунтовує свої дії, оцінює поведінку інших. Вони базуються на культурно-історичних й національно-психологічних традиціях конкретних груп людей [570, с.15]. На відміну від мирного часу, загрози для окремої людини та певних соціальних (етнічних, конфесійних, політичних) груп у ході війни набувають системного характеру, стають головною ознакою повсякденного існування [515, с.16]. За екстремальних умов на поверхню виходить виплеск девіантно-епатуючої поведінки, що примушує відновити у практиці відомі компоненти життєдіяльності архаїчних соціумів. Крах влади був сприйнятий низами як скасування не тільки адміністративних, але й норм поведінки взагалі [373, с.46].

Одна з концепцій міжгрупового конфлікту стверджує, що групова ворожість і агресія виникають передусім тоді, коли групи змагаються за володіння дефіцитними ресурсами або висувають цілі, що заперечують одна одну [567, с.4]. У нашому випадку, основним ресурсом, за який боролося селянство була земля. Революція, зрозуміло, не привела до соціального зрівняння села, вона лише надломила його психологію круговою порукою розкрадання. При цьому, занадто часто тепер одні селяни заздрили тим, хто примудрився під час погромів вхопити найкращий шматок [374, с.115]. Правові, моральні та релігійні норми людської поведінки стрімко втрачали свій регулюючий вплив, поступаючись п'янкому відчуттю вседозволеності і безкарності. Зважимо, що термін «революція»

вживався тоді лише у протоколах офіційних засідань та текстах політичних прокламацій. Прості люди казали – «свобода», вкладаючи у це слово розуміння, що все, раніше заборонене, тепер дозволено [517, с.134].

Відповідно до міри протиставлення громадської моралі та правил міжособистісної поведінки виявам соціальних аномалій, останні розмежовуються за рівнем впливу та загрози, щодо діючих соціально усталених норм. Зокрема, виокремлюються такі типи девіантних проявів: власне девіантна (незначні соціально терпимі відхилення від морально-етичних норм, наприклад, побутове хамство, товариська зрада, прояви егоїзму, подружня невірність), делінквентивна (незначні порушення норм права, наприклад, бродяжництво й жебрацтво, політичні чи соціально неприйнятні висловлювання, посадові зловживання) і злочинна (прояв якої передбачає кримінальну відповідальність, наприклад, вбивство, розбій, крадіжка, зґвалтування) поведінка [678, с.149].

Тривала анархія знівелювала будь-яку повагу до державної влади, посилила антиетатистські руйнівні тенденції, сформувала правосвідомість, в якій запровадження юридичних норм, відновлення елементарної соціальної організації, наведення ладу й саме поняття законності ототожнювалось із царським режимом. Анархічні настрої на місцях настільки закарбувались у свідомості, що населення відкрито виступало проти адміністративних і правоохоронних органів, які намагались запровадити хоч якусь законність [523, с.92-93]. У с. Рубани Брацлавського повіту Подільської губернії на сході розлючений натовп селян жорстоко побив міліціонера, який хотів стати на перешкоді самосуду [26, арк.14]. Жителі с. Звонихи, на Поділлі, вигнали із села міліціонерів, які охороняли маєток поміщика [88, арк.69]. Селяни Бистрицької волості Бердичівського повіту Київської губернії не пустили до села міліцію, прогнавши їх кийками. У результаті чого у кількох міліціонерів були проломлені черепи (див.: Додаток Ж. 1) [262, с.3]. У свою чергу, в с. Лука-Немирівська Брацлавського повіту місцеві жителі напали і, побивши, ув’язнили судового слідчого, який прибув у село для проведення розслідування. Селяни вважали всі звинувачення безпідставними. Слідчого закрили у камері, а два томи судових

матеріалів спалили [28, арк.205]. Жінки Рихтецької волості нанесли побої начальнику місцевої міліції [88, арк.86-87].

Наслідки руйнації соціальних стереотипів, правовий нігілізм, який визначався правом сильнішого, – все це утримувало високий рівень криміналізації суспільства [678, с.151]. Для прикладу, у с. Вербова Балтського повіту Подільської губернії був вбитий місцевий міліціонер. Його тіло було кинуте у криницю, у якій пролежало кілька днів [87, арк.101]. Селяни Ширмівців, на Київщині, щоразу замикали волосного комісара у хлів на дві доби, якщо їм не подобалися його дії (див.: Додаток Ж. 2) [271, с.4]. Кам'янецький сільський комітет замкнув підозрюваного у крадіжках місцевого жителя у підвал. Йому зв'язали руки і три дні не давали їсти та пити. Міліцію, що намагалася розібратися у становищі, теж посадили до підвалу [88, арк.89]. В с. Огніно селяни ув'язнили і побили члена державної думи, який намагався втрутитися у слідство [7, арк.2].

Яскравим прикладом правового нігілізму, що став стійким набутком свідомості широкого загалу, є події в с. Загніткові на Поділлі, де мешканці побили суддю за те, що він продовжував виконувати свої обов'язки, мотивуючи насильство тим, «що зараз суду вже немає». Місцеві державні органи відзначали, що «зараза анархії ... забралась в саму глибину народної душі», а населення не усвідомлює «де кінчається свобода, а де починається злочинство» [523, с.93]. У с. Покошичи, Кролевецькому повіту, стався схожий випадок. Молодий солдат під час судового засідання про незаконну порубку лісу вдарив мирового суддю й розігнав суд, аргументувавши свій вчинок тим, що і ліс, і суд мають бути народними, а мировим суддям «досить драти нашу спину» [431, с.269].

Колишні авторитетні особи, за умов розрухи та безвладдя, для селян вже не мали ніякої особливої ваги. Проблема полягала у тому, що селяни спочатку вітали кожну нову владу, яка обіцяла розв'язати земельне питання відповідно до їх інтересів, пізніше розчаровувалися нею в результаті невиконаних обіцянок, а вкінці повставали проти неї [487, с.69]. Село вже не хотіло мати над собою ніякої влади, воно намагалося вижити за старими, апробованими часом звичаями та нормами. Для прикладу, у Летичівському повіті на Поділлі селяни побили

місцевих урядовців, що не хотіли виконувати присуд сільського сходу [74, арк.7]. Схожі випадки фіксувалися у Звенигородському та Липовецькому повіті на Київщині. Зокрема, селяни останнього відмовилися надавати хліб для держави та приймати комісара від УЦР [210, с.2]. На волосному зібранні у Лучінську, тієї ж губернії, селяни висловили недовіру місцевій інтелігенції за те, що вона «у часи старого ладу не дбала про народні інтереси та вороже ставилася до селянства» (див.: Додаток Ж. 3) [204, с.3]. Подекуди інтелігентів били за манеру по-панському одягатися [283, с.2]. У с. Маслинці, на Київщині, до сільського комітету увійшли «царки» місцевого рівня, що виступати проти будь якої влади [292, с.2].

Зауважимо, що антивладні виступи часто відбувалися під час реквізиції. Подібні випадки фіксувалися по всій Правобережній Україні: на Поділлі [77, арк.5], Волині [315, с.4] Київщині [323, с.4], та сусідніх губерніях [128, арк.1-2] тобто у прифронтових районах, де реквізиції набули особливого поширення. О. Антоян підкреслює, що в умовах війни та суспільної кризи, фанатизм українського селянина обмежувався досягненням прийнятних умов існування для його родини і села. Селянська справедливість передбачала, передусім, право на вироблений ними продукт і право на захист цього продукту [350, с.77]. У с. Безименному Махнівської волості Київської губернії селяни жорстоко побили солдат, котрі мали здійснити реквізицію худоби [267, с.4]. Сутички між солдатами та селянами відбулися у с. Карачинці та Браїлівка, на Поділлі [189, с.4]. Катастрофічна ситуація склалася на Волині де реквізиції вже не різнилися з пограбуваннями та анархією. Кореспонденти газет з жахом описували ситуацію, що склалася: «… то була картина, подібна до описів, що змальовують похід Тамерлана, тільки в цьому поході дієвими особами були не вороги, а свої… В дорозі в три-чотири ряди йшли підводи, коляски, кухні, вози, машини, всі не вміщувалися, звертали вбік, або ломили одна другу… Ці валки возів було запряжено селянськими кіньми, реквізованими разом з хазяями, що злякано дивилися кругом… Коли солдатам треба дров – годі поїхати до лісу: адже під рукою є селянські хати й клуні, котрі можна розібрати, або нащо трудити себе й

рубати дрова на розпал в печі, коли можна в хаті відбити ніжку від стола. Чого йти й шукати шевця поправити чоботи, як можна роззути зустрічного, або взяти у нього воза, підводу, годинника й так далі… [182, с.586-588]. У Брацлавському, Літинському та Вінницькому повітах Подільської губернії, після приходу союзних УНР німецько-австрійських військ відбувалися справжні бойові дії між селянами і військовими підрозділами [163, с.XX,11]. Останні, зокрема, намагалися накласти на села контрибуцію, що викликало значне обурення і занепокоєння у селян [94, арк.18-30]. Селянські зібрання постановляли заборонити вивозити хліб із сіл [316, с.3], та реквізувати хлібні надлишки у заможніших односельців на користь бідноти [317, с.3].

С. Корновенко додає, що у населення, яке впродовж півтора року звикло до постійних повстань і зміни влади, виробилася оригінальна психологія – «смутного часу» [480, с.95], де люди стали самі собі «панами і начальниками» [283, с.2]. На місцях, органи влади, сформовані із селян, автономно «руководили» сільським життям. Сільські громади самостійно вирішували проблеми матеріальної допомоги сім’ям загиблих військовослужбовців [68, арк.32], продовольчого забезпечення місцевих жителів та сімей мобілізованих на фронт [25, арк.1-2], збирання статистичних відомостей, опікунства над сиротами та безпритульними [125, арк.1-2], стягнення штрафів, і, зрештою, арешту та суду над своїми земляками [136, арк.22,58]. За нашими спостереженням, за вироком сходу селяни Правобережних губернії часто заарештувати односельців на термін до 15 діб [126, арк.34зв.-35].

Разом з тим, як влучно зауважив В. Верстюк, не можна забувати про те, що революція була часом найменшої стабільності державної влади. У Києві, за різними підрахунками, влада мінялася 10–15 разів, а, скажімо, в Гуляй-Полі зміна влади відбувалася, можливо, 50 чи 60 разів [386, с.131]. Дані процеси відбувалися й на селі, де масово стали виникати селянські спілки, «крестьянские комитеты», Ради селянських депутатів [489, с.56]. З колишніх солдат та радикально налаштованих селян розпочинається формування повстанських загонів, що з 1918 р. вели боротьбу із всіма наявними владними формуваннями. Потрібно також

зауважити, що в менталітеті селян збереглася основа культу верховного правителя, яка в нових умовах трансформувалася у отаманщину, що спиралася на цінності соціальної справедливості та вольницю. Дослідники назвуть її Махновщиною, що також стала невід'ємною частиною української революції 1917-1921 рр. [173, с.5]. Розглядаючи причини, які породили повстанський рух, не можна не згадати про соціально-психологічний аспект даної проблеми. В тогочасному українському селі з'явився значний прошарок «зайвих» людей з відповідним типом мислення. Активно поповнювали ряди повстанців і ті, хто найбільше потерпав від соціально-економічних та репресивно-каральних заходів минулої влади, – таких у тогочасному українському селі було багато [451, с.7].

В революційних умовах, селянські протиправні дії спрямовувалися не тільки проти поміщиків чи верхівки заможного селянства, а й духовних осіб, що було непритаманне селянам попередніх епох. Релігія як і традиція, завжди виступала важливим світоглядним авторитетом в масовій свідомості [450, с.338]. Однак загострення стосунків між священиками й селянами на соціальному ґрунті не сприяли збереженню усталених морально-релігійних норм, натомість зумовлювали часткову деградацію традиційних світоглядних цінностей. Ззовні звично шанобливе ставлення українських землеробів до «батюшок» поволі зживалося з внутрішньою упередженістю, а то й зневагою до них. У свою чергу сільське духовенство потрохи віддалялося від народу, проймалося власницькими («панськими») замірами [595, с.235].

На початку революційних хвилювань в Петрограді вищий орган церковної влади – Священний Синод (далі – Св. Синод) дивився на них байдуже, не зробивши жодних кроків щодо захисту монархії. Члени Св. Синоду фактично визнали революційний уряд вже 2 березня, до зречення престолу Миколи II. У перших числах березня із новою владою велися таємні переговори з приводу підтримки духовенством Тимчасового уряду. Взамін, Російській православній церкві (далі – РПЦ) обіцяно свободу в самоврядуванні [356, с.408].

Разом з тим, форма державного правління – імперії-теократія, була визнана РПЦ релігійним догматом і протягом двохсот років встигла перерости у

світоглядну категорію. Тому для тих, хто служив самодержавству з ідейних міркувань, падіння монархії стало особистісною трагедією: воно сприймалося не лише як політичний факт, але й як релігійний [434, с.39]. Так, Б. Зальмон підкреслює, що на 1917 р. серед священиків та ієрархів України було мало національно свідомих [444, с.120]. Як свідчать джерела, зафіксовано низку випадків, коли духовенство нижчої ланки проводило проповіді та агітації за повернення монархії [206, с.2]. Такі скарги до Генерального Секретаріату надійшли від селян Кашперівки та Глухівець, на Волині [259, с.3]. Селяни Яблонівки Канівського повіту Київської губернії, скаржилися на священика та псаломщика, які грубо ставилися до людей і виступали за старий лад [199, с.3]. У с. Погорільці, що на Волині, селяни вказували на побори священика [241, с.2]. Натомість, батюшка Ушицького повіту Подільської губернії на прохання селян зачитати і пояснити І Універсал УЦР відповів, що не визнає ніяких Універсалів та УЦР. «Я не був там, де його складали і не підписувався під ним… в Центральній Раді сидять люди підкуплені німецькими грішми», – пояснив свою позицію священик [274, с.3]. Подібний випадок стався у Летичівському повіті тієї ж губернії, де батюшка відмовився зачитати і пояснити Універсал «за браком часу» [35, арк.8] Відтак, церковні діячі увійшли до списку ворогів селянства, адже виступали за повернення колишніх часів та експлуатації. Будучи у привілейованому становищі за часів імперії та являючи собою найбільш консервативний оплот самодержавства, низка церковних діячів не завжди симпатизували УЦР або взагалі виступали проти української державності. За це, та інші «грішки» зароблені за час «служіння Богу», батюшки неодноразово страждали. Приміром, на Білоцерківщині Київської губернії, священики до революції видавали властям «неблагонадійних», за що їм відплатили селяни під час зміни влади у 1917 р. [272, с.2].

У звітах повітових комісарів Подільської губернії знаходимо відомості про виступи селяни проти місцевого духовенства. У с. Холодовки Брацлавского повіту, місцеві жителі вигнали священика із його приходу, а селяни Політанок Ямпільського повіту, відібрали у батюшки ключі від церкви і заборонили

проводити службу [82, арк.39]. Разом з тим, якщо священики не виконували вимог сільської громади, то на них чекала розправа, як це було у с. Борків Літинського повіту, чи у с. Буйволовець Проскурівського повіту тієї ж губернії [90, арк.34,67]. Необхідно відзначити, що за умов фактичної відсутності карально-репресивних органів на території українських губерній, значно погіршилася криміногенна ситуація на місцях, що вилилося у крадіжки, розбої та вбивства. При цьому, священики переважно були заможними, тому на них можна було нажитися. У Слободі Носківецькій Вінницького повіту на початку літа 1917 р. було вбито батюшку і всю його сім'ю з 5 чоловік з ціллю пограбування [88, арк.4]. У Літинському повіті нападники побили священика та вкрали коні [88, арк.88зв].

Зважимо, що в умовах революції та подальшого погіршення ситуації, звірячі інстинкти натовпу стали виходити на поверхню. Поширювалася кількість осіб, для яких не тільки розкрадання майна у садибах, а й пограбування та вбивства стали вигідним ремеслом [634, с.21]. Цілком слушними видаються зауваження А. Грациозі, що завдяки війні, відродилося і зміцніло первісне ядро. Не випадково перші і найбільш потужні прояви насильства мали місце поблизу лінії фронту. Всюди першими прийняли на себе удар маєтки поміщиків і чиновників, а також володіння вдів та одиноких жінок, священиків «чужих» релігій, і людей із «несвоїми» прізвищами [406, с.14]. Для прикладу, у с. Криничани Гайсинського повіту під час простою військ була пограбована вдова Ганна Бобчак [140, арк.3]. Протягом березня 1917 р. у Вінницькому повіті в урочищі Демково були пограбовані та вбиті 2 одинокі селянки [89, арк.247]. За даними повітового комісара, низка нападів на одиноких жінок Брацлавського повіту відбулася у серпні 1917 р. [88, арк.146-150].

Психологія насильства, спрямована проти «чужих», легко оберталася і проти «своїх» – в тому числі, і занадто активних учасників спільного грабежу. Відомий випадок, коли селянське сімейство вилами і сокирами закололи і порубали сусіда лише за те, що він насмілився виорати смужку «спірної» землі біля будинку. Всю провину взяв на себе старий батько, не маючи ні найменшого

почуття каяття. На суді він тримався «героєм», пояснюючи, що оскільки життя своє вже прожив, в господарстві від нього користі небагато, то й на каторгу піде з легкою душею. Поведінка його видається більш ніж типовим проявом агресивно-жертовного самовдоволення. Описано й інше явище, коли село у свято відправлялося до церкви, а після Служби Божої всією громадою грабувало сусідні садиби [374, с.111]. Це можна пояснити лише маргіналізацією селянства, його соціальною та моральною деградацією: [431, с.270]. Так, приміром, у Краснопіллі Житомирського повіту, на Волині, селяни розібрали витвір архітектури – стародавню дерев'яну церкву із неповторним зразками церковного малярства. Дрова із церкви громада розділила між собою [294, с.4]. Із закликом «рятуйте» надходили повідомлення з Бердичівського повіту, де було знищено велику кількість культурних пам'яток [187, с.3]. Дійшло навіть до того, що почали викопувати фундаменти із панських садиб після розбору самих будівель [235, с.2]. Селяни Молотковець Бердичівського повіту розділили між собою шибки з поміщицького маєтку та почали розбирати будівлі [36, арк.19]. Такі випадки, нажаль, були непоодинокі та траплялися по всій території України. Пересічний селянин вибився із звичайного буття. Селянські «соціалістичні» традиції передбачали спільне користування землею, лісами, пасовищами, річками, і іншими «дарами Божими». Але грабувати майно і будь-які результати людської праці правова свідомість села суворо забороняла [432, с.270].

Становище у країні навесні 1918 р. чудово ілюструє доповідь начальнику оперативного відділу Східного фронту німецькому генералу Гофману від Коліна Росса, військового експерта: «У державі немає ніякої центральної влади, яка б контролювала якусь значну територію. Вся держава розділена на цілий ряд окремих областей, повітів, міст, іноді навіть на окремі села та хутори. Влада у таких областях належить різноманітним політичним партіям, а також окремим політичним авантюристам і розбійникам. Можна зустріти села, оточені окопами, що ведуть війну між собою за поміщицьку землю. Окремі бандитські угрупування контролюють значні території. В їх розпорядженні кулемети, броньовані автомобілі та низка іншої зброї» [157, с.288].

Як вказує В. Булдаков, все починалося коли селяни намагалися грабувати заможних мужиків, діставалося і торговцям. Тим часом колишні поміщицькі селяни затівали ворожнечу з державними, а сільська людність потурала дитячим набігам на поміщицькі сади. (Зовсім не випадковим є небачене зростання в наступні роки дитячої злочинності в селі – останнє виглядає дуже багатозначно в світлі подій колективізації, коли частина молоді включилася в розкуркулення) [374, с.110]. Після пограбування поміщиків, на селі стало набагато більше осіб, яких можна було пограбувати. Наприклад, заможні селяни Махнівської волості Київської губернії вивезли з господарства поміщика всю солому, а бідняки не мали такої змоги, адже в них не було тяглової сили (див.: Додаток З. 1) [263, с.3]. Як свідчать статистичні дані, заможне селянство мало у своєму розпорядженні кілька пар коней або волів [71, арк.3-21], велику рогату худобу, птицю [70, арк.51,57-58]. Селянське господарство не обходилося без господарських споруд: хлівів, комор, амбару та сільськогосподарського реманенту [23, арк.12зв],

Досить тривале очікування стабільності, втрата роботи та житла, п’янство були поштовхом до наступної деградації, коли люди втрачали психологічну рівновагу, поволі спускаючись на «дно життя» [511, с.357]. Люди стали гірше худобини, – коментував у щоденнику один із селян, – огидливі випадки падіння моралі, серед яких «злодійство, хуліганство, лихослів’я» [374, с.116]. «Здається, що через деякий час ми не побачимо перед собою людей, а тільки грабіжників і душогубів» [310, с.3]. «Те, що було скарбом культури, п’яною, здичавілою юрбою було розкидане по смітниках, розтоптане ногами…», – з розпачам констатували свідомі кореспонденти газет [294, с.4].

Збереглося безліч свідчень сучасників тих «апокаліптичних» подій, коли: «по селах бились за десятини, а вночі небезпечно було вийти за поріг власної хати. З димами пожарів панських маєтків гинули цінні мистецькі збірки, бібліотеки. Бідний грабував, мордував заможного, а той рятуючи життя, стріляв у нападників. По маєтках різали племінну худобу, горіли панські стодоли сіна та скирти соломи. Повсюдно спорожніли церкви, а брудна московська лайка заступала молитву нашому ще вчора так побожному селянинові. Цілими селами

облягались ґуральні, а мале й старе впивалось до нестями, до божевілля, до смерті. Огидні оргії творились навколо такої розбитої ґуральні. Безліч селян гинуло коли спирт вибухав полум'ям від навмисно чи необережно кинутого запаленого сірника …» [329, с.10].

Причиною, яка сприяла вищеозначеним фактам, а також динаміці протиправних дій з боку громадян, була побутова й матеріально-фінансова скрута, що панувала у суспільстві. Катастрофічно не вистачало найелементарніших речей – їжі, одягу, житла, ліків, – що для пересічної людини ставило передусім проблему виживання. Такі загострено екстремальні умови, в яких опинився соціум, часто провокували нівелювання, розмивання соціальних норм, послаблений контроль за їх виконанням, що полегшувало, у психологічному плані, здійснення різноманітних порушень [678, с.158]. Для прикладу, із Погребища Київської губернії, повітовий комісар доповідав: «в ярмарковий день відбулися заворушення селян на грунті здорожчання товарів. Погром відвернений. Послана тимчасова військова охорона. Зараз спокійно. Прошу про якнайшвидшу висилку в моє розпорядження військової частини. Землевласники в напруженому стані …» [158, с.273].

Із усіх українських регіонів стали надходити сумні відомості про постійні крадіжки [640, с.34]. Так у Гайсинському повіті в с. Борсуки викрали в місцевого жителя цінні документи [284, с.2]. У тому ж повіті були спіймані три жінки, мешканки села Олександрівка, котрі викрали кінську упряж та 4 колеса [285, с.2]. 2 вересня 1917 р. у Ольгопілі відбувся суд над селянами Маршуком та Фомовим, що викрадали речі з господарств [308, с.2]. На крадіжці зі зломом було спіймано селянку Ольгопільського повіту Корнійчук та селянина Дяченко [308, с.2]. У Махнівській волості Бердичівського повіту, злодії, втікаючи залишили пару коней [263, с.4], а у с. Поличинці Вінницького повіту, в місцевого жителя було знайдено вкрадених 183 кожухи [268, с.4]. Газета «Селянська думка», на початку жовтня 1917 р. повідомляла про значне поширення крадіжок на Поділлі. Кореспондент задавався питанням: «звідки це все і до чого воно йде?» (див.: Додаток З. 2) [262, с.1].

«По селах старіші, чесніші селяни притихли перед молодшими, що поверталися з фронту і принесли новий дух, нові етичні поняття. Вони майже одверто крали не тільки в панів та жидів, а й у своїх же селян, а коли ті обережненько докоряли їм за це, то вони нахабно кричали, що на фронті кров проливав, а тут багатства збирали» [341, с.29].

Із поглибленням суспільно-політичної кризи дедалі більших обертів набирала тенденція до збільшення кількості розбоїв [662, с.296]. Приміром, в с. Писарівка Волоська Ямпільського повіту Подільської губернії, 7 особами був пограбований власник млина [87, арк.53], В с. Гуньки Брацлавського повіту тієї ж губернії банда із шести чоловік пограбувала селянина І. Дзюбенко [26, арк.1]. У с. Стара Рудня Житомирського повіту Волинської губернії, злодії пограбували і спалили млин [76, арк.9]. За царським кримінальним законодавством, що продовжувало діяти у 1917 р., покарання за розбій передбачалося у вигляді конфіскації майна та заслання на каторгу [155, с.846-847]. Однак, за умов правової розрухи дані покарання не лякали селян. Один з очевидців тих подій відзначав: «В 1917 р. стало зовсім небезпечно жити в селах. Як тільки почне смеркати, то й не думай виходити за поріг, бо то гляди або слідом за тобою в хату ввірвуться, або підстрелять. Або лізуть у вікна. Тоді моли Бога аби не вбили» [147, арк.2]. У Вінницькому повіті банда із чотирьох чоловік виламала двері у хаті та пограбувала селянина Усатюка [89, арк.241]. Два брати, що мешкали із сім’ями один біля одного, були пограбовані у с. Писарівка Подільської губернії [88, арк.21-21 зв.]. Траплялися і досить курйозні випадки. Так, для прикладу, в Кам’янецькому повіті пограбували злодіїв, які везли продавати накрадений крам [89, арк.321-322].

Брацлавський та Ольгопільський повітові комісари повідомляли, що у повіті панує анархія і озброєні банди «не дають» жити мирному населенню [26, арк.40], а ліса повіту кишать бандами [88, арк.87 зв]. Відзначимо, що часто участь у розбої брали і жінки. Для прикладу, за розбій були затримані 2 жінки з Ольгопільського повіту [285, с.2].

Загальне становище погіршувалося і загострювалося. Давала себе в знаки нестача найнеобхіднішого. Не було сірників, гасу, крупи, борошна [336, с.21]. Додамо, що через дорожнечу гасу, двори, під'їзди та сходи не освітлювалися і злодіям легко було проникнути до приміщень [392, с.65]. Кореспонденти газет переповідали селянські жартівливі висловлювання, що: «селяни дуже сподівалися, що всі грабіжники з'їдуться до них у волость та вкрадуть також їхню міліцію» [264, с.4].

Хочемо звернути увагу на те, що також загострювала криміногенну ситуацію велика кількість зброї, яка була на руках у населення. Хоча владні установи, особливо військової юрисдикції, видавали постанови про заборону носіння та зберігання зброї, вони не мали бажаного ефекту [142, арк.4]. Зброя вільно курсувала регіонами України. Начальник міліції Острозького повіту Волинської губернії так описував роботу по обеззброєнні населення у березні – квітні 1918 р.: «…Безумовно, що ще багато зброї притаєно, яку незважаючи на обшуки неможливо знайти. Повинен зазначити, що громадянство дуже вороже відноситься до міліції» [710]. На Поділлі у мешканців с. Хоньковець під час обшуку було знайдено кілька рушниць, велику кількість набоїв та пороху. Подібні знахідки фіксувалися у селах Лядовки, Богушівка та інших населених пунктах регіону [95, арк.324,326,340]. Перестрілка між селянами та міліцією сталася на станції Липовець, що на Київщині [234, с.2]. В селі Сичівці Уманського повіту три хлопці від 12 до 15 років намагалися розібрати бомбу. Від вибуху двоє з них загинуло, а третій був сильно поранений [220, с.3].

Революційна стихія зняла цілу низку табу та заборон у тому числі і стосовно вбивств [550, с.75]. У суспільній свідомості вбивство перестало бути чимось екстраординарним явищем, що суперечить людській природі. Після кількох років війни та анархії, вбивство для селян стало зручним способом вирішення конфліктних ситуацій та наболілих проблем. Приміром, на Вінниччині великого резонансу, на початку вересня, набуло вбивство 6 чоловік по дорозі до містечка Тяжилів. Злочин, як з'ясувалося пізніше, скоїла група мешканців сусіднього хутора на чолі із раніше судимим М. З. [517, с.141]. У вересні, під селищем Турбів

Вінницького повіту, злодії вбили трьох чоловіків [260, с.4]. У тому ж повіті, дорогою на Вінницю, у жовтні було знайдено тіла 5 євреїв [262, с.4]. Резонансу набула справа про вбивство селянської сім'ї у с. Телелинці Ямпільського повіту на початку серпня 1917 р. [88, арк.109]. Жорстоко були вбиті: колишній управляючий поміщицької економії у Бердичівському повіті [36, арк.19], польовий сторож у с. Велика Русава [89, арк.278], студент і священик в Ушицькому повіті [88, арк.89 зв].

На Різдво Христове у с. Махнівці, що на Поділлі, розбійник Кошовий серед білого дня застрелив міліціонера та прохожого. Селяни з жахом повідомляли, що вбивця живе у сусідньому селі та давно тероризує повіт. Його хата нагадує укріплення з кулеметами та ровами. Разом з тим, односельці бандита «горою стоять» за нього, адже він безплатно роздав їм 200 пар чобіт (див.: Додаток З. 3) [271, с.4].

В слободі Романівка, на Поділлі, грабіжники вбили єврея та сильно поранили його дружину [271, с.4] У с. Гамулевка, на Ямпільщині наприкінці квітня 1917 р. була зарізана 14 річна дівчинка [89, арк.294]. Банда головорізів винищила цілу сім'ю у Телилинцях Ямпільського повіту у червні. Самому молодшому постраждалому було 12 р. [88, арк.14-14 зв.].

Подібне страшне відлуння війни та революції проходило всією Україною. Судові слідчі у своїй службовій переписці підмічали тенденцію до зростання випадків використання вогнепальної зброї у вирішенні різного роду конфліктів побутового характеру, що тягло за собою збільшення кількості смертей [129, арк.74-80; 132, арк.1] За повідомленнями місцевих жителів, на початку 1918 р. у Балтському повіті на Поділлі, через бездіяльність повітового комісара «розвелося» стільки банд, що вони влаштовували між собою криваві «розбірки» [214, с.4].

«Сільські люди притаїлись, замкнулись в хатах і чекають своєї черги грізної, страшної, як небесна кара», – записав свої враження кореспондент газети «Нова Рада» у січні 1918 р. [306, с.3]. На Фастівщині, на станції Рокитна, у березні 1918 р., відбувалися бої між Вільним козацтвом та селянами за цукроварню.

Селяни взяли у полон 20 козаків і управляючого заводом. Після катувань полоненим викололи очі, повідрізали вуха та вбили. Втихомирили бандитів лише німецькі війська, які кров'ю залили бунтівні села (див.: Додаток З. 4) [255, с.4]. Аналогічний випадок стався у с. Синява на Київщині, де три села намагалися пограбувати цукроварню. У боях із селянами загинуло більше 30 козаків. Велику частину поранених добивали жінки [237, с.3].

Водночас, більшого поширення набули злочини, що здійснювалися на побутовому рівні, навіть щодо близьких родичів. Наприклад, у с. Малиничі Проскурівському повіті Подільської губернії, брат побив брата за захоплення прибудинкового городу, а син батька за несправедливий поділ майна [52, арк.50, 56-57]. У хуторі Бобрецькім, при с. Козачки Летичівського повіту, зять убив заможного тестя, щоб заволодіти майном і землею. У с. Якушинці Вінницького повіту були задушені доросла дочка і мати. Вбивцею виявився син потерпілої, який образився на «несправедливий» поділ землі матір'ю [88, арк.3,22]. У с. Левковець Шарівської волості Проскурівського повіту, після смерті сина свекруха вигнала невістку із дітьми з хати. Згодом вона разом з чоловіком обкопали хату ровом, щоб не пустити невістку. У с. Голохвасти батько вигнав контуженого сина з хати та не дозволяв йому обробляти спільну землю, а у с. Левковець сусіди забрали у вдови хату і землю [54, арк.76,80,130]. У с. Княжичі Київської губернії свекор, побивши, вигнав з помешкання невістку з малими дітьми [121, арк.39]. Типовий випадок стався у с. Ружичанка Проскурівського повіту на Поділлі [52, арк.28].

Страшні вияви девіації стали частиною революційного повсякдення не тільки на Правобережжі, але й по всій території України. Для прикладу, в Одеському повіті син задушив матір, щоб заволодіти майном і землею [131, арк.1зв]. На Різдво дядько вбив свого небожа за розбиту шибку у с. Погорільці Чернігівської губернії [254, с.4]. У с. Рубанівка Одеського повіту селянин вбив свою дружину. За словами свідків, чоловік часто бив потерпілу і вона вирішила від нього піти [14, арк.2]. Натомість, в Літинському повіті, на Поділлі, жінка вбила свого чоловіка [309, с.2]. Додамо, що у воєнний та

революційний час, жінки стали досить часто страждати від насилля в сім'ї та суспільстві. Емансипаційні настанови революції 1917 р. призвели до юридичної рівності жінок і чоловіків. Однак практична реальність виявилася відмінною від юридичної. Тяглість традицій призводила до глибинного конфлікту між революційними настановами, щодо статевої рівності, та суспільним ставленням до можливих виявів цієї рівності. Економічна ситуація в країні також не була на користь жінок. Більшість з них, в силу свого залежного стану, не мали професійної освіти, тож не могли претендувати на кваліфіковані види робіт. Здебільшого, вони (а також підлітки) програвали у конкуренції з чоловіками та мали відчутно менші можливості працевлаштуватися за межами села. Заробітна плата чоловіка була вдвічі більшою від жіночої [550, с.278-281].

На нашу думку, варто виділити ще кілька проявів суспільної девіації, що суттєво впливали на криміногенну ситуацію в краї. З точки зору соціології, пияцтво – один із проявів девіантної поведінки [574, с.136]. За спогадами учасників революції, у повітах було 2 основні проблеми: дезертири і самогон [171, с.221].

Спосіб життя населення в країні, а разом з тим і суспільна свідомість, значно змінилися у зв'язку із забороною продажу алкогольних напоїв. З моменту мобілізації зачинились усі винні крамниці й лавки. Спочатку передбачалось обмежити заборону казенного продажу спиртових напоїв лише періодом мобілізації, але Микола II вирішив продовжити її на весь час війни. Гаряча підтримка цих заходів у суспільстві підштовхувала його до рішення (у вересні 1914 р.) відмовитися від продажу горілчаних виробів, а також вина та пива назавжди [392, с.60]. Однак, бажаних результатів це не дало. «Селянство, змучене війною, знервоване революцією, убоге в духовному житті, бідне на розваги, на засоби відпочинку психіки від тяжких явищ життя, кинулось у алкоголізм, шукаючи в йому забуття й розваги. По всіх селах розплодились у колосальній кількості саморобні гуральні, які курили горілку «самогонку». Сотні тисяч пудів дорогого хліба без жалю винищувалось на виріб цієї п'яної отрути. Село напивалось, дуріло, труїлось, мучилось і рятувалось тою самою «самогонкою», –

згадував В. Винниченко [328, с.50-51]. Відзначимо, що до війни селянам не було потреби замінювати горілку саморобними сурогатами. В перші воєнні роки, у зв'язку з відтоком основної маси споживачів спиртного, село, до радості жінок, розпочало звикати до тверезого способу життя. Однак, поступово потреба в соціальній наркотизації брала своє: селяни потроху знову починали поклонятися Бахусу (одна із назв бога вина і виноробства – В. Ф.). У прифронтовій смузі самогоноваріння придбало потужну господарську стимуляцію, адже навіщо продавати хліб за твердими цінами, коли вартість зерна, перетвореного на хмільний сурогат, зростала у кілька разів. Газети 1917 р. були сповнені описів цілих караванів підвід, навантажених домашнім спиртним, що прямували до лінії фронту [374, с.109-110]. Під час війни продаж алкогольних напоїв солдатам карався штрафами, тюремним ув'язненням та навіть висилкою за межі краю [145, арк.42; 146, арк.4,35]. Однак, з розвалом правоохоронної системи, контролювати гуральництво стало практично неможливо.

Існування горілчаного складу завжди було якимось Дамоклевим мечем для міста чи містечка, де він знаходився. По деяких місцях влада потихеньку знищувала горілку, виливаючи її до річки або спеціально викопаних ям [332, с.208], як це було у Тростянці Дубнівського повіту [230, с.3]. Подекуди склади обгороджували колючим дротом та виставляли вартових з кулеметами [3374, с.64]. По деяких селах Поділля адміністрація винокурних заводів, аби уникнути погрому, солила меляс, який потім псувався, і його, неякісний, виливали [226, с.3]. П. Скоропадський згадував, що караульні загони солдат не могли стриматися від спокуси і навіть під загрозою покарання намагалися «скуштувати оковитої» [339, с.85]. При цьому, із Петрограду надходили телеграми, що: «запаси спирту вкрай необхідні для потреб держави, а його знищення є розтратою цінного майна …» [51, арк.90]. Тому не всі владні структури мали сміливість піти проти центру.

Потреба в алкоголі була у населення настільки велика, що часто наявність горілчаного складу пророкувала погроми по цілому повіті [302, с.3]. Так, у с. Павлівка, на Поділлі, «кількасот відер горілки зривали очі селянам. Щоб

уникнути погрому, винокур вирішив розпродати горілку. У перший день продажу горілки у половини села були повибивані шибки. Потім у Павлівку йшли люди із сусідніх сіл як на прощу», – відзначали кореспонденти «Селянської думки» у листопаді 1917 р. (див.: Додаток И. 1) [267, с.4]. За 10 крб. продавали відро спирту у Київському повіті [232, с.2]. Відзначимо, що у тих місцевостях, де влада продавала спиртні запаси було менше випадків погрому, пов'язаних із горілкою.

На ґрунті п'янства, відзначали газети, розпочиналися безчинства, бійки та насилля. У Вінниці, наприкінці вересня 1917 р., із знищенням значних запасів алкоголю розігралася справжня епопея. Спирт почали виливати з резервуарів горілчаного заводу у каналізаційну трубу, звідки він потрапляв у Буг, або у тут же вириті ями. Але вінничани та жителі навколишніх сіл не здавалися. Було розібрано частину паркану, зламано ворота, навколо валялись п'яні. З військових ешелонів, що проходили по залізниці, солдати, дізнавшись про горілку, залишали вагони, і, захопивши будь-яку посуду, бігли за горілкою, нерідко з гвинтівкою в руках. Пили горілку з казанків, з кашкетів, а яким не вистачало посуду, то прямо з каналізаційної труби. За спогадами очевидців, звичними картинами кінця вересня 1917 р. були наступні: «На березі, біля мосту, стояв натовп, інколи пили воду прямо у річці … людська мурашня, як бджоли на мед, наплинула на вивід каналізації до Бугу, і черпала чим могла воду… ». Декілька осіб втопилися в спиртових резервуарах, ще кілька згоріли живцем, закуривши біля горючих чанів самокрутки. Між п'яними спалахували бійки, хулігани приставали до громадян, і чинили бешкет [517, с.146-147]. П. Скоропадський відзначив, що у жовтні 1917 р. на Поділлі: «все населення і [військові] частини мали багато спирту, як наслідок почастішали грабежі та погроми поміщицьких садиб. Подекуди жінки «нацьковували» на помістя солдат, а згодом грабувало все село» [339, с.85].

Як відзначали сільські батюшки, сталися також зміни в обрядовості селян. Тепер на хрестини важче було шукати кумів. Батьки мусили наймати хрещених для новонародженого, адже коли «немає могоричу – давай гроші». Гості не бажали йти на весілля, «як горілки нема», родичі померлих стали переживати, що на похороні та поминках без чарки ніхто щиро не побажає небіжчику «Царства

небесного». У парафіях помітно зменшилася кількість поминальних обідів, освячень будинків тощо. Крім того, не викликало сумніву, що неодмінним наслідком антиалкогольної кампанії стало повсюдне захоплення картковими та іншими азартними іграми. «Оковиту замінили карти, оскільки інших розваг немає», – писав батюшка з с. Тишки Лубенського повіту. Головна причина проблеми вбачалася у відсутності цікавого дозвілля для народу, яке могло б стати альтернативою пияцтву, оскільки тверезість була запроваджена примусово [392, с.61]. Один з очевидців даних подій занотував: «Темрява панує у селех Білоцерківщини. Йдеш селами і сум обгортає душу. А спитаєш про самогонку, мало не всякий селянин вам скаже де вона робиться і хто її робить, яка на смак…» [272, с.2]. Солдат інвалід з Чоботарської волості Подільської губернії з розпачем просив захисту у Генерального Секретаріату від ґуральників, які йому дошкуляли [91, арк.15]. У Гайсинському повіті Подільської губернії «багато сіл є цілковитою гуральною слободою», – підмітив кореспондент «Нової Ради» у січні 1918 р. «Хліба селяни мають вдосталь, але до продовольчої управи його не здають. Гонять із нього горілку аж трьох сортів, що різниться за кольором, смаком і кріпостю. П’ють навіть баби та діти, що потім напідпитку приходять до школи. На фоні п’янства розпочалися аморальні відносини між парубками та дівчатами. Селяни кажуть, що настала воля, все є: земля, свобода, ліс і горілка», – з розпачем констатувалося у замітці (див.: Додаток И. 2) [279, с.3]. У лютому 1918 р. в с. Піски Козелецького повіту сільський сход скасував свою попередню постанову «не пити та не викурювати горілку». Після «святкування» кілька чоловік померло [233, с.2]. Потруїлося денатуратом багато осіб з Дмитровської волості Київської губернії (див.: Додаток И. 3) [323, с.4]. Типові спостереження фіксувалися по всіх населених пунктах Правобережжя та України, в цілому [281, с.2].

Значна частина дослідників пов’язує високий рівень алкологізації країни із проявами так званого соціального неспокою, спровокованого соціально-політичними змінами [422, с.200-201]. В подальшому, радянська держава, розуміючи силу впливу «оковитої» на суспільство, була зацікавлена у виготовлені та продажі алкогольної продукції, оскільки вона, за умови державної монополії,

була важливим джерелом наповнення державного бюджету та дещо заспокоювала людей [511, с.358-359].

Культура надає великий спектр і вибір різних взірців поведінки: від альтруїстичних, високоморальних, чуттєво-естетичних, пасивно-споглядальних аж до брутальних, непристойних і відверто негативних, антисоціальних (пияцтво, вживання наркотиків, насилля, жорстокість, злочинні дії тощо) [568, с.43]. Час війни та революції став свідченням того стану суспільства, який класик французької соціології Е. Дюркгейм означив терміном аномія – стан переходу, коли зруйновані попередні системи норм, а нові ще не утворилися; коли ніхто не знає, що правильно, а що неправильно, що дозволене, а що ні, однак при цьому кожен воліє взяти від життя все [551, с.74].

Історичні джерела вказують на масове поширення самосудів у 1917 р. Не дивно, що це явище привернуло увагу сучасників, які намагалися збагнути його причини та суть. В юридичній науці самосуд інтерпретують як позасудову розправу, яку здійснюють здебільшого натовп або група осіб; як самоуправство, злочин проти порядку управління, що часто супроводжується катуваннями. Подібне визначення відбиває насамперед погляд держави на самосуд як на порушення встановлених нею норм права. Історики, аналізуючи самосуд як явище повсякденного життя селянства, прагнуть збагнути мотиви дій його учасників, логіку їх поведінки, осмислити і зрозуміти це явище «з середини». Самосуд має важливе значення з інформаційної точки зору, його учасники своєю поведінкою можуть чимало розповісти про людину своєї епохи [428, с.284-285].

Варто зауважити, що селянські самосуди, як вияв патріархальних уявлень і переконань, були присутні в українському селі протягом всієї історії, однак вони мали дещо інший характер. За умов соціальної стабільності та відсутності суспільних конфліктів, український селянин характеризувався сумирною вдачею, однак, він був здатен до помсти, бунту проти несправедливості, що посилювало тенденцією до анархізму [494, с.131].

Відкриту агресію у селян могли викликати дії, які наносили шкоду їхній праці. Вкрай негативно селяни ставилися до крадіжок [665, с.343]. Скажімо,

найсуворіший осуд викликала крадіжка коня. Безумовно, з утилітарного погляду суворе покарання за крадіжку коня зумовлювалося матеріальною цінністю останнього і неможливістю повноцінно вести господарство за його втрати [538, с.71]. Вагомість такого покарання як елементу сільського життя засвідчив О. Вишня: «Конокрадство карається смертельним боєм… Характерна особливість цієї кари та, що вона накладається колективом, гуртом, скопом. Авторитет народного суду на селі величезний. Є ще на селі «кодекси», що й досі існують, що початок свій вони беруть ще відтоді, коли було [убито] святого благовірного й великого князя Ігоря. Одне слово, «кодекси» ті дуже давні, але їх по селах додержуються … [558, с.181]»

Дуже негативно селяни ставилися і до підпалів, адже пожежа могла знищити не тільки одне господарство, а й навіть ціле село. До конокрадів і підпалювачів селяни, незважаючи на свою сумирну вдачу, ставилися досить жорстоко [701, с.231-232]. Тяжкі тілесні ушкодження нерідко закінчувалися смертю. Знаряддям цих розправ найчастіше бували кіл або голобля, а іноді й вила [335, с.12].

Водночас, під впливом загрози голоду, повернення з фронту розпропагованих більшовиками військових частин та повної бездіяльності як Тимчасового уряду, так і Центральної Ради у розв’язанні аграрної проблеми, почала набирати оберти тенденція – деструктивної правової поведінки селян, їх прагнення до руйнування будь-яких державних інституцій, домінування принципів звичаєвого права. Поширювалася також тенденція до збільшення кількості самосудів [432, с.266].

Війна завжди виявляла найгірші риси суспільства. В умовах війни, революції, смерті, нівеляції цінності людського життя, градус психологічної напруги й агресивності надзвичайно підвищився. Війна по самій суті своїй є насильство, й під час війни звіряча натура людини показує себе в усій своїй брутальності. Під час війни люди найчастіше поступають за принципом: хто не зі мною, той проти мене [330, с.342].

На підпалі містка було спіймано двоє хлопців у с. Кашперівка Білопільської волості Київської губернії. Революційний селянський суд ухвалив покарання у вигляді тримання під вартою 15 днів, а також після 9 години вечора 3 роки не ходити по вулиці [261, с.4]. У Вовчинцях Бистрицької волості сільський сход заборонив хлопцям та дівчатам збиратися на досвітки [265, с.4].

Оскільки влада не могла контролювати ситуацію на місцях і здійснювати судочинство, функції судових органів здебільшого виконували сільські сходи або селянські «органи влади». Практика самосудів фактично стала формою судочинства. Коли селянин Ф. Р. убив іншого селянина, комітети сіл Гуменної, Михайлівки та Ізабелівки Брацлавського повіту Подільської губернії на спільному засіданні засудили вбивцю до смерті й виконали вирок. Мешканці Кобилівців того ж повіту на сході ухвалили рішення перебити всіх злодіїв села. У результаті було вбито односельця, поміченого у крадіжках, а іншого жорстоко побито. Жорстокість покарання мала відвернути потенційних злочинців від реалізації їхніх намірів [523, с.93]. У с. Рубани Брацлавського повіту Подільської губернії, на сільському сході натовп місцевих селян, більше 300 осіб, затримав кількох своїх односельців. Їх було звинувачено в різних злочинах (суть злочинів невідома – В.Ф.) і на місці вбито [26, арк.59]. Типовою була справа у с. Пирожне Ольгопільського повіту тієї ж губернії, де 500 селян вчинили самосуд над місцевими злодіями. Чоловіки були жорстоко вбиті [32, арк.176]. На ярмарку у містечку Вахнівка Київської губернії на початку листопада були вбиті 5 чоловіків, що підозрювалися у конокрадстві [266, с.4].

Досить часто судовий процес на сході завершувався смертним вироком, адже селяни й раніше не вважали смертну кару чимось екстраординарним [201, с.4]. Самосуд був непросто особистою розправою потерпілого, у покаранні брали участь і інші члени громади. У жорстокій самочинній розправі з’єднувалися воєдино почуття помсти, злоби і страху. Саме страх перетворював селян в колективного вбивцю. Пояснюючи цей феномен, В. Безгін стверджував, що селяни, виховані на страху, самі вдавалися до цього методу впливу. Звідси і сцени дикого самоуправства за будь-яке діяння, що наводить страх. Почуття

колективного страху перед злочинцем, який розгулював на волі, а отже міг і надалі учинити подібне, й штовхало сільський світ на швидку розправу. У народі говорили: «Нічим злодія не угамуєш, коли до смерті не вб'єш». Іншою причиною було те, що селяни не вірили в справедливу кару за злочини [360, с.84]. Селяни не бачили іншої можливості захистися від банд прибулого кримінального елементу. Убивства, пограбування, розбійні напади стали буденною реальністю. Газетні замітки рясніли відомостями про протиправні дії стосовно селян. У Ямпільському та Гайсинському повіті на Поділлі солдати випасали коней на угіддях селян [324, с.2,; 311, с.2] на Черкащині Київської губернії у селян розквартировані солдати забрали складські приміщення (див.: Додаток К. 1) [289, с.2], на Поділлі часто руйнували господарські та жилі будівлі [141, арк.3]. Типовими були випадки пограбування та знущання [323, с.4] над селянами. У Луцькому повіті на Волині козаки не один день грабували села: «після них навіть курки не залишалось», – скаржилися селяни [276, с.2]. «Курку, гуску трудно вберегти, лапають серед дня і ночі, і в котел чи по казанах, – відзначив сучасник, – для палива порозбирали плоти, знімають двері та вікна» (див.: Додаток К. 2) [275, с.4]. Натомість, селяни боронились як могли. Один із кореспондентів записав дані методи: «… а де ж подівалися ті солдати, що грабували село? Немає вже. А де, вбили? Та ні, впіймали й живцем закопали… » [258, с.2]. В Ольгопільському повіті в с. Старі Луки, на початку червня 1917 р., селяни впіймали дезертира, що перебував у банді, яка тероризувала село. Чоловіка задушили, а понівечений труп викинули біля плоту на цвинтар [88, арк.7-7зв].

Селяни Крищинця Брацлавського повіту, на Поділлі, вбили на сході 2-х земляків за те, що вони були у селі відомі як хулігани, нападали на мирних жителів і займалися крадіжками [26, арк.145]. 4 злодіїв, що піймали під час перестрілки, селяни вивели на гноярку і розстріляли у Волоських Махаринцях на Київщині (див.: Додаток Л) [271, с.4]. У с. Грузьке Бишівської волості було вбито 15 злодіїв [228, с.3]. У серпні 1917 р. біля Малої Жмеренки була влаштована розправа над вбивцями сім'я священика, про яку ми згадували раніше. Чоловіків вивели у поле і розстріляли. Їх порівняно легка участь пояснюється тим, що вирок

здійснили селяни, що служили у міліції [88, арк.82-83]. Типовий випадок стався в с. Цапівка де після пограбування селянська міліція наздогнала нападників і вбила [89, арк.280].

Це дає підстави припускати про певні зміни у свідомості селян, адже у попередні періоди історії хуліганські дії чи дрібні крадіжки не підлягали такому жорстокому покаранню через те, що вони були майже буденним явищем в українських селах. У зв'язку з цим, незважаючи на революційний час, вражає жорстокість методів, якими селяни карали своїх жертв. Для прикладу, у с. Меленці Новоград-Волинського повіту Волинської губернії, за вироком сільського сходу, було побито й живцем закопано двох селян, запідозрених у підпалах і крадіжках. Мешканці села не визнавали себе винними й заявили, що виконувалась воля сільського сходу, який ухвалив боротися самосудами зі злодіями та підпалювачами. Селяни стверджували: те, що сталося, є «судом Божим» і вони мають право ухвалювати вироки про страти злодіїв. Так само вчинила громада Орловки Гайсинського повіту Подільської губернії, з селянами, які зізнались у вбивствах і пограбуваннях. Фіксувалися й інші подібні випадки. Під час численних самосудів підозрюваних у злочинах страчували, а перед цим над ними знущалися. Трупи, як правило, не ховали за християнським обрядом, а могли кинути в болото. Під час винесення вироку та страти злочинців селяни дотримувалися принципу кругової поруки, що вимагав співучасті, тож при розслідуванні винних неможливо було знайти. Сільське керівництво робило стандартні заяви, що самосуд вчинено всією громадою й це було для селян достатньою підставою виправдання їхніх жорстоких дій [523, с.91]. Подібний випадок стався у Київському повіті на початку січня 1918 р. Біля містечка Димері у селах відбувалися погроми і підпали. Селяни спіймали ймовірних підпалювачів і живцем закопали [253, с.4]. У с. Забуж'є Брацлавського повіту Подільської губернії 15 січня 1918 р. селяни звинуватили на сільському сході свого земляка у крадіжках. Його скинули зі скелі, а внизу, ще живого, добили камінням [26, арк.159]. В Ушицькому повіті на Поділлі жінку повісили за те, що вона зрадила чоловікові [182, с.859].

За менш тяжкі злочини, такі як крадіжка одягу, взуття, їжі, у кращому випадку, злодіїв піддавали «посоромленню». Звичаєве право передбачало покарання зовсім невідомі офіційному законодавству. Одне з таких – звичай осоромлювати злочинця, тобто піддавати його публічній екзекуції, принижуючи його честь і гідність. Селяни пояснювали існування цього звичаю тим, що «сорому й розголосу найбільше бояться» [360, с.85]. Приміром, на кордоні сіл Поділля і Бессарабії злодіїв примушували ходити із чорним прапором та вигукувати: «Я злодій» [218, с.2]. В інших регіонах злодіїв нагими водили по вулицях з хомутом на шиї [222, с.2]. Подекуди у селах Правобережжя за вівцекрадство обвинуваченого одягали у нечинені овечі шкури й з оркестром цеберок, чавунів і інших «духових інструментів» проводили селом. За бакалієкрадство злодія обвішували торбинками, лантухами, обмазували дьогтем, обсипали цукром, сіллю, крейдою та водили селом. Курокрадство каралося побиттям зловмисника викраденою птицею по голові [558, с.181-182].

Як підкреслює В. Безгін, така форма самосуду носила, насамперед, демонстраційний характер. Символікою і ритуалом «водіння» злодія громада показувала свою владу і попереджала жителів села, що в разі крадіжки кари не уникне ніхто [360, с.85].

Самосуди настільки укорінилися у народній свідомості, що радянська влада на початковому етапі своєї діяльності ніяк не могла дану практику викорінити, спираючи все на куркулів та «ворогів». «Знайшовши у двох селян викрадені ціпи, куркулі витягли крадіїв у клуню, де й вчинили над ними жорстокий самосуд. Двоє були забиті на місці; третій, побитий ледь не до смерті, зміг уповзти. Здійснивши самосуд, куркулі насмілилися про заподіяне вбивство письмово доповісти міліції», – вказувалося у більшовицькій пресі [551, с.75]. Самосуд, як і інші незбагненні інститути громадської поведінки селянства, такі як кругова порука, чутки, вуличні прізвиська, – за визначенням не могли стати предметом спеціального обліку і вивчення. Тому нині рідкою удачею є віднайти документальні свідчення. У перші повоєнні роки в умовах безсилості компартійної влади в питаннях щоденного життя села самосуди рано чи пізно

відбувалися майже в кожному селі. У липні 1920 р. у с. Безбородкові селяни розправилися з 14 бандитами, які тероризували увесь район; очевидець – молодий учитель записав деталі: «Бандитам відрубували руки, ноги, вилами кололи у живіт, оглоблями били по голові. Крик – неймовірний». У серпні 1922 р. в с. Топилівці Боровицької волості Чигиринського повіту зусиллями громади було спіймано трьох місцевих бандитів, засвідчено вчинені ними вбивства і здійснено розправу – закопано живими в землю [558, с.180]. Як підкреслює Н. Романець, практика самосудів продовжилася і у подальші роки. Самосуди відновлювалися тоді, коли сільська громада відчувала небезпеку своєму існуванню за умов бездіяльності влади, резюмує дослідник [614, с.186-191].

Висновки до розділу

Отже, в сучасній історичній науці все більшої популярності набирають дослідницькі підходи, які в основу історичного пізнання ставлять такі фактори людської життєдіяльності, як свідомість, психологія, менталітет. Дослідження даних компонентів дає можливість більш детально відтворити особливості повсякденного життя селянства у період революційних подій 1917–1918 рр.

Падіння самодержавної влади створило об’єктивні умови для реалізації української державності, флагманом якої виступила Українська Центральна Рада. Разом з тим, низка постанов Тимчасового уряду легалізувала творення владної вертикалі знизу. На практиці, низові селянські комітети не завжди поділяли наміри верховної влади, а слугували інтересам селянства з його патріархальним способом життя. Відтак, у країні виникло багатовладдя і кожна із сторін переслідувала свої цілі. Водночас, Тимчасовий уряд припустився чимало прорахунків у «революційному» реформуванні державних інститутів, а особливо силового блоку країни. Натомість, Українська Центральна Рада не зуміла використати наданий їй кредит довіри у вирішенні актуальних для селянства питань. Як наслідок, селянське повсякдення, крім звичних сільськогосподарських занять, наповнилося боротьбою за земельні ресурси. Це призвело до того, що

українське селянство само взялося за реалізацію земельної програми. Самовільне захоплення земель, вирубка лісу, погроми та знищення помість стали відповіддю на зволікання та бездіяльність влади.

Разом з тим, революція принесла не тільки омріяне звільнення та, здавалося, «свою» владу, а й анархію та повну деградацію моральних норм та принципів. Повалення влади сприймалося не тільки як відміну адміністративних повноважень, а й норм поведінки. У повсякденне життя селянства все більшою мірою проникали революційні безчинства, що стали накладалися на морально-правову деградацію села, а тенденції правового нігілізму домінували у свідомості та поведінці народних мас. Цей процес можна кваліфікувати як архаїзацію суспільно-правових відносин та деградацію соціального життя.

Розділ III
ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА ПОБУТОВА СФЕРА СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНОМУ РЕГІОНІ

3.1. Зміни у ставленні хліборобів до освіти та шкільної справи.

Суспільна свідомість проявляється у різних формах, які залежать від низки факторів, і зокрема – від облаштування соціальних інститутів [599, с.4]. Вагому роль у конструюванні суспільної свідомості відіграє інститут освіти, що надає сталості та визначеності суспільним відносинам стосовно накопичення та передачі знань, соціального досвіду, відтворення та розвитку культури, цілеспрямованого формування особистості, інтелектуального потенціалу суспільства [421, с.260].

Народна освіта вважалась найважливішою підвалиною життя кожного народу і важливим чинником формування національної свідомості громадян [417, с.128]. Здобуття освіти, у значній мірі, визначало характер усього подальшого життя особистості. Якщо поглянути на освітній рівень мешканців українських губерній Російської імперії, то відразу впадає у вічі значне відставання українців, у цьому плані, від інших національностей. За даними «Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.» середній освітній рівень українців складав 19,3 %, тоді як серед громадян етнічних російських територій освічених було 22,9 %. В українських містах мали освіту 41,4 % населення, а в селах – 15,8 % [172, с.73]. У Подільській губернії освіту мали 15,5 % селян [154, с.VIII], у Київській – 16,89 %, у Волинській – 9,4 % [244, с.2]. При цьому, середній освітній рівень жінок в губерніях був ще нижчий і складав приблизно 5,2 % [153, с.VIII]. Водночас, загальний рівень освіти серед євреїв, мешканців українських губерній, був утричі вищий, аніж серед українців [409, с.61].

Із самого початку існування Російської імперії її керівні кола надзвичайно підозріло ставилися до свідомих виявів української ідентичності. Про визнання з боку керівних кіл імперії політичних прав українців у будь-якому вигляді (автономія, врахування національних особливостей в управлінні чи адміністративно-територіальному поділі тощо) навіть не йшлося. Мало того – знищувалися навіть усі паростки національно-культурного життя. Це, у свою чергу, призводило до суттєвої затримки культурно-освітнього розвитку українців регіону [436, с.35]. В Україні, на думку М. Шаповала, національно-культурні процеси «не пройшли через голови» більшості її населення, а селянська культура побуту й господарства стала визначальною рисою багатьох поколінь [676, с.67].

Варто зауважити, що низький освітній рівень у населення краю був не завжди. Автори багатотомного видання «Історія української культури» відзначають, що протягом століть школа була незмінним атрибутом всіх українських земель і забезпечувала досить значне поширення грамотності серед різних верств населення [453, с.443-444]. Характерним є свідчення П. Алепського, який подорожуючи Україною у середині XVII ст. занотував: «… по всій козацькій землі ми помітили прегарну рису, що нас дуже дивувала: всі вони за малим винятком, навіть здебільшого їх жінки та дочки, вміють читати та знають порядок богослужби й церковний спів…» [625, с.76]. Після поразки Національно-визвольної революції середини XVII ст. та приєднання Правобережжя до складу Речі Посполитої поляки відвели школі провідну роль в асиміляції українського населення. Як влучно відзначив Є. Крижановський: «школа – найбільш надійний товариш сім’ї та суспільства, церкви і держави. Але вона може бути і найбільш злим та небезпечним ворогом для них» [278, с.264]. Саме із таких позицій стало розвиватися відношення чужої, неукраїнської влади до розвитку шкільництва у всі подальші роки. Мережа українських навчальних закладів поступово зменшувалася. Перед Другим поділом Речі Посполитої, на Правобережній Україні, на одного вчителя, за даними С. Сірополко, припадало близько 100 учнів [624, с.104-105]. З інкорпорацією Правобережжя до складу імперії ставлення до освіти не покращилося. Самодержавство, щоб унеможливити національне

самоусвідомлення підкорених народів, проводило цілеспрямовану політику на відлучення останніх від освіти [685, с.677]. На думку Р. Шпорлюка, такі заходи мали сприяти централізації імперії та вберегти її від розпаду [681, с.163]. Шкільні заклади на теренах України мали на меті «пробудити в населення російську самосвідомість» і всіляко сприяти русифікації краю. Водночас, російська мова, перефразовуючи думку Б. Андерсона, ставала не лише ланкою між зовнішньою владою та людиною, але й внутрішнім простором, який творили і використовували її носії. У цій моделі російська мова означала універсальність політичної системи, сакральність і стародавність імперії [435, с.154]. Саме тому, цілком об'єктивними видаються зауваження А. Каппелера, що у XVIII ст. рівень освіти був в Україні вищим від російського, однак, у XIX ст. він став загальмуватися «репресивною мовною політикою і асиміляційними тенденціями» [460, с.242].

Індустріалізація, яка розпочалася в царській Росії наприкінці XIX ст., вимагала певного рівня освіченості, наявності значної кількості фахівців різних професій, підготовки технічних кадрів. Але в імперії питання культури та освіти населення було одним з найбільш болючих. «Головний недолік Росії… полягає у відсутності народної освіти, – в такій відсутності, яка не існує в жодній країні, яка має хоч якесь прагнення бути цивілізованою державою, – писав у своїх спогадах С. Ю. Вітте. – Ніде в цивілізованих країнах немає такої кількості неписьменних, як у нас» [680, с.210-211].

Щоб якось покращити ситуацію, царизм пішов на деяке розширення освітніх закладів, при цьому, зберігаючи загальні, асиміляційні тенденції. Внутрішня структура закладів народної освіти Російської імперії, в тому числі й України, була надзвичайно строкатою. До народних училищ, які іменувалися ще «народними школами», належали початкові, земські, міські, залізничні, фабричні, парафіяльні (церковнопарафіяльні),школи грамоти та інші. В Україні налічувалося 45 різновидів шкіл. Вони, як і в Росії, були одно (2-3 роки навчання) та двокласні (5-6 років) та давали лише знання дітям із суспільних низів [703, с.195-196]. У своїй більшості, школи були змішані (для хлопчиків і дівчат)

та розміщувалися у невеликих приміщеннях, що були побудовані за рахунок сільської громади. Бібліотека чи хата-читальня була великою «розкішшю» для села, а якщо і була, то при школі або хаті священика [1, арк.4, 58].

Народні вимоги, що привели до революційного вибуху 1905 р., зумовили подальше розширення шкільної мережі [455, с.40]. Однак, вона і надалі не задовольняла освітніх потреб населення [575, с.18]. Наслідком такої політики самодержавства стало те, що селяни були неграмотні, байдужі до всього, що не торкалося їхнього матеріального життя. Масова безграмотність на початку XX ст. продовжувала становити в українських селах від 87% до 96%, залежно від регіону [520, с.360].

Описуючи свої враження від поїздки по Волині один з освітян зазначив: «Можна сміливо сказати, що на декілька сіл, у яких пересічно буде дворів 450-500, припадає тільки одна школа грамоти, в якій може вміститися 15 душ учнів, а коли ж 20 або 25, то це вже занадто. Причому, найчастіше приміщення цієї школи – це така ж хатка, як і селянські, обідрана та похила. Зайдеш до неї та дивуєшся…Немає нічого, щоб показувало, що це дійсно школа» [557, с.11-12]. Часто селяни прохали, щоб влада дозволила відкрити у їхній місцевості школу, адже до однієї школи могли ходили діти з 10 і більше сіл [18, арк.30]. Частина хліборобів, долаючи традиційний консерватизм, навіть була готова виділити землю для школи і частково утримувати навчальний заклад за власний кошт. Але, здебільшого, такі прохання залишалися непочутими.

У 1912 р. в імперії запроваджено новий тип народної школи – вищі початкові училища з 4-річним курсом навчання. За різними підрахунками їх в Україні на 1916 р. діяло близько 300 [703, с.196].

Міністерські і земські однокласні школи за предметом викладу майже нічим не відрізнялися між собою. Основними предметами викладання у них були Закон Божий, російська мова, арифметика. Як відзначали сучасники: «Трирічна школа покликана була дати початкову освіту, тобто повідомити деяку суму знань. Для більшості учнів вона давала вміння читати, але не завжди писати» [175, с.317]. У двокласних міністерських школах, які становили собою вищий і закінчений

ступінь елементарної освіти, вивчалися ще історія, географія, природознавство, основи планіметрії, креслення, церковний спів. Крім загальноосвітніх предметів, у деяких сільських школах учні навчалися також ремесел. Міністерські й земські школи надавали дітям початкові знання, навчали їх грамоти, але і вони не могли задовольнити потреби народу в знаннях [575, с.18]. Типовими були картини, описані у звітах інспекторів народних шкіл: «На величезному просторі повіту, що має 110 000 чоловік населення, стоять, як билинки у полі, 7 убогих хатин, із гучною назвою – народні школи. Дають вони освіту 402 хлопчикам. Закінчили школу в цьому році і отримали свідоцтва 9 дітей. Таким чином, на все населення повіту відсоток учнів дорівнює 0,35%, а тих, хто закінчив школу – 0,01%» [575, с.19-20]. Спроби передових учителів розширити обсяг шкільних програм, застосувати кращі, передові методи навчання, наражалися на офіційні перешкоди. Внаслідок цього рівень загальноосвітньої підготовки учнів залишався низьким [22, арк.60-147].

На початку XX ст. М. Грушевський відзначив, що: «наш народ «темний», чорноробочий. Шкіл мало, а вчать незрозумілою російською мовою. Своєї ж української мови привчали людей цуратися, так би мовити, це мова мужицька, до науки не пристосована» [412, с.24]. С. Єфремов також констатував, що: «зайвим буде малювати картини масової неосвіченості українського народу, позбавленого своєї рідної школи і літератури, Священного писання, популярних книг по сільському господарству й інших галузей знань. Зайвим буде нагадувати про незадовільний стан сучасної південноросійської школи, що переслідує якісь ефемерні і невідповідні духу справжньої школи цілі асиміляції української національності. Чому ж багатомільйонний народ позбавлений своєї рідної національної школи, богослужіння, літератури?» [257, с.294]. О. Афанасьєв-Чужбинський, підсумовуючи власні спостереження, додав, що саме низький рівень освіти та традиціоналізм були серйозною перешкодою для суспільного розвитку селянства та країни загалом [368, с.12]. Навчання, що проводилося російською мовою, як вказують джерела, переважній більшості селянських дітей

давалося нелегко [19, арк.8-8зв]. Учні погано розуміли чужу мову, тому успішність була низькою. Невисокі були знання і Закону Божого [17, арк.4,10].

Повалення самодержавства у ході Лютневої революції 1917 р. і пов'язані з цим демократичні перетворення дали надію на можливі зміни в галузі освіти. У зв'язку із цим де-юре були відмінені всі обмеження у правах, що стосувалися школи [661, с.414]. Відтак, освіту могли здобувати всі особи без якихось національних, релігійних чи станових обмежень в будь-яких навчальних закладах [100, арк.1-2,9]. Директорам навчальних закладів від Міністерства народної освіти для ознайомлення і впровадження в життя були направлені циркуляри про «відміну всіх встановлених обмежень у сфері освіти для російських громадян» [20, арк.26; 123].

На початку березня 1917 р. у Києві була утворена громадська організація Українське товариство шкільної освіти (далі: УТШО), яка діяла протягом 1917–1920 рр. Саме ця організація до створення Генерального Секретарства освіти намагалася займатися питаннями української школи. На базі УТШО згодом виріс перший офіційний державний орган у справах освіти – Генеральне Секретарство освіти. Очолити Секретарство довелося першому директору УТШО І. Стешенку, який і визначив основні вектори розвитку: вільний розвиток освіти і школи всіх народів України, єдність в освітній справі для відродження освіти на українській землі, централізація управління освітою [417, с.120-123]. І. Стешенко займав цю посаду до відставки кабінету В. Винниченка в кінці січня 1918 р. В кабінеті В. Голубовича міністром освіти став Н. Григоріїв, якого в новому складі Ради народних міністрів (лютий 1918 р.) замістив В. Прокопович [498, с.59].

1917 р. для України став початком відродження національної освіти, набуття нею реальних форм. Дана програма знаходила відгук серед різних верств населення. З особливим піднесенням зустріла ці події українська інтелігенція, зокрема вчителі. Об'єднавшись у Всеукраїнську учительську спілку, вони підтримали процес розбудови української державності, виступили з програмою суттєвих перетворень у галузі освіти і виховання [446, с.13]. Дані положення були

закріпленні у програмі I та II Всеукраїнських учительських *з*'їздів, що відбулися в квітні та серпні 1917 р. [498, с.60].

За проектом реформи, освіта мала стати безкоштовною та надаватися державною українською мовою [100, арк.1-2]. За задумом, протягом лише одного академічного року, мав бути вироблений і по змозі реалізований проект нової по змісту і по формі школи в Україні на підставах демократичних і національних інтересів [179, с.319].

В умовах Національно-демократичної революції, що розгорнулася на теренах українських губерній, Першої світової війни та катаклізмів, що були їх неодмінними супутниками, стали простежуватися досить суперечливі й неоднозначні варіанти освітнього поводження селян у повсякденному житті.

Суспільна емансипація та революційні процеси призвели до того, що українське селянство, поміж інших вимог, висувало вимогу українізації школи. Сучасники просто дивувалися, як скоро «селянська маса», яку завжди і скрізь вважали опорою консерватизму, пройнялася гаслами тогочасного моменту, які інтелігенція пропагувала протягом віків [212, с.3]. Революція настільки розширила селянські горизонти «нового світу», що старого запасу знань і уявлень явно вже не вистачало, а старі моделі та концепції життя вже мало пояснювали існуючу реальність [456, с.96].

По всій українських губерніях пройшла низка селянських мітингів та зібрань з вимогою розширення шкільної мережі та українізації існуючих. Приміром, у с. Халеп'є на Київщині першою вимогою до УЦР було «щоб школа у селі та по всій Україні була українською» (див.: Додаток М) [205, с.2]. З цього приводу відомий український педагог і один із творців української школи доби УЦР С. Сірополко зазначав: «Кожне село намагалося мати в себе українську школу, складало приговори, збирало кошти, відводило помешкання, давало ґрунт, розшукувало вчителя». Тобто, якщо раніше освітня справа все-таки була прерогативою держави та церкви, то в роки революцій й потрясінь вже саме суспільство вимагало школи [438, с.17]. Водночас, можна зробити припущення, що селяни воліли вчитися рідною мовою не через високу національну свідомість,

а через погане розуміння чужої їм російської мови. При цьому, як відзначає Г. Єфіменко, дати дитині традиційного суспільства швидку і якісну шкільну освіту чужою для неї мовою практично було неможливо [437, с.118].

На території українських губерній у 1917 р. переважали державні навчальні заклади. Революційна зміна влади дала можливість відкрити нові заклади освіти. Їх кричуще потребувала українська громадськість, а їх відкриття «хоч певною мірою вдовольнить освітній голод, що спостерігається у нашого народу», – йшлося у одному із дописів до УЦР [124, арк.2,5]. Для прикладу, Літинська повітова земська управа, що на Поділлі, у листі до Генерального Секретаріату прохала відкрити у с. Майдані-Треповському чоловічу гімназію [110, арк.14]. Подільська губернська земська управа у жовтні 1917 р. повідомляла до Секретарства освітніх справ, що «в існуючих школах діти молодшого віку навчаються у дві зміни, для цього батьки наймають вчителів за свій кошт. Відтак було б добре відкрити ще кілька навчальних закладів» [116, арк.7]. Типовим було прохання мешканців Чигирина Київської губернії, котрі прохали відкриття змішаної гімназії [113, арк.3]. Із Проскурова до Генерального Секретарства освітніх справ надійшов лист із проханням відкрити у повіті професійну школу, адже таких у регіоні досі немає [119, арк.21]. Відзначимо, що подібні заяви та звернення стали звичним явищем у житті українських губерній 1917–1918 рр.

Громадським організаціям та приватним особам надавалося також право відкривати навчальні заклади різного типу. Однак, їм було важче відкрити останні через ряд перевірок та бюрократичну тяганину. Як відзначало Секретарство, навчальні заклади відкриті приватними особами могли бути включені до шкільної мережі і користуватися повноцінними правами лише після того, як всі перевірки встановлять, що вони відкриті не з комерційною метою [111, арк.3-3 зв]. Право на відкриття приватних шкіл давали органи місцевого самоврядування, а «утворення шкільної мережі і складання фінансового плану для її здійснення» було в компетенції міського та повітового земського самоврядування [500, с.57; 112, арк.1,5 зв]. Часто-густо, приватні заклади освіти після відкриття подавали клопотання про фінансову підтримку або прийняття на державний бюджет [120;

121]. Як відзначив Л. Білецький: «прийняття їх на державний кошт могло-би бути лише у виїмковому порядкові, коли-би були в міністерстві свобідні кошти» [326, с.29]. Відтак, в умовах фінансової скрути, відкриття приватних закладів освіти дещо гальмувалися самим Міністерством.

Новим стало те, що революційні перетворення зумовили усвідомлення у частини селянства, що саме освітня «темнота» не дає до кінця зреалізувати їх економічний та політичний потенціал [262, с.2; 39, арк.16,60-61]. Разом з тим, ще не до кінця оцінене значення в піднятті національної свідомості товариств «Просвіта», яким друге дихання надала Лютнева революція. Проголошення демократичних свобод слова, друку, зібрань тощо привело до масового відновлення діяльності старих «Просвіт», а також до заснування нових товариств. На хвилі революційних подій вони стали однією з форм всенародного руху за національне відродження [377, с.363-364]. Для прикладу, на Поділлі значна кількість «Просвіт» існувала у Балтському, Брацлавському, Гайсинському, Могилівському повітах. У Волинській губернії – Житомирському та Острозькому повітах. У Київській губернії нові «Просвіти» виникали в Уманському, Київському та Васильківському повітах [148, арк.12-17 зв]. Вони були чи не єдиними громадськими організаціями, які опікувалися видавничими справами, створювали бібліотеки та читальні, засновували навчальні заклади, влаштовували лекції, літературно-вокальні вечори, театральні спектаклі тощо [509, с.228]. Часто «Просвіти» очолювали «шевченківський» рух, що набув особливого поширення під час революції [478, с.70]. Одними із таких організацій були «Просвіта» ім. Т. Шевченка на Київщині, в рядах якої працювали визначні науковці та культурні діячі С. Русова, М. Томашівський, С. Гаєвський, О. Лотоцький, М. Матвієвський [613, с.185], та Подільська «Просвіта». На Поділлі до складу «Просвіти» у 1917 р. входили К. Солуха, Ю. Сіцінський, О. Пащенко, В. Приходько. О Шульмінський та ін. [526, с.3, 5].

Чимало сільських унікумів, яких непереборно тягнули до себе наука і мистецтво, ставали дописувачами в газетах, брали участь у драматичних і музичних гуртках, ставали добровільними кореспондентами статистичних і

агрономічних служб [558, с.188]. Набула певного розвитку позашкільна освіта та вечірні курси для дорослих [117, арк.28а; 118]. Низка селян, відвідуючи сільськогосподарські читання, тематика яких була досить широкою (читання з землеробства та рільництва, тваринництва і молочного господарства, кормів, кооперації, боротьби зі шкідниками) намагалася впровадити здобуті знання у власне господарство [588, с.44]. У той же час, досить чітко виділяється й інший варіант суспільних взаємовідносин в освітній площині. Його суть полягає у тому, що селянство мало обмежені можливості задовольнити власні освітні запити через низку факторів. Деякі із них були об'єктивним породженнями війни та революції, інші, більш глибокі – відповідним наслідком русифікаторської політики на теренах України та виявом селянської психології.

Після спадання революційної ейфорії Міністерство освітніх справ зіткнулося з низкою великих проблем. Так, на території частини прифронтових губерній ще продовжували відбуватися бойові дії. Як підкреслює А. Боровик, територія Волині та Поділля не тільки була зруйнована війною, але й надалі залишалась ареною військових дій. Це ще більше ускладнювало освітню роботу, а роз'яснення серед учителів та населення не завжди приносило бажані результати [371, с.43].

Разом з тим, до початку нового навчального року, у вересні 1917 р., на місцях ніяких практичних кроків щодо здійснення перетворень в освітній сфері не було зроблено. Перші півтора місяці своєї діяльності Секретарство освітніх справ працювало над створенням програми національної української школи, а робота його підрозділів обмежувалася м. Києвом та великими губернськими центрами [498, с.62, 85]. За цей час освітній рух в Україні набирає значних форм, але виключно як рух народний, громадянський, без усякої допомоги уряду під керівництвом громадянських організацій [446, с.13]. Саме тому, незважаючи на задекларовані перетворення, на осінь 1917 р. більшість шкіл України не була забезпечена українськими підручниками [106, арк.3,29], а навчання українською мовою вдалося розпочали лише в наймолодших групах [107, арк.119,123]. УЦР намагалася, по-можливості, виділити кошти на видання шкільних підручників,

але за умов девальвації грошової системи цих засобів було недостатньо [102, арк.110]. Звідусіль до Секретарства освітніх справ надходили відомості про брак україномовних підручників. Так, в Ізяславському та Дубнівському повіті Волинської губернії навчання українською мовою не розпочалося [107, арк.94; 108, арк.36]. У Летичівському повіті Подільської губернії українську мову з великими труднощами впровадили лише у І групі [107, арк.95]. У листі вчителя Велико-Канівецької початкової школи, від листопада 1917 р. повідомлялося, що «… й досі ні одного підручника на українській мові у школі немає» [106, арк.3]. Подібна ситуація була майже у всіх регіонах України. Особливо гострим питання було на Півдні та Сході [107, арк.72,94,113].

На практиці виявилося, що не вистачає не тільки підручників, але й вчителів. Відзначимо, що протягом всієї історії, керманичам держави вкрай необхідно було мати на місцях не лише виконавців своїх наказів, але й тих так би мовити «тлумачів», що могли б пояснювати населенню необхідність і доцільність нововведень і при цьому не бути складовою владної вертикалі. На селі саме вчителі могли бути такими реальними «агентами» влади. Тобто, вчительство мало стати тієї соціально професійною групою, яка «щоденно впливала на свідомість і психіку» не лише молодого покоління, а й усього сільського населення [437, с.111]. Як писала тодішня преса: «народний вчитель стоїть в авангарді борців за свободу», і перед ним «назріває нова робота, найбільш відповідальна і складна… » [307, с.1]. Кореспонденти «Народної Волі» підмітили, що: «… там де учитель чи батюшка щирий українець – вони працюють плече в плече із селянами, несуть світло науки в темряву народну» [272, с.2].

Натомість, кваліфікаційний рівень сільських педагогів був на низькому рівні. Як згадували сучасники, керівники Секретаріату: «бракує освічених, інтелігентних вчителів…» [108, арк.99]. Переважна більшість із наявних педагогів мали підготовку на рівні вчительських семінарій або училищ, нерідко взагалі лише початкову освіту [468, с.206]. За таких умов, село балансувало між освітою і неписьменністю [558, с.188].

Щоб якось підвищити кваліфікаційний рівень наявних учителів УЦР і Секретарство освіти організовували учительські курси. Вони були спрямовані на підвищення освітньо-кваліфікаційного рівня існуючих педагогічних кадрів. Проте, як виявилося, значна частина слухачів не покращила знання з предметів українознавчого циклу. За короткий час, відведений на курси (3 та 6 тижнів), неможливо було провести належну перепідготовку вчителів для викладання українською мовою. До того ж рівень підготовки самих лекторів теж бажав кращого. У лекторів під час проведення занять виникали ускладнення при поясненні слухачам нової української термінології, що часто призводило до використання російськомовних термінів, які вживалися раніше. Серед вчителів побутувало твердження про те, що проведення українізації та створення народної школи – це справа потрібна і в той же час дуже серйозна, яка вимагає відповідної підготовки. Лектори обов'язково мають бути талановитими, мають вміти запалити ентузіазм у серцях слухачів, інакше такі курси краще взагалі не влаштовувати [597, с.92-93]. Поруч з цим, газети відзначали, що «учительські курси були переповнені байдужістю до української справи, а більшість вчителів ставилася до діла інертно. Московське виховання настільки глибоко вкоренилося у душу «українського інтелігента», що у такої людини розвиваєтьсь рабська залежність від московської культури. Такі особи були абсолютно незнайомі із своїм народом та його культурою … » [280, с.2-3].

Негативний вплив на розвиток освіти мало скрутне фінансове становище сільських педагогів. На думку, В. Молчанова, одним із основних чинників, який впливає на розвиток продуктивних сил населення, є його життєвий рівень. Загалом, життєвий рівень розглядають як соціально-економічну категорію, котра характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей. Він передбачає не лише задоволення потреб фізичного життя, а й потреб, породжених певними суспільними умовами, в яких люди перебувають та виховуються [552, с.212]. Однією з ключових проблем сільського вчителя залишалися бідність і нестача коштів. За мізерного доходу сільському педагогу було важко утримувати родину, давати належну освіту власним дітям. На думку

сучасника тієї доби, сільський педагог мав лише три можливості, а саме: взяти шлюб з «дяківною», «урядниківною» або ж «селянкою». Перші два варіанти пророкували йому, «доживати свій вік посеред горілки, сільських пересудів і вести свій нікчемний «скотячий», нікому не потрібний труд у школі, дожидаючи начальства та екзаменів, немов кари господньої». Не рятувала становища й дружина із сільських дівчат, оскільки вона «не піднімає, а ще більше підриває авторитет учителя в селі». Вона спершу слухає свого вченого мужа, вчиться у нього, але з появою дітей і додаткових клопотів – сміливішає та бере чоловіка «в оборот»: мовляв, треба працювати і сім'ю глядіти, а не газети читати. Як підмітив С. Васильченко, одружений із селянкою педагог мав йти за нею, бо «усі люди в селі – усі її сторонники», а він «із своїми замірами, із своїми питаннями один на селі, як палець» [468, с.208].

Як зазначали самі сільські учителі, на належні їм оклади неможливо було прожити. Разом з тим, матеріальне становище учителя за умов Першої світової війни та революції значною мірою залежало від регіону, в якому він працював. На 1917 р. нижній поріг заробітної плати вчителя сільської школи починався від 360 крб. [470, с.136-137]. Сільські вчителі часто подавали заяви про допомогу у зв'язку з важким матеріальним становищем [139, арк.2,8] При цьому, «ножиці цін» ставали все відчутнішими, а девальвація з кожним днем посилювалася. В порівнянні з1914 р. у 1917 р. ціни на продукти і речі першої необхідності виросли у 10–20 разів [383, с.91-92].

Для прикладу, в пригороді Вінниці у серпні 1917 р. ціни на хліб зросли у 2 рази і сягнули 28-36 коп. за фунт*. Фунт гасу коштував 25 коп., мила – 1,7 крб., масла – 5 крб., картоплі – 6 крб., курка – 3-5 крб., пуд свіжої капусти – 2,4 крб. Щоб купити кубічний сажень неколотих дров, треба було викласти щонайменше 80 крб. Чоботи коштували 200 крб., костюм – 400 [517, с.143]. На Київщині ціни були ще більшими – 1 сажень дров 120 крб., 1 фунт свічок – 2 крб., 1 пуд керосину – 6 крб. [78, арк.9].

---

* 1 фунт – 0,40 кг.

Подекуди, сільські вчителі кілька місяців не отримували заробітної плати. Приміром, на початку січня 1918 р. у Балтському повіті Подільської губернії сільські вчителі майже три місяці нічого не отримували [231, с.2]. Частина педагогів погрожувала зовсім припинити роботу, якщо їм не виплатять заборгованість за кілька місяців. Вчителі вказували, що їм немає за що годувати сім'ї, тому вони залишать школу і підуть працювати в інші місця [265, с.4]. Доречно наголосити, що оплата праці міських вчителів та викладачів була вищою від їх сільських колег [256, с.4].

Водночас, якщо учень проводив у школі максимум декілька годин на день, то сільський педагог, чиє життя і діяльність було нерозривно пов'язані з народним училищем, набагато більше. Житло учителя, як правило, розташовувалось у тому самому будинку, що й навчальні приміщення. Облаштування учительських квартир рідко можна було назвати комфортним, часто-густо це було не що інше як «комора, відділена від класу перегородкою, що не доходила до стелі, з соломою на дерев'яній підлозі «для тепла», з угарною піччю, яку не завжди було чим топити». Непроста специфіка роботи у сільській школі, важкі умови життя, низька заробітна плата і спричинене цим бідне на поживні речовини харчування призводило до того, що через декілька років праці у школі «квітуча, здорова людина перетворювалась на жалюгідну апатичну істоту». Такі захворювання як туберкульоз, анемія, ревматизм, короткозорість, запалення слизової оболонки очей можна назвати «професійними» хворобами сільського учительства, так як вони були спровоковані, насамперед, специфічними умовами життя і праці, зокрема, санітарно-гігієнічним станом шкіл і поганим харчуванням [440, с.101-102].

Серйозною перешкодою на шляху українізації освітньої системи був спротив з боку колишніх учителів та службовців, «чорносотенних правих кіл російського й зросійщеного українського громадянства». Доречно підкреслити, що частина російськомовного населення і навіть деякі українські науковці, працівники народної освіти, з певним застереженням сприймали освітні новації [417, с.123]. Вважаючи себе «прогресивними» верствами суспільства,

царське вчительство виступало проти насильственної, на їх думку, українізації [104, арк.10]. Звідси – претензії на гегемонне становище російської мови та культури в різних сферах суспільного життя. Українська культурна ідентичність свій національний зміст і форму зберігали лише в сільській місцевості та в середовищі незначної частини інтелігенції [656, с.41]. Бажаючи за всяку ціну відстояти своє давнє упривілейоване положення, російське громадянство захищало й надалі панування російської культури під покривкою щирої симпатії до визвольних змагань українського народу. Від'єднання українського народу від російської культури, «рідної, близької і потрібної українському народу», мовляв, неминуче приведе до страшного пониження культурного рівня України. Невиконання розпоряджень української влади, саботаж, глузування з усього українського, були звичайними засобами боротьби проти української культури [623, с.856]. В одному із листів до Секретарства йшлося: «всі селяни бажають, щоб по школах була українська мова адже діти дуже охоче вчаться на українській мові. Однак інтелігенція цьому противиться» [320, с.6]. Так, на Поділлі в с. Джулинках чорносотенні вчителі не дали «Просвіті» постановити кілька українських п'єс для селян [188, с.4]. Представник Уманської земської управи Київської губернії на вимогу відкрити українську гімназію заявив, що: «ми живемо в Росії і ніяких українських гімназій нам не потрібно» [292, с.2]. В околиці містечка Білилівці Київської губернії місцевий чорносотенний вчитель збирав у селян підписи проти насильственної українізації [259, с.3]. На Поділлі, в Яругській школі, на початку 1918 р. вчителі неодноразово висловлювали антиукраїнські погляди [138, арк.4]. Досить часто, чорносотенні вчителі наводили паніку на населення, пророкуючи різні катаклізми після перевороту [21, арк.665].

Подекуди, у школі зросійщені вчителі, забороняли дітям говорити українською мовою [106, арк.17]. Траплялися випадки переслідування рядових вчителів, що стояли на позиціях українізації, шкільною адміністрацією [104, арк.76],

У розмові одного із вчителів та інспектора від УЦР прямо йшлося, що «заводити українську школу в селі – це насилля над селянами; хіба є чиста українська мова?» [49, арк.125].

Вагомою перешкодою на шляху розвитку національної освіти стала плата за навчання. Незважаючи на те, що 91% вищих початкових шкіл (2-й ступень початкової освіти) утримувалися з державного кошторису, навчання було платним, від 17 до 50 крб. на рік [500, с.61,64]. Така платня для більшості селянських і робітничих сімей була значною. Окрім цього, «утримання учнів у містах, вимагало непомірних витрат», – констатував сучасник [103, арк.66]. Третім, останнім ступенем єдиної школи були гімназії та реальні школи. Навчання у них було також платним – від 100 до 200 крб. на рік, тому воно було великою «розкішшю» для селянської родини [114, арк.18].

Вища освіта, як і в попередні роки, була майже недоступною для селянських дітей. Згідно постанови Шкільної ради від 17 серпня 1917 р. «Про вступ до університету з середніх шкіл різних типів» передбачалося приймати до них лише після закінчення «нормальної середньої школи» – восьмикласної гімназії. Допускався прийом також випускників семикласних комерційних шкіл з додатковим іспитом з латинської мови [100, арк.105-107]. Студенти університетів мали навчатися за власні кошти. Так, у Київському народному українському університеті плата за право навчатися становила 40 крб. на семестр для студентів і 60 крб. – для слухачів підготовчих курсів [443, с.75]. Тому однією із насущних проблем студентства українських університетів було його виживання в умовах загальнонаціональної, фінансово-економічної кризи. Вона загострила всі соціальні проблеми суспільства і молодіжного середовища, у тому числі [442, с.146].

Дослідження проблеми сільської освіти на початку XX ст. через призму своєрідної ментальності самих суб’єктів навчального процесу було б неповним, однобічним, якщо не спробувати хоча б у загальних рисах відстежити специфічне розуміння селянами істинної мети шкільного навчання – розвитку інтелектуальних здібностей людини [595, с.383].

Прогресивна частина селян бачила, що підвищення освітнього рівня дає можливість підвищити соціальний статус, долучитися до «панської культури», «панського способу життя» (навіть сільського вчителя селяни, подекуди, вважали приналежним до панів). Втім, значна частина українського селянства до здобутків освіти та науки ставилися здебільшого скептично [520, с.361]. Привчити дітей «робити» (орати, сіяти, доглядати за худобою, ловити рибу), усіляким домашнім ремеслам, інакше кажучи, скористатися їхньою робочою (фізичною) силою, а вже потім «віддати їх до науки» – така непорушна вимога віковічних переконань. Поширене в українських селах на початку XX ст. прислів'я – «За науку цілуй батька й матір у руку», – зайвий раз засвідчує її сталість. Відтак, притаманна хліборобам культурно-світоглядна орієнтація «не пробуджувала» інтересу до освіти, а «навчання не стояло на першому місці серед сімейних пріоритетів» [595, с.372]. «Нащо книжка, з неї ж хліб не з'їсти», – відхрещувалися хлібороби одного із сіл Київщини від школи (див.: Додаток Н) [312, с.4]. Селянське господарство значною мірою залежало від кількості робочих рук. Тому траплялося, що віддання дитини в науку позбавляло її батьків вкрай необхідної робочої сили, через що їм було важко змиритися з думкою, що їх діти замість допомоги у нелегкій селянській праці будуть проводити день у стінах школи. Звично, сина батьки віддавали учитися тоді, коли вроджена чи отримана хвороба робила його мало чи непридатним до сільськогосподарської праці [491, с.244]. Зазначимо, що через зайнятість у домашньому господарстві середня чисельність учнів сільських шкіл рідко перевищувала 20-25 осіб. До того ж складні матеріальні умови життя не сприяли регулярним заняттям. У дні польових робіт уроки зазвичай відвідували всього декілька учнів. Водночас, занадто великий відсоток дітей залишали школу раніше закінчення курсу [680, с.211, 212]. На думку Ш. Фіцпатрік, таке ставлення до освіти було зумовлене тим, що освіта не приносила особливої практичної користі сільським батькам та їх дітям. Тільки незначна частина орієнтованих на місто селян бачила в освіті спосіб поліпшити своє життя. Природно також, що деякі батьки, дотримуючись вузькоегоїстичних

інтересів, стверджували, що якщо вони дадуть дитині освіту, то вона потім забуде батьків і покине село [659, с.258].

У одному із листів до Генерального Секретаря освітніх справ йшлося: «нам потрібна школа не така, яка буде давати білоручок, паничів і панянок, а «розумних», з практичним досвідом щодо господарювання. Вимагаємо приймати таку програму середніх шкіл, яка б не плодила нам невдалих «калік», писарчуків і канцеляристів, а давала знань до землі, хліба, худоби, саду. Щоб кожен випускник міг сміло братися до хазяйства, до землі…» [101, арк.5-6зв]. Як згадував сучасник, коли підійшли роки, що треба було йти в школу на навчання у родині сказали: «Для чого вчити, нехай буде працівник на господарство» [362, с.90-94]. Дівчатам і зовсім годі було сподіватися здобути освіту: «в школі я одну зиму тільки і провчилася, більше не відпустили. Тут прясти, тут жати, тут за дитиною дивитися треба – ось моє навчання і закінчилося», – згадувала про дитинство сільська жінка [362, с.119-120]. Відтак, навіть на освіту і школу селяни дивилися з практичної сторони, або користі для господарства: «щоб вміли читати офіційні документи та договори, написати листи рідним і солдатам …» [375, с.5-6].

Частина селянства, виходячи з уставлених норм, консерватизму, не завжди хотіла відкриття у селі школи, утримання якої лягало частково на її плечі [101, арк.70]. Селяни вважали, що є багато важливіших справ, на які потрібно виділяти кошти, а школа може почекати. Так, «коли почули, що треба по карбованцю давати, то зразу ж на вічі зосталося зовсім мало селян», – описував очевидець вирішення освітніх питань на сході [312, с.4]. Хлібороби визнавали, підтримували, допомагали фінансувати лише ту освіту, яка «задовольняла» виключно їхні господарські та конфесійні потреби, власне селянські інтереси – молитву, елементарні знання Закону Божого, початкову грамоту, ручну працю [595, с.373].

Нерідко селяни виявляли байдужість до потреб школи. Очевидець таких подій писав: «Не раз на загальних зборах обмірковувалась справа про ремонт школи. Селяни дуже уважно слухають до того моменту, коли справа торкається ремонту школи за власні кошти, а коли їм доходить – зараз пальці починають

шкряботіти по потилиці: де в кого кашель нападає, де в кого нежить і нарешті починаються вигуки окремих «лідерів»: «Кому треба школи, хай той ремонтує», «як так» мають вчити, то краще школу зачинити» [611, с.73]. Часто селяни навіть відмовлялися давати гроші на підводи, що мали привозити вчителів до школи [69, арк.146-147].

Щоправда, у періоди пожвавлення громадського життя на селі, вони радше на емоційному рівні, ніж на глибокому розумінні сутності справи відгукуватимуться на заклики урядовців, священиків, інтелігенції виділяти кошти на шкільну справу [595, с.374]. Школа для частини селянства була чимось на кшталт розважального дозвілля. Під сильним враженням побаченого, розчулені селяни записувалися до місцевих «Просвіт», складали патріотичні звернення та відозви до УЦР, та навіть здавали кошти на різні потреби української держави [48, арк.3]. Так, під враженням агітаційної промови уповноваженого від УЦР, сільські громади Сквирського [200, с.4]. та Таращанського повітів на Київщині прийняли рішення зібрати гроші на просвітні цілі (див.: Додаток П. 1) [248, с.4]. Українізовані солдати справили значний вплив на містечка Здолбунів [304, с.3] і Лабунь Волинської губернії. Під впливом патріотичних пробуджень мешканці даних міст і округи зібрали значну (на їх мірки) допомогу для армії та потреби освіти [215, с.2]. Досить схожою була ситуація в с. Грабівці [209, с.2] і с. Луполово на Поділлі (див.: Додаток П. 2) [219, с.2].

Підкреслимо, що подібна ситуація фіксувалася по всій території України. Однак, фінансування селянами шкільної справи за «залишковим принципом» свідчило про «недалекоглядне розуміння» ролі освіти, історичну неготовність до самореалізації в системі інтелектуальних цінностей. «Школі не знаходилося ніяк часу, то через арештантів, то через заготівлю палива до зими. Про посібники і наставника нічого і мріяти», – згадували сучасники [595, с.375-376].

Разом з тим, як тільки приходили скрутні часи, більшість селян забували свої обіцянки. Це стосувалося й освіти. Як згадує один із інструкторів від УЦР: «До мого приїзду у село там існувала «Просвіта» і школа. Однак, по селу почали ширитися чутки, що хто записаний до «Просвіти» та ходить до школи того

заарештують і відправлять у Німеччину. Після цього всі члени «Просвіти» вийшли із неї, а селяни перестали пускати дітей до школи» [49, арк.125]. Гарним прикладом є візит агітаторів від УЦР та чорносотенців до селян Захарівки. Під впливом чорносотенця селяни прийняли рішення не вивчати українську мову у школі. Через кілька днів, під час візиту інструктора УЦР вони вказали, що не знали що українська мова є їхньою рідною мовою і дуже тепер хочуть її вивчати (див.: Додаток Р) [49, арк.54].

Доречно наголосити, що наприкінці XIX на початку XX ст. багато дворян брало участь у роботі губернської і повітової училищних рад, обіймали пости попечителів в різних навчальних закладах, а також жертвували чималі суми на розвиток освіти [488, с.211]. Після Лютневої революції і цькування «поплічників» старого ладу, школа фактично втратила фінансову підтримку вищеозначених осіб. Однак, наголосимо, що дане питання потребує додаткового розгляду [664, с.41].

Ставлення простолюду до навчання дітей, самоосвіти й навіть звичайного читання літератури було обумовлене всім установленим порядком життєдіяльності, зокрема й хатнім побутом. Звернувши увагу на домашню обстановку, констатуємо: вона аж ніяк не була сприятливішою від тих скромних умов, які можна було спостерігати в школі. Типове для села початку XX ст. житлове помешкання варто вже само собою визнати таким, що мало спонукало до засвоєння знань [595, с.390].

Згідно санітарно-демографічного обстеження проведеного у 1922 р. О. Марзєєвим було оглянуто 214 сіл Подільської губернії. У результаті цього було з’ясовано, що більше 80% селянських будинків побудовано в дореволюційний період [611, с.63-64]. При цьому, вони були невеликими, а на одного мешканця припадало від 2,76 до 5,2 м^2. Найменший об’єм хат був у Волинській, Київській та Подільській губерніях, у південних губерніях площа селянських помешкань була дещо більшою [528, с.261]. У типових однокімнатних хатах тисячі селянських родин проводили більшу частину доби. Тут спали, готували і споживали їжу, працювали, прали. Нерідко, під одним дахом із хатою розміщувалися приміщення для худоби [611, с.65]. Традиційна недосконалість селянського житла створювала

важкі санітарно-гігієнічні умови проживання, пов'язані із поганим природнім та штучним освітленням. Маленькі віконця вдень пропускали обмаль сонячного світла і у селянській хаті завжди була напівтемрява. У статистичних відомостях на початку 20-х рр. вказувалося, що більш чи менш нормальне денне освітлення було тільки в 37% хат, в 75% хат вікна зовсім не відчиняються [558, с.158].

Опріч того, постійна присутність «черствих тілом і душею» через непосильну працю батьків та інших рідних, не спонукала до освіти й науки. Понурість і дратівливість – звичне явище в настроях членів селянської родини, надто коли на порядку денному поставали вагоміші, з погляду представників старших поколінь, проблеми. Набуття знань, отримання грамоти до таких, як правило, не входило [595, с.390].

Додаткових зауважень потребує розгляд проблеми технічного та матеріального забезпечення навчального процесу, що істотно ставали на заваді розвитку шкільної мережі. Подекуди стан шкільних будівель далеко не завжди відповідав не тільки санітарно-гігієнічним вимогам, а й нормам елементарної безпеки [440, с.98]. Лише 192 із 685 вищих початкових шкіл, поданих у звітах Секретаріату освітніх справ, мали власне шкільне приміщення. Решта шкіл використовувала малопристосовані або зовсім не пристосовані для даних цілей приміщення [105, арк.11-11зв]. На селі, ще з кінця XIX ст. існувала практика розширення шкільної мережі, що передбачала надання приміщень для училища та догляд за ними сільськими громадами, які нерідко замість того, щоб будувати нові, виділяли під школи старі хати. Заняття проводились навіть у будівлях, стан яких можна було охарактеризувати як аварійний [440, с.98].

Сільські школи періоду революції 1917–1918 рр. мало чим відрізнялися від шкіл кінця XIX ст. Так, у с. Покутине на Поділлі: «Дітям не було де сидіти бо парт не зробили. Покриття було таким, що як іде дощ, то вчитель переносив свої речі з кутка в куток та підкладав ночви і балії, бо скрізь тече…» [611, с.73]. «... на Київщині в с. Луки будинок школи старий і холодний, паливом й освітленням школа не забезпечена. В деяких школах нема меблів, а іноді стільця й стола для учителя. Зошитів, дощок, і приладів для писання, а то й підручників також

немає [379, с.13-14]. Матеріальні злидні школи призводили до того, що вона часто не мала змоги передплатити газету [611, с.74]. У деяких школах узимку учитель з учнями був змушений вичищати класну кімнату від снігу, а під час осінніх злив заняття взагалі припинялися [440, с.98]. У багатьох селах шкільні помешкання були занадто тісні, темні, вогкі й холодні, а взимку бракувало палива [611, с.74]. Класи, подекуди, розділяли не стіни, а прості занавіски [109, арк.38-39]. Відсутність роздягальні змушувало учнів залишати верхній одяг просто на підлозі, порожніх партах у класній кімнаті, а взимку не знімати його. Погана теплоізоляція, недостатнє опалення призводило до випадків, коли «чорнило замерзало, у дітей мало не одмерзали руки і ноги. Підлога нерідко милась один-два рази на рік, а подекуди бруд просто вигрібався лопатами.

Серйозною перешкодою було нерозуміння й неприйняття селянами багатьох заходів та нововведень. Зокрема, не розуміли необхідності вентиляції класних кімнат, низки правил особистої гігієни. Утім явище, яке отримало у тогочасній публіцистиці назву «воздухобоязнь», було характерним не тільки для селян, а й для частини вчителів, які, побоюючись можливої застуди, залишали у шкільних приміщеннях «тяжке повітря», що негативно впливало на здоров’я школярів і викладачів. Неодноразово сільські громади звертались до різних інстанцій з проханням звільнити з місцевої школи учителя через «нелюдське поводження з дітьми». Перевірки виявляли, що жорстокість педагога проявлялась у суворих вимогах щодо охайності й дотримання дітьми правил особистої гігієни [440, с.98-99, 102].

Доречно відзначити, що на шляху отримання знань у селянський дітей стояли хвороби чи фізичні вади. Частина цих хвороб набувалася під час навчання, а інша частина виникала від необережності й недбалості самих селян [679, с.153-154]. Загальні умови шкільної буденщини гарно ілюструють спогади одного із земських лікарів кінця XIX початку XX ст.: «Пройшовши справжню спартанську школу, яку проходить кожна наша селянська дитина, яка доживає до шкільного віку, переживши голод, холод, тісноту, духоту…, вона з «успіхом» навчиться грамоті й усьому, що може дати народна школа. Адже, коли дитина не учаділа у

власній хаті, вона легко просидить у школі якісь там чотири години занять…» [440, с.101]. Зауважимо, що злиденність переважної більшості селянських родин зумовлювала незадовільне харчування її членів. В кращому разі на сніданок готували суп без м'яса, підсмажений цибулею і борошном. Меню на сніданок і вечерю складалося з однієї страви [370, с.629]. Хліба здебільшого до нового врожаю не вистачало. Люди споживали бульбу, макуху, а часто-густо лободу й кропиву. Діти від такого харчування нездужали, були слабкі. За зиму вони так знесилювалися, що весною ледве-ледве відходили. Багато з них хворіли на курячу сліпоту, а дитяча смертність була духе високою [336, с.8].

Водночас, незважаючи на те, що сім'ї трудилися цілий рік не покладаючи рук, одягу все одно не вистачало. Безліч дітей не відвідували школу тому, що їм не було в чому туди ходити. Часто на дітей перешивали одяг із дорослих. Тому-то будь-який одяг і цінувався неймовірно високо як результат важкої праці всієї родини [363, с.131,136].

Як наслідок, основна маса селянства залишалася малограмотною. Так, за переписом 1920 р., лише 29,2% усіх українців були писемними [559, с.17]. Виходячи з цього, можна зробити припущення, що українське селянство, загалом неписьменне, сприймало революційні події як один із можливих шляхів вирішення своїх вузьких утилітарних проблем. В силу свого культурно-політичного стану воно не мислило національно-державними категоріями [393, с.313-314]. Таким чином, слушними виглядають судження Р. Шпорлюка про те, що на причину поразки Української революції 1917–1921 рр. головним чином позначилася політика самодержавства на недопущення нормального розвитку української освіти, науки, культури, а зрештою – й соціуму [393, с.313].

Отже, інститут освіти протягом століть залишався вагомим важелем суспільного управління. Освітня система Російської імперії на початку XX ст. в Україні цілком і повністю була спрямована на нівеляцію етно-національних відмінностей, що існували в регіоні. Українці повинні були відчувати себе людьми другого сорту, малоросами, що не здатні розвиватися без спрямовуючої руки імперського начала.

Із початком революції та утвердженням Центральної Ради, в галузі освіти були зроблені певні зрушення. Основним із них було декларування рівних прав та можливостей у здобутті освіти для дітей різних соціальних верств, національностей, віросповідань і статей. Новим стало також те, що освітній рух в Україні отримав національний і загальнонародний характер, а його серцевиною стали перші кроки в сфері національного виховання. Однак, існуючі соціально-економічні та політичні негаразди стояли на заваді освітнього шляху для переважної більшості селянських дітей. Катастрофічно бракувало кваліфікованих педагогів та україномовної літератури. Не сприяв навчанню вплив чорносотенних вчителів і посадових осіб. Неприпустимо важкою для селян була плата за навчання на вищих сходинках освітньої системи. Матеріальні злидні дошкуляли як селянам так і вчителям, та не сприяли поширенню освіти, загалом.

Разом з тим, на заваді усвідомленню хліборобами в нових історичних умовах, глибини і значення освіти у їх житті та перспективі стояв консерватизм поглядів та переконань, що продовжував диктувати вектори та рамки повсякденних практик.

3.2. Політизація дозвілля і відпочинку селян.

Незважаючи на всі катаклізми та перетрубації історії, людина залишала за собою право на відпочинок, відновлення фізичних і духовних сил. Форми та засоби його реалізації постійно різнилися в залежності від низки чинників однак мали усталену прописку у повсякденному житті людських спільнот.

Дозвілля як явище було притаманне людям від самої їх появи, однак його теоретичним осмисленням першими зайнялися греки. Час, не зайнятий різними видами праці, громадською діяльністю або війною, елліни називали словом «σχολή» – дозвіллям. Його наявність вважалося відмітною якістю вільної людини. Занурюючись в нього, людина може насолоджуватися блаженством і щастям.

Античні філософи присвятили чимало міркувань про гідне проведення дозвілля, яке вважали дорогоцінним надбанням людини. Вони засуджували пусте проведення часу і рекомендували присвячувати вільний час інтелектуальним заняттям [630, с.85]. У XIX ст. семантика поняття «дозвільє» – визначалася теж як вільний час, що вказано у «Словнику живої народної, письмової та актової мови руських жителів півдня Російської та Австро-Угорської імперії» [705, с.68]. На сучасному етапі розвитку семіотики термін дозвілля трактується як вільний від праці час; час відпочинку [700, с.312]. Вживається також на дозвіллі – у вільний час [706, с.347]. «Историко-этимологический словарь современного русского языка» визначає, також, дозвілля як час вільний від праці та занять. Можливість використовувати вільний час після роботи [708, с.265].

Відтак, дозвілля ми можемо трактувати як час, коли людина відпочиває від роботи і може дозволити собі зайнятися тим, що не входить у сферу «обов'язкових» турбот та приносить морально-етичне задоволення.

М. Скрижинська зауважує, що форми проведення дозвілля можна розділити на приватні та громадські. До останніх відносяться вечірні гуляння з друзями, розважальні ігри, концерти та різного роду громадські заходи розважального типу. Здебільшого, колективне дозвілля організовується місцевою владою чи громадськими організаціями краю. Його проводять в спеціально збудованих спорудах або обраних для цього місцях. Протягом історії чимало масових заходів проходили під час релігійних свят. Вони включали всілякі видовища, які безпосередньо не пов'язувалися з релігійними ритуалами [630, с.86-87, 180]. У свою чергу, прив'язуючи дозвілля до культурних заходів, В. Піча поділяє його на: індивідуальне (читання книг, журналів, газет); публічно-видовищне (відвідування театрів, концертів, музеїв,); спілкування (з сім'єю, родичами, друзями тощо); фізичних занять; пасивного відпочинку (прогулянок без певної мети); творчої діяльності і любительських занять (різноманітних гуртків) [582, с.35].

Ми також погоджуємося з думкою Н. Максимовської, що проблеми дозвілля стосовно особистості можна класифікувати ще за багатьма ознаками. Однією із них може бути вікова структура суспільства, що приблизно поділяється

на три періоди. Здебільшого, кожна вікова група, виходячи із специфіки та норм цінностей і пріоритетів, має характерні запити та форми дозвілля [534, с.249]. Відтак, кожна із запропонованих класифікацій спрямовує свою увагу на ті чи інші аспекти дозвілля.

Традиціоналізм українського селянства, що в основних рисах зберігся до початку XX ст. продовжував диктувати вибір форм та методів проведення дозвілля. Водночас, суспільно-економічні та політичні процеси і перетворення вносили свої корективи в усталені традиції. Український народ умів як добре працювати, так і весело відпочивати. Тому в побуті українців на початку XX ст. значне місце продовжувало займати дозвілля, до якого часто відносилися різноманітні народні гуляння, ігри та розваги [447, с.211].

Народні свята були пов’язані із певною порою року. Щоб вижити та прогодувати сім’ю українським селянам доводилося важко працювати. Селянин міг дозволити собі перепочинок, здебільшого, взимку та на свята. Саме тому селянське дозвілля у масових його формах часто густо припадало на свята [466, с.17-18].

Потрібно відзначити, що крім відпочинку селянське дозвілля виконувало утилітарні і сакральні риси. Духовне життя сільських громад значною мірою розкривалося через ритуальні дії, ігри, розваги під час календарних та сімейних свят. Циклічність у природі й пов’язаний з нею господарський уклад життя народу, найбільшою мірою регулювали працю і дозвілля, спричинили певні обряди та ритуали, котрі зберігали нашарування різних епох, аграрні язичницькі культи, поєднання раціонального й містичного [452, с.133, 135]. Селянин і в питанні віри не обходився без своєї хліборобської прагматики: «Робітники можуть бути безвірниками, вони роблять молотом. А ми хлібороби, нам треба прославляти Бога, щоб був дощ та врожай» [558, с.185].

Довгі століття через свята і обряди старші покоління передавали молодим свою любов до праці, волелюбність, гостинність, життєрадісність. Свята задовольняли духовні й естетичні потреби народу, в них проявлялися його почуття, таланти, здібності. Календарним землеробським обрядам узагалі

притаманні повільні темпи змін, значна консервативність та спадкоємність, і їхнє відмирання відбувалося дуже поступово [707, с.182].

Як відзначив В. Янів, в українців потреба життя в спільноті проявилася, передусім, у сильно розвиненому родинному житті, що поширювалася на село чи громаду, яку об'єднували господарські умови життя [689, с.238]. Відтак, упродовж століть досить міцне коріння мали колективні форми селянського дозвілля. Розваги приносили радість самим їх учасникам, не потребували глядачів, хоча завжди збирали юрби шанувальників, часто тих, хто за віком не міг взяти в них участі. Ігри були парубоцькі, дівочі, дитячі, гуртові, окремі для одружених. У дозвіллі юнаків переважали ігри спортивного характеру – змагання в силі, спритності, що властиве всім народам.

У народних іграх та забавах залишався постійним синхронний зв'язок слова та дії. В аграрно-календарних обрядах повільно втрачався містичний зміст, але незмінним залишався потяг до незвичайного, урочистого та святкового. Поширеною забавою були танці, в яких поєднувався ритуальний елемент з розважальним. Танці, веселощі, сміх – це були форми світської народної культури, які церква безуспішно намагалася викорінити [452, с.135]. Народні ігри, розваги, інші громадські форми дозвілля влаштовуватися біля водоймищ (озер, річок, криниць), а також на лісових галявинах. Та частина обрядів і пісень, що виконувались під відкритим небом (на галявинах, полі, цвинтарі), супроводжувалась іграми, танцями і пантомімою [452, с.133, 135].

Згадуючи молоді роки, селянська жінка розповідала: «До свята готувалися. Щось новеньке одягнути дозволяли лише у свято. Їжа повсякденна і святкова була переважно традиційною, однак на свято до раціону харчування селянської родини додавалося м'ясо і риба. Їжу готували у печі, пекли ватрушки, варили суп. До основного меню входили також тушкована капуста, голубці з пшоном, холодець, гречана каша [370, с.326,328]. Починали збирати стіл, стелили чисту скатертину, на стіл ставили всі страви. Вся родина сідала за стіл, співали пісні, іноді танцювали. Великі свята відзначали всім селом. Народ йшов у село з усіх боків. У церкві дзвонили дзвони і на ранковій зорі їх було чути дуже далеко. Вся ця

урочистість піднімала настрій, радувала душу. Батьки з дітьми, які жили в сусідніх селах, приїжджали в село на загальне торжество; поспішали встигнути до церкви на утреню, сходити в магазини, побачитися з ріднею, друзями, знайомими, подивитися на молодь, яка сходилася з усіх боків з музичними інструментами та піснями. Починалося гуляння: танцювали, співали, веселилися на кілька кіл. Люди були щасливі, радісні, задоволені, доброзичливі один до одного» [363, с.80]. Подібні свята не тільки демонструють нам популярну форму святкового дозвілля, а й виявляють психологічне єднання селян в дні таких заходів, коли буденні революційні реалії ще не озлобили людей і не розкололи їх на політичні табори [692, с.192].

Через сферу дозвілля відбувалося зміцнення соціальних відносин і тому дозвілля набуває міцного потенціалу як засіб виховання [534, с.245]. Усталені традиціями, звичаями, ритуалами стереотипи поведінки та норми спілкування регламентували складну систему взаємовідносин в усіх осередках дозвілля й життєдіяльності. Її важливу характеристику розкриває молодіжна етнонормативна субкультура, що значною мірою регламентувалася традиціями дошлюбного спілкування. Вони ставали основою подальших сімейно-шлюбних стосунків, які змінювали соціально-економічні умови життя особи та її громадський статус загалом. Попри регіональну розмаїтість, час і правила їхнього проведення, вони чітко регламентувалися усталеними нормами моралі [617 с.361-362]. Незважаючи на суттєві зміни, породжені рядом соціально-економічних факторів (відплив молоді із села, демократизація суспільних стосунків, послаблення релігійного впливу і т. ін.), формування та діяльність молодіжних громад на початку XX ст. продовжували ґрунтуватися на засадах звичаєвого права. Молодіжні громади мали перед сільською певні обов’язки. Для парубочої, зокрема, будувати гойдалку на Великдень, вирубувати хрест на Водохреща, на Купала вирубували купалицю тощо.

Найпоширенішими обов’язками для дівочої громади, крім організації «вулиці», були: під час польових робіт по черзі пекти пампушки й носити в поле всім жниварям, прибирати біля церкви перед великими святами («старші дівчата

білили каплицю, а менші доглядали за квітами у церковному саду, ... співали у хорі»), догляд за немовлятами (яких не було з ким залишити вдома). Впорядковування самотніх могил на цвинтарі перед поминанням померлих, допомога старим та немічним у селі були спільними справами для хлопців та дівчат [712].

З давніх-давен жінка посідала найважливіше місце в системі родинних зв'язків. На неї покладалося безліч обов'язків: виховання дитини, догляд за чоловіком, численні хатні справи, роботи на городі й у саду тощо. Проте мала вона й цілком заслужене та незаперечне право на відпочинок. Існували суто дівочі розважальні заходи. До найдавніших ігор у дівочих гуртах відносились «хрещик», «довга лоза», «квач», «зельман», «посиденьки» [447, с.211]. Як вказує А. Терещенко, попри всі лихоліття, народні забави були відображенням щирої життєрадості нашого народу [644, с.3].

Важливу роль у громадському житті традиційного українського села відігравала церква. Відвідання церкви вважалось релігійним і моральним обов'язком кожного християнина. За цим ревно стежили представники духовенства. Проте вони ж самі визначали, що в народі ходили не стільки до церкви, скільки «під церкву», щоб поспілкуватись, похвалитись обновою, почути останні новини. На великі релігійні свята (Великдень, Різдво, Водохреща, Храм та ін.) у церкві й біля неї (на цвинтарі) відбувалися загально-громадські ритуальні церемонії, масові народні розваги [501, с.156].

Своєрідним народним клубом, за відсутності інших культурних закладів на селі, була корчма. Відомий український етнограф П. Чубинський писав, що «сюди сходяться в години дозвілля чоловіки й жінки і заводять дружні бесіди із знайомими і приятелями. Сюди сходяться більше з метою людей подивитись і себе показати. В корчму приходять музиканти, збираються парубки і дівчата для яких у дні свят музика – єдина забава» [501, с.157]. У корчмі часто селяни домовлялися про вирішення певних справ та здійснення робіт. Там же розпивали могорич як плату чи подяку за виконані сільськогосподарські роботи, надану послугу, укладену усну або письмову домовленість торгівельного (купівля-

продаж худоби, посуду, продуктів харчування, рухомого чи нерухомого майна) або сімейного (сватання,заручини) характеру [495, с.79].

Значне пожвавлення у життя селян вносили різноманітні базари та ярмарки. На них вибирались не лише заради купівлі-продажу, а й для того, щоб відпочити від щоденних турбот, набратись нових вражень. На українських ярмарках початку ХХ ст. можна було спостерігати чимало колоритних фігур тогочасного святково-розважального комплексу. Тут виступали циркачі, фокусники, мандрівні актори, співаки і танцюристи, сліпі кобзарі та лірники, петрушечники і вертепники, шарманщики, астрологи і факіри. Повертаючись з ярмарку, селяни неодмінно купували гостинці і подарунки рідним, особливо дітям.

Характерною прикметою селянського побуту початку ХХ ст. було ходіння на богомілля. Ходили пішки, переважно весною або восени (до початку або після закінчення основних сільськогосподарських робіт), невеликими групами з одного або ближніх сіл. Для поклоніння «святим реліквіям» відвідували місцеві і дальні монастирі, особливо Києво-Печерську і Почаївську лаври. Нерідко при цьому прочанам доводилось долати пішки десятки й сотні верст. Реалістичний образ богомільної баби Палажки, яка хизувалася перед односельчанами тим, що «з'їла двадцять пасок у Києві», виведений у повісті І. Нечуя-Левицького. Такі мандрівники були носіями різних історій і переказів, а їх охоче приймали в селах на ночівлю. Всілякі чутки й балачки посідали значне місце у тогочасній громадській свідомості. Ними селянство було змушене компенсувати брак реальної інформації про події в «широкому світі». Вільно або невільно перекручені, ці чутки з часом набирали стійкої фольклорної форми і ставали народними анекдотами, переказами, бувальщинами [501, с.157].

Суспільні умови, зазвичай, диктували вибір діяльності, але завжди залишався час, коли людина прагнула бути такою як вона є, обирати заняття на власний розсуд – це сфера приватного дозвілля [534, с.245]. Сприймаючи перепочинок не лише як фізичну потребу організму, а й «велике задоволення», селяни полюбляли зайве погомоніти з тими ж сусідами, приятелями або просто перехожими людьми. Балачки хлібороби сприймали як потребу у свого роду

психологічній розрядці. У кожному конкретному випадку багато що залежало від змісту, а також персонального складу учасників і причетних до розмови людей. Бесіди мали самий різний зміст: ділилися останніми новинами, планами, радостями, невдачами, давали і отримували поради, «обговорювали» своїх односельців [553, с.120]. Найчастіше селяни «гомоніли» у вільний від роботи час. Більш-менш типова сцена сільської буденщини виглядала так. «Діди з чоловіками поділилися на гурточки: одні сидять, другі стоять, хто обіпершись на кия, хто на тин і теревенять тихенько, поглядаючи на молодь, що пустує» [595, с.329-330]. У періоди Першої світової війни народ, згідно спогадів сучасників, уважно стежив за ходом бойових дій, і гуртове читання газет займало левову частину сільського дозвілля [530, с.180].

Відзначимо, що у вечірній та нічний час культурно-дозвільні програми обмежувалися або були просто небезпечними за умов війни, революції та масового зростання злочинності на їх фоні [615, с.74]. Часто просвітньо-дозвільні заходи доводилося узгоджувати із правоохоронними органами [96, арк.32]. Відтак, спілкування переходило, переважно, до помешкання хліборобів. Окреслені форми комунікативної взаємодії не були позбавлені «моральної серйозності» й глибокого соціального значення. Вони слугували пристосуванню як до звичних обставин, так і непередбачуваних. Нерідко «душевні балачки» хлібороби вели під час вечері або за обідом. Як правило, супроводжували їх жартами і легкими взаємними підбурюваннями. За традицією, старші за віком тримали в таких під'юджуваннях першість. Розмови про абищо були сповнені особистими змістовними враженнями і спогадами. Синтезовано їх варто розуміти як незвичну для міської людини форму перепочинку в умовах, коли «переобтяжена клопотами» господарська повсякденність та матеріальна скрута не давали можливість призвичаюванню до вишуканішого (модернішого) дозвілля. Хоча балачками й судженнями «наповнювалися» насамперед святкові дні, «тихі бесіди» можна було частенько спостерігати і в будні. Прагнення до спілкування на «хазяйські» теми було зумовлене їх важливістю. Передусім, «вагомістю»

самого предмету розмов, і лише почасти користю від переказаного й почутого [595, с.330-331].

Революційні потрясіння 1917 р. багато у чому змінили звичний селянам ритм життя та діяльності. Відкрилися нові горизонти соціально-економічного, політичного та культурного розвитку, що водночас загострили старі та зумовили нові проблеми. Революція значною мірою вплинула на селянське дозвілля, трансформувавши його старі на утворивши нові «революційні» форми.

Несподівано для себе й інших гравців, на політичній арені селянство на початку 1917 р. стало значною політичною силою, з інтересами якої потрібно було рахуватися. При цьому, варто відзначити, що наприкінці XIX – на початку XX ст. вітчизняна інтелігенція перебувала у напівпаралізованому стані, фактично перебувала під дамоклевим мечем. Побоюючись звинувачення в українофільстві, культурні й суспільні діячі або ж емігрували за кордон, або змушені були пристосовуватися до жорстких умов, запроваджених царською адміністрацією [376, с.362-363]. За таких умов селянське дозвілля було позбавлене якихось значних впливів і втручань зі сторони.

Після ліквідації «царських пут», на початку 1917 р., повсюдно фіксувалося масове зростання інтересу суспільства до українського культурного життя. Вийшовши з напівпідпільного, інертного стану, воно одразу опинилося на видноті в широкого громадського загалу. Зацікавленість національною культурою пояснювалася загальними революційними настроями, в світлі яких активізація даних процесів сприймалася як складова частина революції, ознака національного відродження. Внаслідок цього, в перший рік революції, завдяки налагодженню видавничої справи, друкувалися українські книги та часописи; театральним трупам, які до цього не мали власних приміщень, надавалися сцени для виступів; аматорські колективи народної музики та пісні збирали повні зали [376, с.317].

Додамо, що поміж інших сфер національно-культурної роботи, значну увагу селянському дозвіллю приділяла «Просвіта». За умов несформованості в Україні відомств, які мали за це відповідати, товариства «Просвіта» стали надзвичайно важливими осередками організації сільського дозвілля, а їх, без перебільшення,

можна вважати ядром національно-культурного відродження в провінції. «Просвіти» мали свої театральні трупи, хорові колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки, читальні, народні будинки тощо. Зокрема, бібліотека київської «Просвіти» мала у своєму розпорядженні книгозбірню з 6,5 тис. книжок, що формувалася з приватних колекцій, пожертв та подарунків письменників і видавців [572, с.25-26].

За умов освітнього і культурного голоду, українського суспільства, відкриття закладів культури, а саме хат-читалень, клубів чи товариства «Просвіта» ставало знаковою подією у повсякденному житті села. «Просвіти» здебільшого виникали за ініціативи знизу. Прикладом можуть слугувати події, що відбулися у Сквирському повіті Київської губернії. При відкритті місцевої «Просвіти», на початку квітня 1917 р., для селян було влаштоване надзвичайно урочисте свято. «Розпочалося воно панахидою по борцях за волю. Людей було надзвичайно багато. На вітрові майоріли дванадцять українських прапорів. Священик промовляв гарною українською мовою. Попереду процесії їхало вісім чоловік в козацьких жупанах… » [249, с.2].

У с. Вихватнівці Ушицького повіту Подільської губернії, місцева «Просвіта» відкрила для трьох сіл бібліотеку та організувала дві вечірки [202, с.3]. Велике свято для селян, у честь свого відкриття, провела Оринінська «Просвіта» тієї ж губернії. Члени Просвіти» ставили для селян спектаклі та влаштовували вечірні зібрання, де читалися українські книжки, декламувалися вірші та співалися українські пісні [45, арк.21].

Завдяки плідній роботі просвітніх організацій у селян зростав інтерес до шкіл, адже у їх стінах проводилися культурно-освітні і громадсько-політичні заходи – спектаклі, ювілейні вечори, читання на сільськогосподарські теми тощо [595, с.379]. Ініціаторами проведення культурно-дозвільних заходів були переважно сільські вчителі та окремі активісти. Для прикладу, в містечку Ладижин Гайсинського повіту Подільської губернії, товариство «Просвіта», засноване вчителями та священиками, влаштувало на початку квітня 1917 р. для хліборобів навколишніх сіл кілька вистав [206, с.2]. Чудовим співом на різні

заходи заманював селян хор при школі с. Шкарівка, що на Київщині [208, с.1]. Вчитель Базанлук в м. Лебидин, тієї ж губернії, організував та профінансував створення «Дому науки імені Шевченка». За проектом, наукова установа мала стати осередком життя повітового вчительства, у ньому мали відбуватися різні просвітні заходи для селян регіону [208, с.1]. У Канівському повіті, на початку квітня 1917 р., 103 селянина, зібравшись у народній чайній, постановили закласти українську громаду, яка б взяла на себе організацію селянського дозвілля. За голову громади вибрано панотця Марка Грушевського, що більш відомий як етнограф та краєзнавець [249, с.2]. Натомість, вчитель школи села Чеботарці на Поділлі, поставив для селян на новорічні свята ялинку. Як зазначають свідки тих подій, це була єдина ялинка на село (див.: Додаток П. 3) [225, с.3]. У лютому 1918 р. гурток української молоді «Рання зірка» отримав дозвіл проводити вистави, концерти та літературні вечірки у Камянець-Подільському повіті [92, арк.3]. Хлібороби самі брали участь у виставах, що організовував фельдшер с. Ширмівці Подільської губернії [195, с.4].

Потрібно відзначити, що протягом революційних подій на території Українських губерній значна увага як владних так і громадських організацій приділялася Т. Шевченку та його постаті для підняття національно-патріотичних почуттів населення. Так звані Тарасові свята регулярно відбувалися по всій території України і зайняли значну частину селянського дозвілля. Для прикладу, на батьківщині Кобзаря, с. Кирилівка, на початку квітня 1917 р. відбулося вищезгадане свято. Людей зійшлося більше 4 тис. Грав оркестр, селяни співали «Заповіт» та інших патріотичних пісень (див.: Додаток С) [249, с.2].

Не були поодинокими Шевченківські маніфестації на Поділлі організовані місцевою «Просвітою». У містечку Оринин Кам’янецького повіту у маніфестації на честь Т. Шевченка взяла участь велика кількість просвітян і простих мешканців. Перед початком відслужили панахиду по Кобзареві; представники селянства та інтелігенції виступили із промовами про його роль у національному житті українців [536, с.326]. Типова картина свята спостерігалася по всій території України: у селах Бабинці і Саварка на Київщині [250, с.4; 252, с.4],

Ковалівцях та Малих Будищечках Полтавської губернії [217, с.2; 221, с.2], Горожині – Херсонщини [222, с.2], Харківщині [536, с.326] тощо.

Цікавим видається факт, що з часом селяни так звикли до дозвільних заходів при школі, що у випадку припинення їх організації негативно ставилися до вчителів і до школи, загалом. Дописувач газети «Нова Рада» з Канівського повіту вказував, що селяни: «вирішили змінити учителів нашого села як нездатних, через те, що вони не можуть керувати хором» [251, с.4].

Поряд з цим, потрібно відзначити, що суспільство було століттями привчене до общинності і патерналізму, до хресних ходів, монархічних процесій та воєнних оглядів [615, с.76]. Дана риса селянського традиціоналізму, у дещо зміненому вигляді, збереглася в 1917 р. і була однією із складових частин селянського дозвілля. Для прикладу, в селищі Халеп'є, що на Київщині, наприкінці березня 1917 р. відбулося велике свято. «Люди із сусідніх сіл та містечок почали прибувати ще зранку. Після обіду, вислухавши акт про зречення Миколи, вся громада рушила з хрестом до сільської управи, де була відправлена молебень й панахида борцям за волю. Приблизно о 2-й годині, майже все село зійшлося до школи і звідти, з українським гімном, революційними піснями та портретом Шевченка рушило через все село, співаючи «Заповіт», – розповідав свої враження від побаченого кореспондент газети «Нова Рада» [205, с.2]. В с. Кудрівка на 23 квітня 1917 р. відбулася велика маніфестація, під церковні дзвони селяни пройшлися селом, співаючі пісні. Потім відбулася велика молебень [321, с.8]. Під оркестр, хлібороби с. Чаплі відгуляли свято революції. Музики постійно грали «Марсельєзу», було десять прапорів (9 червоних і один український), дівчата стояли з портретом Шевченка, а місцевий священик читав проповідь [211, с.4].

В с. Велика Бурімка за ініціативи Волосного комітету було організовано свято волі, під час якого селяни відзначилися «двома кольоровими українськими прапорами на яких було написано: «Нехай живе федеративна республіка, нехай живе автономія України» і «До праці, за волю і права жінок». По дорозі до волості співали «Ще не вмерла Україна», «Марсельєзу», «Не пора» та інших пісень. Урочистий святковий настрій панував під час свята» [213, с.2]. На Поділлі, в

Балтському повіті в с. Луполово, у травні пройшла українська маніфестація. «Найбільш звернув на себе увагу прапор з портретом Шевченка на червоному полі, прибраний золотими пасмами і українськими стьожками. Маніфестація пройшла по всьому селі на скелю над р. Бугом» [219, с.2]. Стоячи на колінах в с. П'ятки, на Київщині, місцева громада співала «Вічна пам'ять» борцям за Україну [212, с.2]. В с. Вороновиця, Ганщина, Кордишівка, Степанівка, Зарудинці, Кальнишівка, Тростянець, Латанці, Федорівка, Шендерів і Потуш, Брацлавського повіту на Святі вільної України хлібороби із захопленням спостерігали за «розпорядчиком свята», який у козацькому одязі на білім коні виголошував «теплі» промови: «про сучасний стан України й усієї держави» [220, с.2].

Дослідники української духовости прийшли однозначно до висновку, що українці відзначаються емоційною вдачею, себто, що в їх житті емоції відограють велику роль [564, с.36], а першість і сила емоційно-почуттєвого життя вказує на зменшення ролі чинника раціонально-вольового в порівнянні з почуттєвим [502, с.57] У масових ходах та мітингах селяни отримували великий заряд емоцій і вражень, які були потребою «української душі». Селяни були розчулені та вражені від побаченого й почутого, і це надавало їм якоїсь внутрішньої радості, що йшла з середини, і не була їм до кінця зрозумілою. «Кричать, скандують, надихаються драматизмом моменту …», – влучно підкреслила дану рису української психіки Л. Костенко [485, с.91].

Дописувач газети «Вільне слово» з жалем констатував, що: «… патріотичні промови на мітингах, здається вичерпують весь патріотизм. Мало того, промови ще не зовсім задовольняють наших «патріотів». І от на мітингах і маніфестаціях починають без кінця співати «Ще не вмерла Україна» і «Заповіт». Менше як тричі [поспіль] не можуть проспівати, точнісінько так як співали «Боже царя бережи» [240, с.3]. Однак всі наші одушевленя зі слізьми, молитвами і всенародніми співами проходять так само скоро і несподівано, як скоро і несподівано вони з'являються, – зауважив В. Липинський [513, с.427].

Підкреслимо, що на початку революційних перетворень, політичні партії та їх лідери зрозуміли, що потрібно залучитися підтримкою селянства у боротьбі за

владу. Для цього була розгорнута широка агітаційна робота, що згодом стала частиною селянського дозвілля [670, с.191]. Урочисті марші та демонстрації перемістилися із міста у село [648, с.159]. Характерною особливістю владної діяльності була надмірна політизація та ідеологізація. Робота багатьох закладів дозвілля зводилася лише до читання лекцій на суспільно-політичну тематику [458, с.193]. Для прикладу, на початку квітня низкою українських регіонів пройшло «Свято волі». У Бердичівському повіті на свято прийшло багато українських селян. «Промовляли на сучасні теми й про царів «Обманових», як вказували промовці …» [210, с.2]. В с. Кантелині Липовецького повіту на Київщині відбулося народне віче. Скликано його по ініціативі бувшого вчителя П. Шаповала. В своїй промові до громади він виклав історію визвольного руху, підкреслив особливості різних форм урядування, а також розповів історію України і боротьби українського народу за свої національні права. Після промови вирішено було влаштувати свято революції й Вільної України [214, с.2].

Подібні акції, зазвичай, збагачували державну казну, адже розчулені селяни більш «охоче» жертвували на певні потреби. Подібні акції справляли сильне враження на населення й сильніще «мотивували» його віддавати кревні на означені цілі [207, с.2]. Для прикладу, в селах Великі та Скарбові Мотовилівки Київської губернії таким чином збирали на потреби освіти (див.: Додаток П. 4) [248, с.4], у Канівському повіті Київської губернії – на армію [201, с.3], Золотоношському – Національний фонд [208, с.4] тощо.

Таким чином, революційні події позначилися й на організації селянського дозвілля. Певним чином змінилися його форми й атрибути. Це було пов’язано, передусім, із появою нових революційних свят і нової символіки. Водночас, на тлі зростання злочинності, економічної та політичної кризи, вони не давали бажаного ефекту, а лише обтяжували життя обивателів, народжуючи нові приводи для депресій та соціальної апатії.

Переважна більшість закладів культури на селі працювали незадовільно. Серйозним їх недоліком було згортання роботи у зимовий період, у зв’язку з відсутністю палива. Дозвілля молоді проходило переважно у сільському клубі,

переробленому із звичайної хати. В одній його частині, зазвичай, був клуб, в іншій – кооперація [370, с.632].

У багатьох дописах йшлося про занедбаний стан сільських закладів культури. Зокрема, у листі з Поділля йшлося: «клуб міститься в маленькій кімнаті з одним віконцем. У ній немає жодної лавки, де можна було б присісти. На селі є багато молоді, але дівчата до клубу не ходять. Хлопці пиячать і хуліганять» [611, с.77-78]. В іншому подібному описі вказувалося, що «в сільській читальні людей було небагато, бо, власне, нема місця для них» [38, арк.20зв]. Як констатував очевидець: « … сучасній молоді «пореготати» б та добре живота набити. У той час, коли потрібна велика просвітня праця … » [297, с.4].

Настрої селян щодо рівня культурного дозвілля відображені у дописі із с. Глинське на Поділлі: «Наше село переживає перелом між старим та новим. Молодь понуро вештається вулицями, не маючи до чого приткнутися, шукаючи нової доцільної розваги. Старі забавки молодь не цікавить і навіть противні їй. Де ж знайти щось нове у селі, до чого взятися, якщо хата-читальня по два тижні зачинена, школи немає, клуб майже не працює [611, с.79-80].

Висновки до розділу

Отже, революційні потрясіння, що сколихнули Росію на початку 1917 р., справили значний вплив на повсякденне життя суспільства, а особливо селянства. Споконвічний традиціоналізм та патріархальний спосіб життя українських хліборобів під натиском революції, були піддані значним випробуванням. Дані процеси проникли й у селянське освітньою-культурне поводження та дозвільні практики українських хліборобів, що значною мірою, не змінювалися століттями.

Із початком революції та утвердженням Центральної Ради, в галузі освіти були зроблені певні зрушення. Їх підґрунттям стала декларація рівних можливостей для здобуття освіти всім бажаючим. Завдяки революційному та національному піднесенню, у повсякденні реалії селянського життя дедалі більше

проникала освіта та школа. Водночас, загальнонаціональний характер суспільних вимог щодо українізації школи ставав все відчутнішим

Між тим, незважаючи на красиві гасла, реальної підтримки освітньої галузі не вистачало. Знесилена репресіями самодержавства та заскочена зненацька створенням держави, українська політична еліта виявилася не готовою чітко втілювати в життя національні пріоритети у галузі освіти. Через низку соціально-економічних і політичних причин, для більшості українських селян освіта продовжувала залишатися малодоступною.

Не будучи готовими, селяни були насильно втягнуті у політичне життя країни. Невисокий освітній рівень та традиціоналізм поглядів зумовили своєрідне бачення ними всіх процесів, що відбувалися в державі. На заваді освітньому шляху українських селян також стояв консерватизм поглядів та переконань, зокрема, й специфічне бачення освіти як засобу задоволення вузько-утилітарних прагнень.

Революційні процеси проникали й у селянське дозвілля. Дотримуючись звичного способу життєдіяльності, селяни продовжували проводити свій вільний час у святково-дозвільних заходах, що були зумовлені аграрним циклом або релігійними святами із домішками язичницьких пережитків. Разом з тим, культурно-просвітні заходи державної влади, що повинні були зайняти значну частину селянського дозвілля, не набули значного розвитку та підтримки. Основний їх тягар ліг на плечі товариств «Просвіта» та окремих, небайдужих осіб. Однак, за умов революції, їх зусиль було замало.

Одночасно, в селянське дозвілля у регіоні все більшою мірою стали проникати заходи, що були породжені революцією і були спрямовані на політизацію та радикалізацію суспільства. Державна влада сприяла їм, щоб домогтися поставлених цілей. Однак, за умов низького освітнього рівня селянства, існуючих катаклізмів та протиріч, революційні мітинги, віча, та свята з їх атрибутикою та символами, ще більшою мірою поглиблювали соціальну напругу в суспільстві.

ВИСНОВКИ

Таким чином, розгляд подій періоду Центральної Ради через призму історії повсякденності дає можливість по новому поглянути на історію Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр., на життя пересічної людини за умов соціально-політичних та економічних катаклізмів. Саме в цей час, у розмірений, циклічний спосіб життєдіяльності увійшли норми, що були раніше непритаманними для українського суспільства, або знаходилися у латентному стані.

В результаті проведеного дослідження нами винесені на захист такі **висновки і положення**:

1. Різні аспекти історичного минулого періоду Центральної Ради вже не одне десятиліття посідають одну із головних тем в українській історичній науці. Багато питань піднято, низка з них успішно обговорена на наукових конференціях та зібраннях, опублікована в історичних студіях. Однак проблема повсякденного життя українського суспільства в даний період історії ще не знайшла належного висвітлення та аналізу на сторінках наукової літератури. Як самостійний напрямок сучасної історичної науки, історія повсякденності опирається на цілий комплекс відповідних історичних джерел, що дозволяють цілісно реконструювати щоденні практики та адекватно тлумачити події історичного минулого. Це, передусім, архівні документи та матеріали, періодичні видання та матеріали особового походження.

Оскільки, історія повсякденності розглядає цілий комплекс проблем пов’язаних із життям в цілому: світ буденного, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства через призму особистісного сприйняття умов життя, її теоретико-методологічна основа має певні особливості. Вона потребує застосування як спеціально історичних методів дослідження так і методів суміжних гуманітарних наук, а методологія історії споріднена з

потенціалом культурної антропології, історії ментальностей, мікроісторії, локальної соціальної історії, усної історії тощо.

2. На початок XX ст. великий вплив на повсякденне життя селянства Правобережної України справляла ментальність. Землеробський характер занять та його складові зумовили абсолютне домінування аграрних цінностей, а фізична праця та інстинкт самозбереження утвердили переконання пріоритетності фізичної роботи для задоволення потреб родини. Натомість, інтелектуальна діяльність та її вияви недооцінювалися або відкидалися як непотрібні. Світоглядні орієнтації селянства базувалися на основі емпіричних знань та поширювалися на державу та суспільство. Звідси виходять патріархальні погляди на «велику сім'ю», «батька царя», негативний образ бюрократії, службовців та поліції. Селянська свідомість виробила власну систему правових відносин, що базувалася на звичаєвому праві та світоглядних позиціях хліборобів. У свою чергу, державна влада легітимізувала її, надавши значних повноважень селянській громаді та общині.

Негативний вплив на свідомість селянства справила Перша світова війна, яка зняла низку обмежень та заборон мирного часу, багато в чому зруйнувала існуючу систему традиційних поглядів та настанов. Агресія та насилля військових буднів деформували психіку селян-солдатів, сприяли поверненню з глибин свідомості архаїчних моделей поведінки.

3. Повалення самодержавства та прихід до влади демократичних владних структур призвели до переорієнтації політичного курсу Російської держави. На теренах України, завдяки всенародній підтримці, провідну роль стала відігравати Українська Центральна Рада, яка взяла курс на широку автономію у складі Росії.

У рамках демократичних перетворень та ліквідації пережитків старої імперської владної структури, Тимчасовий уряд надав широкі повноваження всестановим органам місцевого самоврядування, що мали стати низовими ланками владної вертикалі. На практиці, селянські виконавчі комітети слугували

інтересам селянства та його потребам. Відтак, у країні на місцях виникло багатовладдя, де кожна із сторін переслідувала свої цілі.

Зволікання Центральної Ради із вирішення земельного питання, призвело до того, що селяни самостійно приступили до його реалізації. Селянське повсякдення стало проходити, з одного боку, у рамках постійної боротьби за збереження своєї власності, з іншого – у прагненні задовольнити аграрні запити. На основі постанов селянських владних структур, хлібороби змінювали умови оренди з поміщиками, відчужували у них землю, нав'язували умови трудових відносин.

Провальна реформа правоохоронної системи та фактичний розвал армії на літо 1917 р. призвели до неможливості контролювати ситуацію у сфері правопорядку. Поступово стала простежуватися тенденція до відверто протиправних дій стосовно землевласників. Розуміючи безсилля та бездіяльність влади, селянство приступає до потрав полів та вирубки поміщицьких лісів, захоплення земель та угідь, пограбування помість, економій, заводів і фабрик. Разом з тим, Україною стала ширитися погромна хвиля. Все це стало прямою відповіддю на зволікання та безініціативність влади у вирішенні низки актуальних соціально-економічних проблем

4. Не маючи можливості контролювати ситуацію на місцях, Українська Центральна Рада втратила засоби впливу на суспільство. Цілком виправдано можна стверджувати, що на території Правобережжя у 1917 – на початку 1918 р. розгорнувся один із найбільших суспільних антагонізмів. Революція принесла не тільки омріяне звільнення та, здавалося, «свою» владу, а й анархію, розгул криміналу та деградацію моральних норм та принципів. Повалення влади сприймалося не тільки як відміна адміністративних повноважень, а й норм поведінки. Селянське повсякдення, під тиском несприятливих факторів, наповнилося низкою проявів девіантної поведінки: пияцтвом, крадіжками, розбійництвом і вбивствами. Огидними та аморальними стали випадки насилля над близькими та рідними, священиками, одинокими і беззахисними людьми. Одночасно, щоб уберегтися від революційного безчинства, селяни вдавалися до

крайніх заходів. Нормою повсякдення на селі стали жорстокі самосуди та покарання злочинців.

5. Поряд зі значним погіршенням соціально-економічного становища селян Правобережжя, викликаним суспільно-політичною кризою, стала фіксуватися й інша тенденція в їх повсякденному житті. Вона виявилася у тому, що століття національно-культурної асиміляції з боку Російської імперії стали наслідком культурно-освітнього голоду українського суспільства. Селяни відчували брак українських просвітніх та культурних установ, незадоволення рівнем своєї освіти. Завдяки революційному та національному піднесенню, в повсякденні реалії їх життя дедалі більше проникала освіта та школа. Водночас, загальнонаціональний характер суспільних вимог щодо українізації школи ставав все відчутнішим. Разом з тим, держава ініціювала низку демократичних перетворень в освітній галузі. Завдяки цьому, селянство уперше за багато років отримало можливість вільно навчатися в національній школі рідною мовою. Між тим, реалії революції вносили свої негативні корективи. Брак матеріальних і кадрових ресурсів, чорносотенний спротив, військові дії та пережитки патріархальних поглядів селян регіону гальмували успішну реалізацію освітньо-культурної політики Української Центральної Ради. Саме тому для більшості селянських дітей освіта продовжувала залишатися малодоступною.

6. Реалії світової війни і революційні потрясіння 1917 – початку 1918 рр. багато в чому змінили звичний селянам ритм життя та діяльності. Революція значною мірою вплинула й на селянське дозвілля, трансформувавши його старі та утворивши нові «революційні» форми. Святково-дозвільні заходи, зумовлені аграрним циклом або релігійними святами, продовжували існувати у повсякденні хліборобів. Їх дозвілля дедалі більше наповнювали породжені революцією заходи, спрямовуючи його на політизацію та радикалізацію суспільства. Революційні мітинги, процесії, маніфестації і свята з їх атрибутикою стали частиною селянського життя. Отримуючи певний заряд енергії (позитивний чи негативний) від побаченого, селянство ще більшою мірою втягувалося у події революції.

Важливою частиною селянського дозвілля були заходи, організовані товариствами «Просвіта», осередки якого стали центрами національно-культурного відродження в регіоні.

СПИСОК
ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. НЕОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів України, в м. Києві

ф. 127. Київська духовна консисторія 1700–1919 рр.

оп. 1005.

1. спр. 21. Історико-статистичні відомості про приходи Київської єпархії (1905 р)., 208 арк.

ф. 317. Прокурор Київської судової палати 1880–1919 рр.

оп. 1.

2. спр. 5915. Справа за обвинуваченням селянина Гарбарчука В. І., що проживає в с. Білашівка Острізького повіту Волинської губ. у висловлюванні проти члена царської сім'ї (11 січня – 14 жовтня 1916 р.)., 16 арк.

3. спр. 5918**.** Справа за обвинуваченням селянина Нестеренко І. М. що проживає в с. Маслак Городецького повіту Могилівської губернії, у висловленні проти царя (3 лютого 1916 р. – 29 березня 1917 р.)., 61 арк.

4. спр. 6024. Справа по звинуваченню матроса І Балтійського флотського екіпажу Чмиря М. К. в агітації солдат та селян на станції Хуторок-Михайлівський Московсько-Київсько-Воронежської залізної дороги, проти Тимчасового уряду та захоплення поміщицьких фабрик та заводів (31 серпня 1917 р. – 29 травня 1918 р.)., 56 арк.

5. спр. 6031. Про збройний спротив селян Ковчин при проведенні хлібного перепису., 2 арк.

6. спр. 6040. Справа по звинуваченню Кукобки І. та Подорвана І. в агітації жителів с. Макишин Городнянського повіту Чернігівської губернії проти сплати податків Тимчасовому уряду., 1 арк.

7. спр. 6046. Справа про арешт і побиття члена Державної думи

поміщика Судієнко жителями с. Огкіно Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії (7 вересня 1917 – 17 листопада 1917 р.)., 29 арк.

8. спр. 6049. Справа про зруйнування і підпал помістя князя Сангушко і про вбивство його самого (20 жовтня 1917 р.)., 11 арк.

9. спр. 6062. Переписка з прокурором військово-окружного і окружного судів про приведення у виконання смертних вироків (20 червня 1917 р.– 31 жовтня 1917 р.)., 8 арк.

10. спр. 6093. По звинуваченню Олександра Кульбицького по статті 129 кримінального кодексу., 31 арк.

оп. 2.

11. спр. 9. Справа П. Т. Королевича звинуваченого у злочині за 6 п. 129 ст. кр. код. (29 червня 1917 р. – квітня 1918 р.)., 98 арк.

оп. 7.

12. спр. 5109. Про єврейський погром в містечку Макарові., 2 арк.

13. спр. 5112. Про виявлення у будівлі палацу значної кількості зброї – гвинтівок і декілька кулеметів, що належали більшовикам, і про затримку осіб що належали до більшовицької фракції і Червоної гвардії (27 листопада 1917 р.)., 3 арк.

ф. 346. Канцелярія військового прокурора Одеського окружного військового суду. м. Одеса. 1914–1919 рр.

оп. 1.

14. спр. 78. Справа про вбивство селянином М. Фесиком у с. Рубанівка своєї дружини., 29 арк.

ф. 419. Прокурор Одеської судової палати 1869–1920 рр.

оп. 1.

15. спр. 2915. Справа по обвинуваченню старости с. Бендерівського повіту Бессарабської губернії Койсина І. Н. у висловлюванні за вбивство царя., 35 арк.

16. спр. 2916. Справа по обвинуваченні селянина с. Ніколодар Одеського повіту Херсонської губернії Березенко А. С. у висловлюванні проти царя., 22 арк.

ф. 707. Управління попечителя Київського навчального округу 1832–1919 рр.

оп. 229.

17. спр. 139. Справа про відвідування інспекторами народних училищ Подільської, Полтавської та Чернігівської губернії. Відомості про стан навчально виховної частини (1 січня – 19 грудня 1910 р.)., 114 арк.

18. спр. 227 (V). Список початкових училищ Прилуцького повіту з чотирьохрічним терміном навчання., 1630 арк.

19. спр. 239. Відомості про кількість початкових навчальних закладів Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Полтавської та Холмської губерніях оглянутих інспекторами народних училищ округу з вказівкою часу огляду. Додаються списки оглянутих навчальних закладів., 356 арк.

оп. 299.

20. спр. 2. Справа управління Київського навчального округу з циркулярами та наказами попечителя Київського навчального округу за 1917 р., 127 арк.

21. спр. 269 (К). Брошура Смоленського С. «Екскурсії і заняття на повітрі у середній школі» 1917 р., 700 арк.

22. спр. 307. Справа управління Київського навчального округу із звітами про огляд директорами та інспекторами народних училищ підвідомчих їм навчальних закладів., 195 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ф. 267. Новгород-Сіверський повітовий земельний комітет Чернігівської губернії 1917–1918 рр.

оп.1.

23. спр. 3. Опис майна нетрудових господарств по Хильчатській волості (березень 1917 р. – січень 1919 р.)., 17 арк.

ф. 524. Сербовський волосний земельний комітет, с. Серби Новоград-Волинського повіту, Волинської губернії 1918 р.

оп. 1.

24. спр. 3. Річна переписка (грудень 1917 – травень 1918 рр.)., 46 арк.

25. спр. 6. Дозвіл на отримання лісу для будівництва і палива (18 січня – 22 квітня 1918 р.)., 85 арк.

ф. 628. Подільський губернський комісар Української Народної Республіки (Центральної Ради). м. Вінниця. 1917–1918 рр.

оп. 1.

26. спр. 1. Інформація начальника міліції окружного суду про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Брацлавського повіту (2 грудня 1917 – 3 травня 1918 рр.)., 238 арк.

27. спр. 2. Інформація начальника міліції окружного суду про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Вінницького повіту (1 листопада 1917 р. – 6 квітня 1918 р.)., 309 арк.

28. спр. 3. Інформація начальника міліції окружного суду про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Кам’янець-Подільського повіту (3 грудня 1917 р. – 24 серпня 1918 р.)., 328 арк.

29. спр. 4. Інформація начальника міліції окружного суду про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими

селянами Літинського повіту (1 листопада 1917 р. – 8 жовтня 1918 р.)., 309 арк.

30. спр. 5. Інформація начальника міліції окружного суду про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Летичівського повіту (1 жовтня 1917 р. – 14 серпня 1918 р.). – 198 арк.

31. спр. 6. Інформація начальника міліції окружного суду про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Могилівського повіту (15 листопада 1917 р. – 25 червня 1918 р.)., 210 арк.

32. спр. 7. Ольгопільський повітовий комісар (24 листопада 1917 – грудень 1918). – 236 арк.

33. спр. 8. Інформація начальника міліції окружного суду про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Ямпільського повіту (18 листопада 1917 р. – 6 листопада 1918 р.)., 331 арк.

ф. 799. Міністерство Внутрішніх справ Української Народної Республіки. м. Київ. 1917–1918 рр.

оп. 1.

34. спр. 6. Протоколи Волинської губернської наради про допомогу біженцям, кошториси на їх утримання за жовтень 1917 р. (28 вересня 1917 р. – 18 березня 1918 р.)., 20 арк.

35. спр. 18. Протоколи розслідування у справі священика с. Гармак Подільської губернії О. Пержинського, який відмовився робити оголошення Універсалів та державних актів УНР (6 квітня – 6 червня 1918 р.)., 9 арк.

ф. 811. Український військовий генеральний комітет при УНР 1917–1918 рр.

оп. 1.

36. спр. 1. Документи про організацію Вільного козацтва на Україні (Протоколи зборів, постанови, списки вільних козаків) (12 вересня 1917 р. – 18 січня 1918 р.)., 317 арк.

37. спр. 2. Документи про організацію Вільного козацтва на Україні (Протоколи зборів, постанови, списки козаків) (10 вересня 1917 р. – 9 січня 1918 р.)., 220 арк.

ф. 1009. Полтавське товариство «Просвіта». м. Полтава. 1917–1920 рр.

оп. 1.

38. спр. 1. Статути товариства, доповідь про стан Золотоношського товариства «Просвіта» та селянських просвіт Золотоношського повіту (19 вересня 1917 – 27 листопада 1920 р.)., 22 арк.

39. спр. 5. Постанови та протоколи загальних зборів товариства, списки присутніх на зборах та членів комісій, запрошення на збори, звіт про діяльність товариства у 1917–1921 рр., фінансовий звіт за 1920 р. (30 березня – 9 січня 1921 р.)., 64 арк.

ф. 1060. Народне міністерство земельних справ УНР. м. Київ. 1917–1918 рр.

оп. 1.

40. спр. 2. Тимчасовий земельний закон УЦР, проект закону про реорганізацію землемірних частин та штати міністерства, положення про агрономічну організацію Південно-західного фронту; звернення секретарства до громадян УНР, земельних комітетів про охорону та націоналізацію лісів; обіжники Інформаційного відділу, посвідчення працівників міністерства (16 листопада 1917 р. – 26 червня 1918 р.)., 26 арк.

41. спр. 10. Листування з земельними комітетами, лісничими та іншими установами про припинення самовільних вирубок лісу (11 жовтня 1917 р. – 13

січня 1918 р.)., 143 арк.

42. спр. 13. Протоколи сільських зборів і виконавчих комітетів, листування з комісарами, лісничими, земельними комітетами, земельними управами та ін. установами про вирубку лісу; встановлення цін на дрова; прохання та заяви про надання дозволів на вирубку лісу (8 липня 1917 р. – 3 січня 1918 р.)., 323 арк.

43. спр. 26. Положення про розподіл земельного фонду під посів у 1918 р., постанови, протоколи, інструкції, обіжники, проекти постанови Тимчасового уряду про земельні комітети, штати та обрахунки утримання комітетів та землемірів, анкети про аграрний рух в Україні в 1917 р.; відомості про населення і землю в селах, дані про ціни на землю та ін.; документи про проведення земельної реформи (7 липня 1917 р. – 14 квітня 1918 р.)., 120 арк.

ф. 1063. Рада Народних Міністрів УНР м. Житомир, з квітня – м. Київ. 1917–1918 рр.

оп. 3.

44. спр. 5**.** Проекти Тимчасових правил управління справами щодо допомоги біженцям в Україні; звернення Генерального Секретаря до органів крайової влади про умови створення Центрального Російського уряду; законопроект про основи формування української армії та пояснююча записка до нього; штати шкіл, гімназій та пояснююча записка до них. Листування з Міністерствами про перейменування установ, передавання майна, виділення коштів (23 листопада 1917 р. – 24 квітня 1918 р.)., 27 арк.

ф. 1115. Українська Центральна Рада м. Київ, з 08.02.1918р. – м. Житомир, з березня 1918р. – м. Київ. 1917–1918 рр.

оп. 1.

45. спр. 12. Протоколи засідань та резолюції Центральної Ради; телеграми резолюцій, зборів міст і сіл України, військових частин, учбових закладів і ін. про підтримку Центральної Ради (18 березня – 10 жовтня 1917 р.)., 86 арк.

46. спр. 15. Протоколи Кульчивецького, Демшицького, Калинського і інших сільських сходів (23 квітня – 7 травня 1918 рр.)., 11 арк.

47. спр. 42. Організаційна комісія при Українській Центральній Раді з різними заявами., 18 арк.

48. спр. 43. Організаційна комісія при Українській Центральній Раді. Телеграми., 15 арк.

49. спр. 44. Звіти інструкторів організаційної комісії Центральної Ради про становище на місцях; доповідні повідомлення; протоколи та резолюції повітових селянських з'їздів та ін. (24 червня – 4 грудня 1917 р.)., 185 арк.

50. спр. 61. Скарги поміщиків та цукровозаводчиків Сумського повіту Харківської губернії на селян. Про надання матеріальної допомоги, роботу українського телеграфу, тощо (16 березня – 9 грудня 1917 р.)., 10 арк.

ф. 1116. Проскурівський повітовий виконавчий комітет громадських організацій м. Проскурів Подільської губернії 1917 р.

оп. 1.

51. спр. 3. Протоколи засідань Подільського губернського земельного комітету та проскурівської повітової лікарсько-санітарної наради; Обіжники Тимчасового уряду (копії); Листування з Подільським губернським комісаром, Проскурівським повітовим військовим начальником та їх заяви, доповідні записки та ін. (15 березня – 24 листопада 1917 р.)., 216 арк.

52. спр. 9. Протоколи засідань Малиничського волосного виконавчого комітету і представників духовенства та землевласників. Листування про склад сільських комітетів, скарги селян (24 березня 1917 – 9 листопада 1917)., 99 арк.

53. спр. 15. Протоколи засідань Трітельникського волосного виконкому, листування про вирубування та вивезення лісу, суперечки через земельні ділянки, тощо (17 березня – 17 грудня 1917 р.)., 129 арк.

54. спр. 18. Протоколи засідань сільських виконавчих комітетів, листування про заготівлю, вирубку та вивіз деревини, про суперечки селян через земельні ділянки (15 березня – 7 грудня 1917 р.)., 133 арк.

ф. 1327. Канцелярія Харківського губернського комісара Тимчасового уряду. м. Харків. 1917–1918 рр.

оп. 1.

55. спр. 6. Про створення міліції (11 березня – 18 березня 1917 р.)., 16 арк.

56. спр. 84. Про непорозуміннях між адміністрацією Кияницької економії Сумського повіту та селянами с. Золотарівка з використання землі (20 березня 1917 – 8 січня 1918 рр.)., 33 арк.

57. спр. 139. Про самоуправне захоплення маєтків та інші непорозуміння по Вовчанському повіті (31 травня 1917 р. – 8 січня 1918 р.)., 120 арк.

ф. 1390. Управа Гайсинського повітового земельного комітету м. Гайсин Подільської губернії. 1917–1918 рр.

оп. 1.

58. спр. 9А. Циркуляри Гайсинського повітового земельного комітету, накази та розходи. Доповіді волосних земельних комітетів і доклади від комісарів про свою діяльність. Відомості про самовільну порубку селянами поміщицького лісу й крадіжку у поміщиків хліба у Гайсинському повіті (27 травня – 18 грудня 1917 р.)., 24 арк.

59. спр. 14. По проханню громади села Слободище про вилучення зі власності жителя м. Гранова Марковича Лещинського державного млина, що знаходиться в його оренді на користь громади (10 липня 1917 р. – 23 січня 1918)., 24 арк.

60. спр. 17. Переписка по скаргах про захоплення церковної землі та ін. (22 липня – 22 грудня 1917 р.)., 35 арк.

61. спр. 18. Переписка по скаргах про захоплення селянами млинів та ставків (2 липня 1917 р. – 11 січня 1918 р.)., 63 арк.

62. спр. 45. Про становище маєтків, грабунки їх та інше (12 липня 1917 р. – 16 червня 1918 р.)., 283 арк.

63. спр. 73. Згруповані відомості (25 квітня 1918 р. – 26 квітня 1918 р.). –

92 арк.

64. спр. 108**.** Про розподіл між селянами землі з бувших приватних маєтків (10 січня – 14 травня 1918 р.)., 147 арк.

ф. 1412. Полтавський губернський земельний комітет м. Полтава 1917–1918 рр.

оп. 1.

65. спр. 7. Постанови Тимчасового уряду, наказ та інструкція міністерства продовольства. Переписка з полтавським продовольчим комітетом про взаємовідносини із земельними комітетами. Зіткнення великих землевласників та цукрозаводчиків з селянами через землю. Заходи щодо охорони сільськогосподарських культур (2 серпня – 3 листопада 1917 р.)., 115 арк.

66. спр. 45. Переписка з Кременчуцьким повітовим земельним комітетом про скаргу землевласників на передачу землі селянам і зниження цін на оренду та відчуження монастирських земель (22 липня – 9 грудня 1917 р). – 77 арк.

67. спр. 61. Матеріали про відчуження землі на користь селян, протиправному захопленню землі, насіння та племінної худоби (22 липня – 31 грудня)., 106 арк.

68. спр. 212. Накази про видачу дозволу про вирубку лісу та прочистку лісів (31 грудня 1917 р. – 22 березня 1918 р.)., 43 арк.

ф. 1476. Миколаївське сільське управління с. Миколаївка Михайлівської волості Мелітопольського повіту Таврійської губернії 1917–1919 рр.

оп. 1.

69. спр. 2. Книга для запису постанов Миколаївського сільського сходу Михайлівської волості Мелітопольського повіту Таврійської губернії за 1916–1918 рр., 376 арк.

ф. 1493. Носівський волосний земельний комітет м. Носівка

Ніжинського повіту Чернігівської губернії 1917–1918 рр.

оп. 1.

70. спр. 4. Відомості про необхідні матеріали, описи володінь домогосподарств (квітень 1918 р.)., 72 арк.

71. спр. 5. Відомості взяті з опитувальних карточок про господарське становище., 169 арк.

ф. 1572. Пісочинський волосний земельний комітет с. Пісочин Харківського повіту Харківської губернії 1917 р.

оп. 1.

72. спр. 1. Книга запису наказів і керівництва (вересень 1917 р. – травень 1918 р.)., 65 арк.

ф. 1573. Сокирянська волосна земельна управа с. Сокиряни Прилуцького повіту Полтавської губернії. 1917–1918 рр.

оп. 1.

73. спр. 1. Статистичні відомості по сільському господарству., 513 арк.

ф. 1586. Меджибізька волосна земельна управа м. Меджибіж Летичівського повіту Подільської губернії. 1917–1918 рр.

оп. 1.

74. спр. 2. Постанови земельного зібрання і волосної управи. Переписка., 61 арк.

ф. 1598. Троянівський волосний земельний комітет. Ст. Троянів Житомирського повіту Волинської губернії 1917–1918 рр.

оп. 1.

75. спр. 4. Про видачу населенню лісу для будівництва і опалення., 59 арк.

76. спр. 10. Про прийнятті міри для недопущення розгрому економій і помість., 33 арк.

77. спр. 15. Про доставку різного роду відомостей., 61 арк.

ф. 1677. Канелло-Поповське волосне правління Липовецький повіт Київської губернії 1917 р.

оп. 1.

78. спр. 4**.** Статистика Канелло-Поповського волосного правління Липовецького повіту Київської губернії., 46 арк.

79. спр. 26. Книга для запису рішень волосного сходу., 18 арк.

ф. 1792. Подільський Губернський комісар Тимчасового уряду м. Вінниця. 1917–1918 рр.

оп. 1.

80. спр. 25. Про ліквідацію поліції і формування міліції в Балтському повіті (26 січня 1917 – 14 червня 1918)., 32 арк.

81. спр. 40. Про захоплення селянами поміщицьких земель, помість та лісів у Балтському повіті (14 травня 1917 – 30 грудня 1917 р.)., 13 арк.

82. спр. 41. Про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Брацлавського повіту (05 травня – 30 грудня 1917р.)., 228 арк.

83. спр. 43. Про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повставши ми селянами Гайсинського повіту., 415 арк.

84. спр. 44. Про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Кам’янецького повіту (12 березня – 30 листопада 1917 р.)., 345 арк.

85. спр. 45. Про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Летичівського повіту (10 березня – 30

вересня 1917)., 217 арк.

86. спр. 47. Про революційні виступи селян, захоплення ними поміщицьких земель, володінь і винокурних заводів, непокора офіцерам солдат і їх спільні дії з повсталими селянами Могилівського повіту (29 березня – 4 листопада 1917)., 206 арк.

87. спр. 54. Виступи селян проти влади Тимчасового Уряду по місцям, захоплення ними поміщицьких економій і лісів. Донесення про події і злочини в губернії. Т. I : (10 травня 1917 – 2 березня 1918 р.)., 109 арк.

88. спр. 55. Виступи селян проти влади Тимчасового уряду по місцям, захоплення ними поміщицьких економій і лісів. Донесення про події і злочини в губернії. Т. II : (1 липня – 31 грудня 1917 р.)., 318 арк.

89. спр. 56. Виступи селян проти влади Тимчасового Уряду по місцям, захоплення ними поміщицьких економій і лісів. Донесення про події і злочини в губернії. Т. III : (1 січня – 2 липня 1917 р.)., 387 арк.

90. спр. 57. Про виступи селян проти місцевого духовенства (1 січня 1917 р. – 6 березня 1918 р.)., 83 арк.

91. спр. 87. Про таємне винокуріння в селах Подільської губернії (13 жовтня 1917 р. – 20 квітня 1918 р.)., 37 арк.

ф. 1793 Канцелярія Подільського губернського старости Української Держави. м. Вінниця. 1918 р.

оп. 1.

92. спр. 5. З паперами по різних шкільних питаннях (3 січня 1918 – 17 грудня 1918 р.)., 88 арк.

93. спр. 9. Обіжчики губернського старости до повітових старост, список ув’язнених в Балтськім повіті причетних до революційного більшовицького руху (11 січня 1918 р. – 11 лютого 1919 р.)., 278 арк.

94. спр. 64. Про формування польських легіонерів, їх бешкети, грабунки та розстріли, реквізиції у населення майна та продовольчих продуктів, втручання у внутрішнє життя (22 листопада 1917 р. – 22 грудня 1918 р.)., 197 арк.

95. спр. 136. Про порушення обов'язкових постанов, щодо переховування зброї, спекуляції цукром, м'ясом і салом, антисанітарний стан дворів тощо. Притягнення винних до відповідальності (4 січня – 14 вересня 1918 р.)., 911 арк.

96. спр. 224. Про видачу дозволів на влаштування вечорів і вистав, відкриття книжкової торгівлі, ліквідацію Кам'янецького відділу інформаційного бюро, фінансові питання та ін. (11 січня – 22 грудня 1918 р.)., 217 арк.

ф. 2117 Полтавський Губернський комісар Тимчасового уряду. м. Полтава. 1917 р.

оп. 1.

97. спр. 3. Телеграфні звернення, відозви і розпорядження Тимчасового уряду і Державної думи. Переписка із повітовими комісарами по проведенню заходів забезпечення громадського порядку і влаштуванню суспільно-політичного життя. Список агентів охоронних відділів (7 березня – 9 листопада 1917 р.)., 371 арк.

98. спр. 12. Постанови і положення Тимчасового уряду про волосне і земське правління, вибори губернський і повітових гласних. Протоколи наради губернських комісарів в Петрограді і повітових комісарів в Полтавській губернії (11-24 квітня 1917 р.)., 113 арк.

99. спр. 19. Про захоплення селянами земель, сінокосів, самовільній оранці землі, про порубку лісу і крадіжку сільськогосподарського інвентарю з помість та економій (30 квітня 1917 р. – 20 грудня 1917 р.)., 222 арк.

ф. 2581. Народне міністерство освіти Української Народної Республіки. м. Київ. 1917–1918 рр.

оп. 1.

100. спр. 1. Протоколи Шкільної ради при Міністерстві освіти (17 липня 1917 р. – 24 квітня 1918 р.)., 158 арк.

101. спр. 10. Проекти і положення розробленні Міністерством освіти про організацію нової школи і управління освітою в цілому., 92 арк.

102. спр. 14. Закони й постанови Центральної Ради по освіті і законопроекти, складені Секретарством освіти (вересень 1917 р. – 29 квітня 1918 р.)., 213 арк.

103. спр. 23. Обіжчики Генерального секретаря освітніх прав до місцевих і земських управ, і листування з ними в шкільній справі (облік шкіл, їхній стан, вимоги, передача до земств церковних шкіл) (21 травня 1917 р. – 4 квітня 1918 р.)., 85 арк.

104. спр. 49. Листування про призначення місцевих комісарів освіти; інструктаж їх в окремих питаннях роботи; по допомозі школі у призначенні коштів в проведенні українізації і інших потребах (5квітня 1918 р. – 17 липня 1918 р.)., 87 арк.

105. спр. 50. Цифрові таблиці про кількість шкіл, учнів, помешкання і таке інше по губерніях та повітах України. Зведена таблиця (2 серпня – 1917 р. – 24 грудня 1918 р.)., 50 арк.

106. спр. 51. Повідомлення учителів шкіл Золотоножського повіту про стан українізації і про наявність підручників. Список шкіл повіту з підрахунками підручників у кожній (29 листопада 1917 р.– 5 січня 1918 р.)., 153 арк.

107. спр. 52. Повідомлення міських і земських управ та окремих учителів про стан українізації початкових шкіл, фінансовий стан і т. д.; клопотання місцевих організацій про українізацію школи та допомогу в цій справі. Т. 1. (27 червня 1917 р. – 9 січня 1918 р.)., 128 арк.

108. спр. 53. Повідомлення міських і земських управ та окремих учителів про стан українізації початкових шкіл, та про фінансовий стан і т.п.; клопотання місцевих організацій про українізацію школи та про допомогу в цій справі. Т. II. (27 листопада 1917 р. – 26 квітня 1918 р.)., 131 арк.

109. спр. 105. Скарги, конфлікти між адміністрацією, педагогічним персоналом, учнями, батьківськими комітетами шкіл та інше (15 вересня 1917 р. – січень 1918 р.)., 71 арк.

110. спр. 106. Про відкриття середніх шкіл, надання їм прав; списки відкритих українських гімназій (19 липня 1917 р. – 24 квітня 1918 р.)., 56 арк.

111. спр. 109. Клопотання директора приватної гімназії в м. Фастові Галковського про надання його гімназії повних прав (17 листопада 1917 р. – 10 червня 1918 р.)., 38 арк.

112. спр. 110. Про відкриття в м. Дрибові на Полтавщині земської української гімназії й надання її повних прав., 31 арк.

113. спр. 118. Про відкриття української гімназії в м. Чигирині та надання їй певних прав (9 липня 1917 р. – 17 червня 1918 р.)., 22 арк.

114. спр. 120. Про відкриття української гімназії в м. Кобижчас на Чернігівщині, надання їй повних прав, призначення учителів (3 вересня 1917 р.)., 34 арк.

115. спр. 121. Про відкриття української гімназії в м. Борисполі і клопотання про прийняття її на державний кошт (5 серпня 1917 р. – 30 вересня 1918 р.)., 24 арк.

116. спр. 158. Листи повітових і губернських земств про організацію ними заходів по позашкільній освіті населення. Доповіді на місцевих з'їздах та їх постанови по дошкільній і позашкільній освіті (по губерніях)., 119 арк.

117. спр. 162. Протоколи комісій і нарад по окремих формах роботи департаменту, курсів, шкіл, лекцій, дитсадків, бібліотек та програми цих установ; листування про організацію центрального книжкового складу (XV серпня 1917 р. – 12 січня 1918 р.)., 74 арк.

118. спр. 169. Інформація відділу про лекції, та їхні теми для робітників та дошкільників в українському семінаріумі (15 січня – 17 квітня 1918 р.)., 14 арк.

119. спр. 174. Повідомлення земств і міських управ про наявність професійних шкіл, клопотання організацій про відкриття таких (13 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.)., 32 арк.

120. спр. 175. Листування з фінансовим відділом Міністерства освіти про бюджет професійних шкіл на 1918 р. та неодержані кошти за 1917 р. Відомості про відкриття школам кредитів (13 січня – 10 червня 1918 р.)., 68 арк.

ф. 3699 Київська повітова громадська управа. м. Київ. 1917 р.

оп. 1.

121. спр. 17. Переписка з київськими губернськими установами стосовно селянських справ; прохання селян Білогородської волості Київського повіту про звільнення від трудової повинності, про вирішення земельних спорів, допомога сім'ям мобілізованих в армію Тимчасового уряду, скарги на дії старост., 58 арк.

ф.4037. Бюро всеукраїнської селянської спілки м. Київ. 1917 р.

оп. 1.

122. спр. 1. Протоколи українського селянського з'їзду, що відбувся у травні 1917 р., 31 арк.

Державний архів Одеської області

м. Одеса

ф. 42 Канцелярія опікуна Одеського навчального округу.

м. Одеса. 1831–1920 рр.

оп. 35.

123. спр. 1622. Циркуляри і директиви міністерства освіти та переписка про зміну штатів, реформи вчительських інститутів (23 червня – 18 грудня 1917 р.)., 24 арк.

124. спр. 1630. Звіт Мелітопольської класичної гімназії за 1917 р. і переписка по навчальним і службовим виплатам (30 серпня 1917 р. – 10 вересня 1918 р.)., 27 арк.

ф. 58. Зельцьське волосне правління. 1885–1919 рр.

оп. 1.

125. спр. 12. По опіці над помістям і майном сироти померлої поселянки с. Михайлівка Є. Вагнер 1917 р., 31 арк.

ф. 60. Куртовське волосне правління Одеського повіту. 1907–1918 рр.

оп. 1.

126. спр. 1. Книга реєстрації арештованих по різним причинам за 1907–1917 рр., 35 арк.

127. спр. 2. Циркуляри Одеської повітової земельної управи і переписка про землеволодіння (вересень 1917 р. – травень 1918 р.)., 59 арк.

ф. 64. Йозефстальське сільське правління. 1852–1919 рр.

оп. 1.

128. спр. 584. Про реквізії хліба та іншої продукції (20-29 лютого 1918 р.)., 10 арк.

ф.634 Прокурор Одеського окружного суду м. Одеса. 1870–1918 рр.

оп. 1.

129. спр. 1015. Переписка із слідчими про прискорення слідчих справ (3 січня – 28 грудня 1917 р.)., 161 арк.

130. спр. 1024. Розслідування по звинуваченню міського жителя Бубіса Ш. В. в ухилянні від військового обов'язку (24 січня 1917 – 31 березня 1917 р.)., 39 арк.

131. спр. 1028. Слідство у справі по звинуваченню селянина Бургела І. А. в удушенні матері (17 березня 1917 р.)., 27 арк.

132. спр. 1031. Слідство у справі по звинуваченню Василишина Ф. Ф. у смертельному поранені Замки Л. Ф. (16 лютого – 30 грудня 1918 р.)., 22 арк.

Державний архів Хмельницької області

м. Хмельницький

ф. 71. Рахнівеське сільське правління, с. Рахнівка Ушицького повіту 1858–1920 рр.

оп. 1.

133. спр. 906. Постанови волосного сходу і список посадових осіб волості

(25 січня 1917 р.)., 42 арк.

134. спр. 907. Постанови сільського сходу с. Кривчика, список господарів, котрі мають право голосу на сході (12 квітня 1917 р. – 21 листопада 1919 р.)., 65 арк.

ф. 78. Маківське волосне правління, м-ко Маків Кам'янецького повіту 1861–1923 рр.

оп. 1

135. спр. 1343. Постанови Колубаївського сільського сходу (10 серпня 1917 – 15 травня 1920)., 64 арк.

ф. р. 261. Маковська волосна народна управа Кам'янецького повіту 1917–1919 рр.

оп. 1.

136. спр. 2. Рахунки на купівлю канцелярських товарів, штрафи накладені на селян та квитанції про їх оплату та ін. (8 серпня 1917 р. – 14 грудня 1918 р.)., 58 арк.

ф. р. 264. Рахнівецька народна управа 1917–1920 рр.

оп. 1.

137. спр. 2. Приговори Рахновецької волосної народної управи; протоколи приговорів народних сходів (2 квітня – 16 грудня 1918 р.)., 5 арк.

ф. р. 2353. Кам'янецька повітова шкільна управа. 1918–1920 рр.

оп. 1.

138. спр. 24. Яругська школа., 4 арк.

139. спр. 519. Про п'ятирічні прибавки учителям Кам'янецького повіту. Заяви вчителів про видачу надбавок до окладу, списки вчителів повіту., 25 арк.

ф. р. 2960. Оціночна комісія Кам'янець-Подільської міської управи 1917–1919 рр.

оп. 1.

140. спр. 1. Про визначення збитків, спричинених російськими військами мешканці с. Криничани Ганні Бобчак 1917 р., 9 арк.

141. спр. 2. Про визначення збитків, спричинених російськими військами мешканці с. Криничани Акуліні Бобчак., 8 арк.

ф. р. 3345. Подільський губернський комісар Тимчасового уряду 1917–1918 рр.

оп. 1.

142. спр. 17. Копії обов'язкових постанов Головного начальника Київського, Подільського і Волинського губернатора про порядок видачі дозволів на носіння вогнепальної зброї та ін. (13 березня – 21 вересня 1917 р.)., 15 арк.

оп. 2.

143. спр. 1. Постанова Тимчасового уряду про створення міліції, циркуляри департаменту поліції про відповідальність за розголошення відомостей, про урядові структури та ін. (9 серпня 1914 р. – 30 березня 1918 р.)., 560 арк.

144. спр. 6. Циркуляри і розпорядження головного управління у справах міліції і забезпечення особистої та майнової безпеки громадян при Міністерстві внутрішніх справ та ін. (11 листопада 1915 р. – 22 грудня 1917 р.)., 47 арк.

145. спр. 14. Про виселення за межі губернії жителів м. Деражня З. Мордка, та жителя с. Лисянки Вінницького повіту К. Цимбала за продаж спиртних напоїв військовослужбовцям (13 квітня 1916 р. – 10 вересня 1917 р.)., 46 арк.

146. спр. 30. Звинувачення жителя м. Вінниця Лукащук П. К. і його дружини Лукащук П. М. в зберіганні та продажі спиртних напоїв (7 квітня 1915 р. – 18 грудня 1918 р.)., 35 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

імені В. І. Вернадського

ф. Х. Всеукраїнська академія Наук

147. спр. 6957. Котов Кузьма. Невгамовні часи на Катеринославщині та наскоки різних банд. Епоха 1917–1920 рр.,16 арк.

ф. 114. Товариство «Просвіта» у Києві

148. спр. 457. Матеріали про організацію з'їзду товариств «Просвіта», звернення товариства «Просвіта» у Києві. Списки «Просвіт», доповіді про діяльність деяких з них на Катеринославщині, Полтавщині, Слобожанщині, Поділлі, Курщині та Кубані у 1917 р., 51 арк.

ІІ. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ

149. 1861. 19 февраля. Высочайше утвержденное Общее Положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости // Полное собрание законов Российской империи (далі : ПСЗРИ). – Собрание Второе. Отделение первое. – СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1863. – Т. XXXVI. – № 36657. – С. 141-169.

150. 1904. 11 августа. О милостях, дарованных в день Святого Крещения Наследника Цесаревича и Великого Князя Алексея Николаевича // ПСЗРИ. Собрание третье. Отделение первое. – СПб. : Государственная типография, 1907. – Т. XXIV. – № 25014. – С. 856-871.

151. Журналы заседаний Временного правительства : Март – октябрь 1917 года. В 4-х т. / Отв. ред. Б. Ф.Додонов. Сост. Е. Д. Гринько и О. В. Лавинская. – М. : «Российская политическая энциклопедия», 2001. – Том 1. Март-апрель 1917 года. – 448 с.

152. Постановление Временного правительства об учреждении милиции / Издание Временного управления по делам милиции и по обеспечению личной и имущественной безопасности граждан. – Петроград : Тип. Министерства внутренних дел, 1917. – 28 с.

153. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XVI : Киевская губерния. – 310 с.

154. Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб. : Издание центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. – Т. XXXII : Подольская губерния. – 306 с.

155. Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 года. – издание тринадцатое, пересмотренное и дополненное / Издано Н. С. Таганцевым. – СПб. : Государственная типография, 1908. – 960 с.

156. Анашкина Г. П. История и культура России XX века в нравах : хрестоматия / Г. П. Анашкина. – Ульяновск : УлГТУ, 2006. – 172 с.

157. Архив русской революции / Изд. И. В. Гессеном. – Берлин : «Слово», 1922. – Т. I. – 330 с.

158. Борьба за власть советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.) : сб. док. и мат. / Сост. П. П. Гудзенко, А. А. Данилов, Ф. И. Ильин; Отв. ред. П. Т. Тронько. – К. : Государственное издательство политической литературы УССР, 1957. – 658 с.

159. Велика українська революція (Матеріали до відновлення історії української державності) : календар історичних подій за лютий 1917 року – березень 1918 року / Українська Вільна Академія Наук у США; Упоряд. Яків Зозуля. – Нью-Йорк : Б.в., 1967. – 114 с.

160. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апр. 1918. : сб. документов и материалов. В 3-х т. / Сост. : И. В. Демкин, А. З. Мищенко, С. О. Розин. – К. : Госполитиздат, 1957. – Т. 2 : Победа Великой Октябрьской революции и установление Советской власти на Украине, октябрь-декабрь 1917 г. – 731 с.

161. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – апр. 1918. : сб. документов и материалов. В 3-х т.

/ Сост. : С. М. Короливский. – К. : Госполитиздат УССР, 1957. – Т. 3 : Борьба за распространение и упрочнение Советской власти на Украине. Декабрь 1917 – апрель 1918 г. – 998 с.

162. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) : науково-документальне видання / Вст. стаття : В. Сідак. – К. : Темпора, 2003 – 288 с.

163. Гражданская война на Украине : сб. документов и материалов. В 3-х т. 4-х кн. / Редкол. : С. М. Короливский, Н. К. Колесник, И. К. Рыбалка. – К. : «Наукова думка», 1967. – Т. 1, Кн. 1 : Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов, разгром буржуазно-националистической Директории. – 922 с.

164. Жванко Л. М. Біженство Першої світової війни в Україні : Документи і матеріали (1914–1918 рр.) : монографія / Любов Жванко. – Х. : ХНАМГ, 2010. – 360 с.

165. История России. 1917–1940 : хрестоматия. Для учащихся ст. кл. общеобразоват. шк., лицеев, гимназий, колледжей, техникумов и студентов вузов / Сост. В. Л. Мазур, М. Е. Главацкий, М. А. Дашевская и др. – Челябинск : Юж.-Урал. кн. изд-во, 1994, – 352 с.

166. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол. : С. В. Кульчицький та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 5 : Документи і матеріали. Книга 1. 1914–1991. – 824 с.

167. Історія України від найдавніших часів до сьогодення : збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес. – Київ; Чернівці : Книги XXI, 2008. – 1100 с.

168. Історія України : хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. – К. : Наук. думка, 2013. – 1056 с.

169. Книга погромов. Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в период Гражданской войны. 1918–1922 гг. : сборник документов /

Отв. ред. Л. Б. Милякова, отв. сост. : И. А. Зюзина, Л. Б. Милякова. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 1032 с.

170. Конституційні акти України. 1917–1920. Невідомі конституції України / Відп. ред. Ю. Д. Прилюк. – К. : Філософська і соціологічна думка, 1992. – 272 с.

171. Крестьянское движение в Тамбовской губернии (1917–1918) : документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2003. – 480 с.

172. Матеріали до електронної хрестоматії з історії української журналістики ХХ ст. / Уклад. А. М. Волобуєва; за наук. ред. Н. М. Сидоренко. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2012. – 802 с.

173. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921 : Документы и материалы / Серия : Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг. : Документы и материалы / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 1000 с.

174. Поділля в роки громадянської війни (лютий 1918 р. – грудень 1920 р.) : документи і матеріали / Під ред. А. І. Мехеди. – Вінниця : Вінницьке книжково-газетне вид-во, 1959. – 486 с.

175. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) : статистические очерки / А. Г. Рашин; Под ред. С. Г. Струмилина. – М. : Государственное статистическое издательство, 1956. – 353 с.

176. Россия в мировой войне 1914–1918 гг. (в цифрах). – М. : Отдел военной статистики Центрального статистического управления, 1925. – 104 с.

177. Россия и СССР в войнах ХХ века. Потери вооруженных сил : статистическое исследование / Под ред. Г. Ф. Кривошеева. – М. : «Олма-Пресс», 2001. – 608 с.

178. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії : спроба державного регулювання (1847–1914) : збірник документів і матеріалів / Відп. ред. Г. Боряк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2013. – 810 с.

179. Українська суспільно політична думка в XX ст. Документи і матеріали. В 3-х т. / Упоряд. Тарас Гунчак, Роман Сольчаник. – Мюнхен : Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.

180. Українська Центральна Рада : документи і матеріали. У 2-х томах / Національна академія наук України; Інститут історії України; Упоряд. В. Ф. Верстюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1996. – Т. 1 (4 березня – 9 грудня 1917 р.). – 590 с.

181. Українська Центральна Рада : документи і матеріали. У 2-х томах / Національна академія наук України; Інститут історії України; Упоряд. В. Ф. Верстюк (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 1997. – Т. 2 (10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р.) – 420 с.

182. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року : Док. і матеріали / Упоряд. : В. Верстюк (керівник) та ін. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.

183. Хрестоматия по истории России : учеб. пособие / А. С. Орлов, В. А. Георгиев, Н. Г. Георгиева и др. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. – 592 с.

184. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / Упоряд. : А. С. Чайковський (кер.), О. А. Копиленко, В. М. Кривоніс та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

185. Царская армия в период мировой войны и Февральской революции : (материалы к изучению истории империалистической и гражданской войны) / Вступ. статья М. Вольфович; сост. А. Максимов и др.; под ред. А. Максимова. – Казань : Татиздат, 1932. – 239 с.

186. Цены товаров в 1917–1921 г. (По данным текущей статистики Ц.С.У.) // Статистический ежегодник 1918–1920 гг. – М. : Труды Центрального статистического управления, 1921. – С. 94-118.

III. ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

187. Анархія // Нова Рада. – 1918. – № 7 (11 січня). – С. 3.

188. «Безбожне представлєніє» // Народна Воля. – 1917. – № 83 (11 серпня). – С. 4.

189. Безладдя коло фронту // Селянська думка. – 1917. – № 7 (3 жовтня). – С. 4.

190. Белуха-Кохановский М. Хозяйственная заметка. О рабочем скоте и о «хворобе» / М. Белуха-Кохановский // Основа. – 1861. – № 1. – С. 307-309.

191. Вести из провинции // Киевлянин : литературная и политическая газета Юго-Западного края. – 1917. – № 65 (6 марта). – С. 3.

192. Вестник Временного правительства. – 1917. – № 5 (10 марта). – С. 4.

193. Вестник Временного правительства. – 1917. – № 17 (25 марта). – С. 5.

194. Вестник Временного правительства. – 1917. – № 50 (7 мая). – С. 4.

195. Вистави // Селянська думка. – 1917. – № 3 (18 вересня). – С. 4.

196. В-і. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд у Києві / В-і // Народна Воля. – 1917. – № 23 (1 червня). – С. 2.

197. Вільне слово. – 1917. – № 21 (23 серпня). – С. 1-2.

198. Вісті з краю // Народна Воля. – 1917. – № 1 (4 травня). – С. 3-4.

199. Вісті з краю // Народна Воля. – 1917. – № 7 (11 травня). – С. 3.

200. Вісті з краю // Народна Воля. – 1917. – № 8 (13 травня). – С. 4.

201. Вісті з краю // Народна Воля. – 1917. – № 18 (26 травня). – С. 3-4.

202. Вісті з краю // Народна Воля. – 1917. – № 19 (27 травня). – С. 3.

203. Вісті з краю // Народна воля. – 1917. – № 25 (3 червня). – С. 3.

204. Вісті з краю // Народна Воля. – 1917. – № 52 (6 липня). – С. 3.

205. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 5 (31 березня). – С. 2.

206. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 6 (2 квітня). – С. 2.

207. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 10 (9 квітня). – С. 2.

208. Вісті з краю // Нова Рада. –1917. – № 11 (11 квітня). – С. 1, 4.

209. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 13-14 (13-14 квітня). – С. 2.

210. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 16-17 (18 квітня). – С. 2.

211. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 20 (22 квітня). – С. 4.

212. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 21 (23 квітня). – С. 3.
213. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 22 (25 квітня). – С. 2.
214. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 25 (28 квітня). – С. 3-4.
215. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 27 (30 квітня). – С. 2.
216. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 28 (2 травня). – С. 2.
217. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 36 (11 травня). – С. 2.
218. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 38 (14 травня). – С. 2.
219. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 45 (24 травня). – С. 2.
220. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 55 (4 червня). – С. 2-3.
221. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 56 (6 червня). – С. 2.
222. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 63 (14 червня). – С. 2.
223. Вісті з краю // Нова Рада. – 1917. – № 65 (16 червня). – С. 4.
224. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 2 (4 січня). – С. 3.
225. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 3 (5 січня). – С. 3.
226. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 5 (9 січня). – С. 3.
227. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 6 (10 січня). – С. 3.
228. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 8 (12 січня). – С. 3.
229. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 10 (14 січня). – С. 3-4.
230. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 12 (17 січня). – С. 3.
231. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 15 (19 лютого). – С. 2.
232. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 17 (21 лютого). – С. 2.
233. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 18 (22 лютого). – С. 2.
234. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 20 (24 лютого). – С. 2.
235. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 21 (26 лютого). – С. 2.
236. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 22 (27 лютого). – С. 2-3.
237. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 32 (13 березня). – С. 3.
238. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 38 (21 березня). – С. 3.
239. Вісті з краю // Нова Рада. – 1918. – № 47 (2 квітня). – С. 3.
240. В-н. Золотонішський патріотизм / В-н // Вільне слово. – 1917. – № 3 (21 червня). – С. 3.

241. Все мало // Народна Воля. – 1917. – № 105 (8 вересня). – С. 2.

242. Всякі звістки // Народна Воля. – 1917. – № 65 (21 липня). – С. 4.

243. Высочайший манифест // Киевлянин : литературная и политическая газета Юго-Западного края. – 1917. – № 63 (4 марта). – С. 2.

244. Д. М. Какая должна быть народная школа / М. Д. // Свободный голос. – 1917. – № 4 (18 марта). – С. 2.

245. Декларация Временного правительства о его составе и задачах // Вестник Временного правительства. – 1917. – № 1 (5 марта). – С. 1-2.

246. Декларація Генерального Секретаріату України // Народна воля. – 1917. – № 122. – (30 вересня). – С. 2.

247. Дніпровське земство // Народна Воля. – 1917. – № 88 (19 серпня). – С. 3.

248. Дописи // Нова Рада. – 1917. – № 10 (9 квітня). – С. 4.

249. Дописи // Нова Рада. –1917. – № 12 (12 квітня). – С. 2.

250. Дописи // Нова Рада. – 1917. – № 23 (26 квітня). – С. 4.

251. Дописи // Нова Рада. – 1917. – № 49 (28 травня). – С. 4.

252. Дописи // Нова Рада. – 1917. – № 71 (23 червня). – С. 4.

253. Дописи // Нова Рада. – 1918. – № 6 (10 січня). – С. 4.

254. Дописи // Нова Рада. – 1918. – № 11 (16 січня). – С. 4.

255. Дописи // Нова Рада. – 1918. – № 33 (14 березня). – С. 4.

256. Екатеринославська Повітова земська управа // Народна Воля. – 1917. – № 83 (11 серпня). – С. 4.

257. Ефремов С. Заметки на текущие темы / Сергей Ефремов // Киевская старина. – 1905. – № 6 (июнь). – С. 274-304.

258. З вражень організатора // Народна Воля. – 1917. – № 66 (22 липня). – С. 2

259. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 2 (15 вересня). – С. 3.

260. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 4 (22 вересня). – С. 4.

261. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 5 (25 вересня). – С. 4.

262. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 7 (3 жовтня). – С. 1-4.

263. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 10 (15 жовтня). – С. 3-4.

264. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 13 (26 жовтня). – С. 4.

265. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 17 (15 листопада). – С. 4.

266. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 19 (21 листопада). – С. 4.

267. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 20 (25 листопада). – С. 4.

268. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 21 (29 листопада). – С. 4.

269. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 22 (1 грудня). – С. 4.

270. З життя повіту // Селянська думка. – 1917. – № 23 (5 грудня). – С. 4.

271. З життя повіту // Селянська думка. – 1918. – № 28 (2 січня). – С. 4.

272. З сільських настроїв // Народна Воля. – 1917. – № 92 (24 серпня). – С. 2.

273. З'їзд представників земельних комітетів України // Народна Воля. – 1917. – № 71 (28 липня). – С. 2-3.

274. Завзятий пан отець // Народна Воля. – 1917. – № 88 (19 серпня). – С. 3.

275. Карбовський М. Коло фронту / Михайло Карбовський // Народна Воля. – 1917. – № 88 (19 серпня). – С. 4.

276. Козаки воюють // Народна Воля. – 1917. – № 103 (6 вересня). – С. 2.

277. Костомаров Н. Две русские народности (письмо к редактору) / Н. Костомаров // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33-80.

278. Крыжановский Е. Учебные заведение в русских областях Польши в период её разделов / Е. Крыжановский // Киевская Старина. – 1882. – № 2. – С. 262-300.

279. Ладиженко На селі / Ладиженко // Нова Рада. – 1918. – № 7 (11 січня). – С. 3.

280. Міркування з приводу учительських курсів // Вільне слово. – 1917. – № 12 (22 липня). – С. 2-3.

281. На Волині // Народна Воля. – 1917. – № 67 (23 липня). – С. 2.

282. На селі // Народна Воля. – 1917. – № 19 (27 травня). – С. 2-4.

283. Не прогаймо! // Вільне слово. – 1917. – № 20 (19 серпня). – С. 2.

284. Объявления о розысках // Известия Подольского губернского исполнительного комитета. – 1917. – № 11 (8 июля). – С. 2.

285. Объявления о розысках // Известия Подольского губернского исполнительного комитета. – 1917. – № 16 (26 августа). – С. 2.

286. Оповістки // Нова Рада. – 1917. – № 5 (31 березня). – С. 2.

287. Петроградські події // Народна Воля. – 1917. – № 55 (9 липня). – С. 3.

288. По России // Вестник Временного правительства. – 1917. – № 2 (7 марта). – С. 4-5.

289. По Україні // Народна Воля. – 1917. – № 89 (20 серпня). – С. 2.

290. По Україні // Народна Воля. – 1917. – № 90 (22 серпня). – С. 2.

291. По Україні // Народна Воля. – 1917. – № 99 (30 серпня). – С. 2.

292. По Україні // Народна Воля. – 1917. – № 102 (5 вересня). – С. 2.

293. Погроми на Поділлі // Народна Воля. – 1917. – № 154 (7 листопада). – С. 3.

294. Поліщук К. Гине старовина (Лист з Волині) / Клим Поліщук // Народна Воля. – 1917. – № 178 (Дата). – С. 4.

295. Поміщики ламають згоду // Народна Воля. – 1917. – № 75 (2 серпня). – С. 2.

296. Постановление Временного правительства об учреждении милиции // Вестник Временного правительства. – 1917. – № 35 (20 апреля). – С. 1.

297. Радівська «просвитительная» молодь // Народна Воля. – 1917. – № 76 (4 серпня). – С. 4.

298. Ревізія худоби на фронті // Народна Воля. – 1917. – № 93 (25 серпня). – С. 2.

299. Решение Великого князя Михаила Александровича // Киевлянин :

литературная и политическая газета Юго-Западного края. – 1917. – № 64 (5 марта). – С. 2.

300. Рильський Т. К изучению украинского народного мировоззрения / Тадей Рильський // Киевская старина. – 1888. – Т. XXIII (ноябрь). – Ч. I. – С. 266-306.

301. Розруха на селах // Народна Воля. – 1917. – № 85 (16 серпня). – С. 3

302. Самогон // Народна Воля. – 1917. – № 96 (28 серпня). – С. 3.

303. Селяни домагаються припинити реквізії хліба // Народна Воля. – 1917. – № 93 (25 серпня). – С. 2.

304. Селянське життя // Народна Воля. – 1917. – № 48. – С. 3.

305. Сизіон Я. Найбідніший / Яф Сизіон // Вільне слово. – 1917. – № 37 (4 листопада). – С. 3.

306. Сильченко В. Кривавим шляхом / В. Сильченко // Нова Рада. – 1918. – № 6 (10 січня). – С. 3-4.

307. С-ій В. Добытчики свободы / В. С-ій // Свободный голос. – 1917. – № 5 (19 марта). – С. 1-2.

308. Список дел, назначенных к слушанью в сессию Винницкого окружного суда в г. Ольгополе с 1 по 4 сентября 1917 года // Известия Подольского губернского исполнительного комитета. – 1917. – № 16 (26 августа). – С. 2.

309. Список дел, назначенных к слушанью во временном отделении Винницкого окружного суда в г. Литин с 20 по 22 сентября 1917 г. // Известия Подольского губернского исполнительного комитета. – 1917. – № 19 (6 сентября). – С. 2.

310. Такищирий В. Кому це робиться шкода / В. Такищирий // Селянський голос. – 1917. – № 7-8 (15 грудня). – С. 3.

311. Теж Корніловщина // Народна Воля. – 1917. – № 102 (5 вересня). – С. 2.

312. Темне село // Народна Воля. – 1917. – № 78 (5 серпня). – С. 4.

313. Темченко П. Ярмарок / П. Темченко // Зоря. – 1917. – № 5 (2 липня). –

С. 7.

314. У Києві // Нова Рада. – 1917. – № 38 (14 травня). – С. 2.

315. Уборка хліба на Волині // Народна Воля. – 1917. – № 76 (4 серпня). – С. 4.

316. Хліб вивозити із села заборонено // Народна Воля. – 1917. – № 104 (7 вересня). – С. 3.

317. Хліба нема // Народна Воля. – 1917. – № 104 (7 вересня). – С. 3.

318. Хуторянин. Листы с хутора. Лист I / Хуторянин // Основа. – 1861. – № 1. – С. 310-318.

319. Хуторянин. Листы с хутора. Лист II / Хоторянин // Основа. – 1861. – № 2. – С. 227-232.

320. Черниговская земская газета. – 1917. – № 24 (24 марта). – С. 6.

321. Черниговская земская газета. – 1917. – № 37 (19 мая). – С. 8.

322. Щербина А. Розмова з селянкою / А. Щербина // Селянська думка. – 1917. – № 1 (11 вересня). – С. 3.

323. Що робиться на селі // Народна Воля. – 1917. – № 91 (23 серпня). – С. 4.

324. Що роблять солдати на Поділлі // Народна Воля. – 1917. – № 83 (11 серпня). – С. 2.

IV. МЕМУАРИ

325. Андрієвський В. З минулого. (1917-ий рік на Полтавщині) / Віктор Андрієвський. – Берлін : Українське слово, 1921. – 159 с.

326. Білецький Л. Т. Мої спомини (1917-1926 рр.) / Леонід Тимофійович Білецький; підготовка тексту, вступна стаття та іменний покажчик В. Р. Адамський. – Кам’янець-Подільський : «Медобори-2006», 2013. – 239 с.

327. Винниченко В. Відродження нації В. 3-х частинах / В. Винниченко. – К.-Відень, 1920. – Ч. 1 : Доба Центральної Ради. Період Перший. – 356 с.

328. Винниченко В. Відродження нації В. 3-х частинах / В. Винниченко. – К.-Відень, 1920. – Ч. II : (марець 1917 – грудень 1919). – 336 с.

329. Войнаренко О. З Гетьманських часів. Спогади самовидця з року 1918 / Остап Войнаренко. – Детройт : Накладом Жіночого відділу Укр. гетьман. орг., 1950. – 30 с.

330. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) : Документально-художнє видання / Микола Галаган; Передмова : Т. Осташко, В. Соловйова. – К. : Темпора, 2005. – 656 с.

331. Деникин А. И. Очерки русской смуты : Крушение власти и армии. Февраль-сентябрь 1917. Воспоминания и мемуары / Антон Иванович Деникин. – Мн. : Харвест, 2002. – 464 с.

332. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). – 2-ге вид. / Дмитро Дорошенко. – Мюнхен : Українське вид-во, 1969. – 543 с.

333. Кедровський В. 1917 р. Спогади члена Українського Військового Генерального Комітету і товариша секретаря військових справ у часі Української Центральної Ради / Володимир Кедровський. – Венніпег : Видавнича спілка Тризуб, 1967. – 533 с.

334. Левицький К. Великий зрив (До історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів) / Д-р Кость Левицький. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1968. – 152 с.

335. Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина) / Арнольд Марголин. – Берлин : Изд-во С. Ефрон, 1922. – 398 с.

336. Мельник М. І. Життя віддане народу. Спогади старого більшовика / М. І. Мельник. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2003. – 288 с. + 16 с.

337. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) : Документально-художнє видання / М. Омелянович-Павленко; Упоряд. : М. Ковальчук. – К. : Темпора, 2007. – 608 с.

338. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / Всеволод Петрів; Упоряд., ред., передмова і післямова В. Сергійчук. – К. : Полиграфкнига, 2002. – 640 с.

339. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918 р. / Павло Скоропадський; Головн. ред. Ярослав Пеленський. – К.-Філадельфія : АТ «Книга», 1995. – 495 с.

340. Чериковер И. Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 гг. (к истории украинско-еврейских отношений) / И. Чериковер. – Берлин : «Исторический архив восточного еврейства», 1923. – Т. 1 : Период Центральной Рады и Гетьманата. – 350 с.

341. Чикаленко Є. Уривок з моїх споминів за 1917 р. / Євген Чикаленко. – Прага : Вид-во Фонду Є. Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1932. – 56 с.

342. Чикаленко Є. Щоденник (1918–1919) / Євген Чикаленко. – К. : Темпора, 2011. – 424 с.

V. НАУКОВІ ВИДАННЯ, МОНОГРАФІЇ І СТАТТІ

343. Аксенов В. Об одной историографической ошибке или к вопросу о визуальной семантике российских революции / Владислав Аксенов // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2013. – Вип. 7. – С. 233-244.

344. Аксенов В. Убить икону : визуальное мышление крестьян и функции царского портрета в период кризиса карнавальной культуры 1914–1917 гг. / Владислав Аксенов // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2012. – Вип. 6. – С. 386-409.

345. Алексеева Л. А. Цивилизация : от локального к глобальному граду : колективная монографія / Л. А. Алексеева, Р. А. Додонов, Ф. В. Лазарев и др. – Донецьк : ДонНТУ, 2008. – 236 с.

346. Антонович В. Б. Моя сповідь : вибрані історичні та публіцистичні твори / Володимир Антонович; Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1995. – 816 с.

347. Асташов А. Б. Война как культурный шок : анализ психологического состояния русской армии в Первую мировую войну / А. Б. Асташов // Военно-

историческая антропология : Актуальные проблемы изучения : ежегодник. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С. 268-281.

348. Асташов А. Б. Дезертирство и борьба с ним в царской армии в годы Первой мировой войны / А. Б. Асташов // Российская история. – 2011. – № 4. – С. 44-52.

349. Асташов А. Б. Русский крестьянин на фронтах Первой мировой войны / А. Б. Асташов // Отечественная история. – 2003. – № 2. – С.72-86.

350. Атоян О. Н. Воля к праву. Исследования махновщины и народного правосознания : монография / О. Н. Атоян; МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 530 с.

351. Афанасьев А. Н. Поэтическое воззрение славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских приданий и верований в связи с мифическими сказаниями других народов: В 3-х т. / А. Афанасьев. – М. : Тип. Грачева и Копм., 1865. – Т. 1. – 803 с.

352. Ахиезер А. С. Россия как большое общество / А. С. Ахиезер // Вопросы философии. – 1993. – № 1. – С. 3-19.

353. Ахиезер А. С. Россия : критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). В. 2 т. / А. С. Ахиезер. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. – Т. 1. От прошлого к будущему. – 804 с.

354. Ахиезер А. С. Россия : критика исторического опыта (Социокультурная динамика России) / А. С. Ахиезер. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. – Т. 2. Теория и методология. Словарь. – 600 с.

355. Ахиезер А. С. Специфика исторического пути России / А. С. Ахиезер // Дружба народов. – 1995. – № 1. – С. 113-128.

356. Бабкин М. А. Духовенство Русской православной церкви и свержение монархии (начало XX в. – конец 1917 г.) : моногр. / М. А. Бабкин. – М. : Гос. публ. ист. б-ка России, 2007. – 532 с.

357. Базанов С. Н. К истории развала русской армии в 1917 году / С. Н. Базанов // Армия и общество. 1900–1941 годы. Статьи, документы. – М. : ИРИ РАН, 1999. – С. 51-76.

358. Базанов С. Н. Разложение русской армии в 1917 году (к вопросу об эволюции понимания легитимности Временного правительства в сознании солдат) / С. Н. Базанов // Военно-историческая антропология. Ежегодник, Предмет, задачи, перспективы развития. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С. 282-290.

359. Балухтіна О. М. Еволюція монастирського землеволодіння на Півдні України у другій половині XIX ст. – 1917 р. / О. М. Балухтіна // Чорноморський літопис. – 2012. – Вип. 5. – С. 41-49.

360. Безгин В. Б. Крестьянская повседневность (традиции конца XIX – начала XX века) / В. Б. Безгин. – М.-Тамбов : Изд-во Тамб. гос. тех. ун-та, 2004. – 304 с.

361. Бердинских В. А. Крестьянская цивилизация в России / Виктор Бердинских. – М. : «Аграф», 2001. – 432 с.

362. Бердинских В. Речи немых. Повседневная жизнь русского крестьянства в XX веке / Виктор Бердинских. – М. : Ломоносов, 2011. – 326 с.

363. Бердинских В. Русская деревня : быт и нравы / Виктор Бердинских. – М. : Ломоносовъ, – 2013. – 272 с.

364. Бичко І. Українська ментальність і проблеми гуманітаризації національної вищої освіти / І. Бичко // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 58-63.

365. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914 : Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; Перекл. З. Борисюк. – К. : Критика, 1998. – 410 с.

366. Боднар В. Вітчизняні селянствознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби / Вадим Боднар // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 178-210.

367. Боднар В. Образ українського селянства другої половини XIX – початку XX ст. в сучасному історіописанні / Вадим Боднар // Академічні й доакадемічні образи української історіографії : колективна монографія / Відп. ред.

та керівник авт. колективу О. А. Удод. – К. : НАН України. Ін-т історії України, 2012. – С. 396-431.

368. Боднар В. Повсякденне життя селянства Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст. : до історіографії питання / Вадим Боднар // Краєзнавство : наук. журн. – 2010. – № 3. – С. 10-18. ;

369. Боднар В. Сучасна історіографія пореформеного селянства / В. В. Боднар, Ю. П. Присяжнюк // Укр. іст. журн. – 2011. – № 2. – С. 180-201.

370. Борисенко В. Повсякдення мешканців подільського села 1950-1960-х років (на прикладі села Хижинець Вінницького району Вінницької області) / Валентина Борисенко // Соціальні трансформації в Україні : пізній сталінізм і хрущовська доба : колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; Упоряд. Н. О. Лаас. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 618-634.

371. Боровик А. Українізація загальноосвітніх шкіл за часів виборювання державності (1917–1920 рр.) / Анатолій Боровик. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські обереги», 2008. – 368 с.

372. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. − К. : Довіра, 1992. – 415 с.

373. Булдаков В. П. Имперство и российская революционность (критические заметки) / В. П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 42-60.

374. Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / В. Булдаков. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОСПЭН), 1997. – 376 с.

375. Бунаков Н. Сельская школа и народная жизнь. Наблюдения и заметки сельского учителя / Н. Бунаков. – СПб. : Тип. Тов. «Общественная польза», 1906. – 229 с.

376. Буравченко Д. Громадська ініціатива в культурно-мистецькому житті України доби Центральної Ради (образотворче мистецтво, музейна справа, охорона історичних пам’яток) / Дмитро Буравченко // Проблеми вивчення історії

української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. – 2010. – Вип. 5. – С. 315-337.

377. Буравченко Д. А. Культурна ситуація в Україні на початку ХХ ст. / Д. А. Буравченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009. – Вип. XVI. – С. 362-372.

378. Васильченко О. Методи психосемантики в дослідженні соціальних уявлень / Ольга Васильченко // Соціальна психологія : наук. журн. – 2002. – № 2. – С. 19-37.

379. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905–1920) / Григорій Васькович. – Мюнхен : Український Вільний університет, 1969. – 226 с.

380. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. В. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 516 с.;

381. Верменич Я. Історична лімологія : проблеми концептуалізації / Ярослава Верменич // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – 2011. – Вип. 5. – С. 29-48.

382. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об’єкта : міська і сільська історії / Ярослава Верменич // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – 2010. – Вип. 4. – С. 9-26.

383. Верстюк В. Занепад інститутів революційної влади та наростання соціального екстремізму в Україні в другій половині 1917 року / Владислав Верстюк // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 76-110.

384. Верстюк В. Концептуальні проблеми вивчення історії української революції / Владислав Верстюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI. – С. 15-30.

385. Верстюк В. Революційна влада і суспільство : механізми взаємовпливу та взаємодії / Владислав Верстюк // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Вип. 8. – С. 5-43.

386. Верстюк В. Українська революція : метафори, предмет, інтерпретація / Владислав Верстюк // Україна-Росія : діалог історіографій. Матеріали міжнар. наук. конф. / Редкол. : В. Ф. Верстюка (відп. ред.) та ін. – К.-Чернігів : РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 128-134.

387. Верстюк В. Ф. Політична боротьба за владу в Українській Народній Республіці в перші місяці її проголошення / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 4-31.

388. Верстюк В. Ф. Українська революція : доба Центральної Ради / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2. – С. 65-78.

389. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада : період становлення / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 23-46.

390. Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.) / В. Ф. Верстюк // Укр. іст. журн. – 2003. – № 3. – С. 63-81.

391. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917–20) / Ілля Витанович // Український історик. – 1967. – № 3-4. – С. 5-60.

392. Вільшанська О. А. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 56-70.

393. Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2013. – 506 с.

394. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / Олекса Воропай. – К. : «Оберіг», 1993. – 592 с.

395. Вудвуд Л. Ф. Відкривай духовні острови. Українське народознавство / Л. Ф. Вудвуд. – Донецьк : Центр підготовки абітурієнтів, 1998. – 144 с.

396. Гай-Нижник П. Інститут місцевих комісарів та комендантів за Центральної Ради (1917 – 1918 рр.) / П. П. Гай-Нижник // Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія педагогічні та історичні науки. – 2012. – Вип. CIV (104). – С. 244-256.

397. Гарбуз Г. В. Полицейская стража в России в начале XX в. / Г. В. Гарбуз // Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В. Г. Белинского : гуманитарные науки. – 2011. – № 23. – С. 368-372.

398. Герасименко Г. А. Трансформация власти в России в 1917 г. / Г. А. Герасименко // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 60-76.

399. Головин Н. Н. Военные усилия России в Мировой войне. В 2-х томах / Н. Н. Головин. – Париж : Общество объединённых издателей, 1939. – Т. 1. – 236 с.

400. Головко В. Історія повсякденності : історіографія та міждисциплінарні зв'язки / Володимир Головко // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.) : колективна монографія. В 2 ч. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – С. 47-66.

401. Головко В. «Риба та м'ясо» історії повсякденності : теоретичні засади напряму / В. Головко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 17. – С. 87-101.

402. Головко В. В. Ідентичність як метафора : шлях від психології до історіографії / В. В. Головко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 23-33.

403. Горбань Т. Ю. Проблема формування нації та національної свідомості у поглядах українських громадсько-політичних діячів початку XX ст. / Т. Ю. Горбань // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XVIII. – С. 294-301.

404. Горностай П. Психологічний феномен «Ми» / Павло Горностай // Соціальна психологія : наук. журн. – 2006. – № 2. – С. 88-96.

405. Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради / І. Л. Гошуляк // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 31-44.

406. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / Андреа Грациози; пер. с англ. Л. Пантина. – М. : «РОССПЭН», 2001. – 96 с.

407. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1895. – Том. 1 : Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. – 315 с.

408. Гринченко Б. Д. Этнографические материалы собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б. Д. Гринченко. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1899. – Том. 3 : Песни. – 812 с.

409. Грицак Я. Й. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX-XX ст. : навч. посіб. / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 1998. – 249 с.

410. Грушевский М. С. О любви к отечеству и народной гордости / М. С. Грушевский // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. XXXVIII. Кн. IV. – С. 111-124.

411. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – изд. вт. доп. / Мих. Грушевський. – СПб. : Тип. «Общественная польза», 1906. – 528 с.

412. Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – 2-ге вид. / Михайло Грушевський; передм. Я. П. Гояна. – К. : «Веселка», 1991. – 46 с.

413. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / Михайло Грушевський. – К. : Т-во «Знання», 1991. – 240 с.

414. Губа П. Періодична преса про погроми в період української революції (1917–1920 рр.) / П. Губа // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 14. – С. 24-32.

415. Гуржій О. Українське селянство другої половини XVII-XVIII ст. : деякі аспекти світогляду та етикету / Олександр Гуржій // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2002. – № 11. – С. 52-61.

416. Гуцалюк І. О. Особливості становлення міської міліції в Західній Волині за Української Центральної Ради / І. О. Гуцалюк // Гілея : наук. вісник. – 2011. – Вип. 53 (№10). – С. 105-113.

417. Даниленко С. Українське товариство шкільної освіти в культуротворчому процесі (1917–1920 рр.) / Святослав Даниленко // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 119-128.

418. Данилюк І. Культура і психологія : точки взаємозв'язку / Іван Данилюк // Соціальна психологія : наук. журн. –2006. – № 6. – С. 60-67.

419. Данилюк І. Мова як чинник згуртованості групового «Ми» / Іван Данилюк // Соціальна психологія : наук. журн. – 2008. – № 1. – С. 105-112.

420. Дарморіз О. Естетичний ідеал в українській філософській думці першої половини ХХ сторіччя / Оксана Дарморіз // Вісник Львівського університету. Серія філософські науки. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008. – Вип. 11. – С. 124-132.

421. Дворецька Г. В. Соціологія : навч. посібник. – Вид. 2 ге, перероб. і доп. / Г. В. Дворецька. – К. : КНЕУ, 2002. – 472 с.

422. Девиантность и социальный контроль в России (XIX–XX вв.). Тенденции и социологическое осмысление / Отв. ред. Я. И. Гилинский. – СПб. : Издательство «Алетейя», 2000. – 384 с.

423. Дем'яненко В. Політичні аспекти ментальності українців / Віра Дем'яненко // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – Тернопіль : Астон. – 2007. – Вип. 19. – С. 270-277.

424. Десятніков О. В. Застосування ручної праці у сільському господарстві України в 20-ті рр. ХХ ст. / О. В. Десятніков // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – 2011. – К. : Ін-т історії України НАН України. – Вип. XVIII. – С. 141-147.

425. Донченко О. Інституціональні матриці як структури колективної психіки / Олена Донченко // Соціальна психологія : наук. журн. – 2008. – № 3. – С. 3-13.

426. Донченко О. Структура психіки як колективне несвідоме / Олена Донченко // Соціальна психологія : наук. журн. – 2008. – № 2. – С. 3-15.

427. Драгоманов М. Малорусския народныя предания и рассказы / Михаил Драгоманов // Издание Юго-Западного отела императорского русского географического общества. – К. : Тип. М. П. Фрица, 1876. – 462 с.

428. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. ХХ ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк //

Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. – Вип. 10. – С. 284-293.

429. Дроздова М. Зв'язок образів батьків і політичних авторитетів у дітей та молоді / Марина Дроздова // Соціальна психологія : наук. журн. – 2008. – № 1. – С. 67-75.

430. Евреинов Н. История телесных наказаний в России : репринт. изд. / Н. Евреинов. – Белгород : Пилигрим, 1994. – 235 с.

431. Еткіна І. Політична свідомість селянства Чернігівської губернії під час Української революції 1917–1921 рр. / Ірина Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Вип. 7. – С. 148-162.

432. Еткіна І. Правосвідомість селянства Чернігівщини за доби Української революції 1917–1921 рр. / Ірина Еткіна // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2010. – Вип. 5. – С. 257-274.

433. Ефименко А. Я. История Украины и ее народа / А. Е. Ефименко. – СПб. : «Общественная польза», 1907. – 177 с.

434. Євсеєва Т. Вище церковне управління і українська держава 1917 – 1918 рр. : конфлікт «націоналізмів» у православному полі / Т. Євсеєва // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2003. – Вип. 9. – С. 37-82.

435. Євсєєва Т. М. Ментальні особливості модернізації політичної системи Російської імперії та СРСР наприкінці XIX – у першій третині XX ст. (Український контекст) / Т. М. Євсєєва // Укр. іст. журн. – 2009. – № 5. – С. 152-178.

436. Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та радянської України : економічний аспект (1917–1919 рр.) / Геннадій Єфіменко. – К. : Ін-т історії України, 2008. – 230 с.

437. Єфіменко Г. Громадська робота як чинник повсякденного життя вчителя / Г. Єфіменко // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 15. – С. 108-131.

438. Єфіменко Г. Повсякденне життя вчителя школи соціального

виховання / Геннадій Єфіменко // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.) : колективна монографія. В 2 ч. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – С. 5-78.

439. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни : український вимір (1914 – 1918 рр.) : монографія / Любов Жванко. – Х. : Віровець А. П. «Апостроф», 2012. – 568 с.

440. Жуков С. М. Санітарно-гігієнічний стан земських шкіл та його вплив на здоров'я учнів та вчителів у другій половині XIX – на початку XX ст. (на прикладі Харківської губернії) / С. М. Жуков // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2011. – № 982 : Сер. Історія. – Вип. 44. – Спеціальний випуск. – С. 96-105.

441. Заболотна Т. Історія повсякденності – «панацея від усіх хвороб» чи пастка для історика? / Тетяна Заболотна // Історія повсякденності : теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 38-43.

442. Завальнюк О. М. Студентська молодь українських державних університетів : проблема виживання (1918–1920 рр.) / Олександр Завальнюк // Краєзнавство : наук. журн. – 2010. – № 4. – С. 138-150.

443. Завальнюк О. М. Утворення і діяльність державних українських університетів (1917–1921 рр.) : монографія / О. М. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – 644 с.

444. Зальмон Б. Й. Православ'я в Україні (1917–1938) / Б. Й. Зальмон // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С. 120-130.

445. Зибцев В. М. Українське православ'я і господарський менталітет / В. М. Зибцев, В. Ю. Попов // Вісник Одеського національного університету. – 2009. – Т. 14. Вип.13 : Соціологія і політичні науки. – С. 293-300.

446. Зубалій О. Д. Освітній рух в Україні у добу національно-державного відродження (1917–1920 рр.) / О. Д. Зубалій, Д. С. Рященко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 12-23.

447. Ілюстрована енциклопедія українського народу. Звичаї. Свята. Традиції / За ред. С. С. Скляра. – Харків : «КСД», 2012. – 415 с.

448. Історія державної служби в Україні : у 5 т. / Відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій; редкол. : С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії України НАН України. – К. : Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – 544 с.

449. Історія селянства Української РСР. У 2-х т. / Відп. ред. І. І. Компанієць. – К. : Наукова думка, 1967. – Т. ІІ : Від Великого жовтня до наших днів. – 535 с.

450. Історія українського селянства : нариси в 2-х томах / Ін-т історії України НАН України; під ред. В. М. Литвина. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.

451. Історія українського селянства : нариси в 2-х томах / Ін-т історії України НАН України; під ред. В. М. Литвина. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 654 с.

452. Історія української культури у п’яти томах / За ред. В. Александровича, В. Балушка, Я. Ісаєвича та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. ІІ. – 711 с.

453. Історія української культури. У п’яти томах / За ред. Б. Є. Патона, В. А. Смолія. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. ІІІ. – 1246 с.

454. Історія української культури у п’яти томах / За ред. Г. А. Скрипник, Р. Я. Пилипчука, В. В. Рубана та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. IV. Кн. 1. – 1008 с.

455. Історія української культури у п’яти томах / За ред. Б. М. Ажнюка, М. П. Бондара, Д. О. Горбачова та ін. – К. : Наук. думка, 2011. – Т. V. Кн. 1. – 863 с.

456. Кабытов П. С. Русское крестьянство : этапы духовного освобождения / П. С. Кабытов, В. А. Козлов, Б. Г. Литвак. – М. : Мысль, 1988. – 237 с.

457. Кабытова Н. Н. Власть и общество российской провинции в революции 1917 года : учебное пособие / Н. Н. Кабытова. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 2002. – 324 с.

458. Кагальна М. Організація культурного життя на селі в перше пост сталінське десятиліття / Марія Кагальна // «Історія повсякденності : теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 193-195.

459. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы : украинцы в этнической иерархии Российской империи / Андреас Каппелер // Россия − Украина история взаимоотношений / Отв. ред. А. И. Миллер, В. Ф. Репринцев, Б. Н. Флоря. − М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – С. 33-44.;

460. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія : Виникнення. Історія. Розпад / Андрес Каппелер; перекл. з нім. Х. Назаркевич. – Львів : Вид-во Укр. Католиц. Ун-ту, 2005. – XII+360 с.

461. Капраль М. Крадіжки, п’янство, бійки, розпуста : зворотна сторона повсякденного життя шевців Львова XVII − XVIII ст. / Мирон Капраль // Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х т. / Відповідальний редактор Віктор Горобець. – К. : Інститут історії України НАН України. 2012. – Т. 1 : Практики, казуси та девіації повсякдення. – С. 217-244.

462. Карп’юк Л. Колективна психіка як соціальноопсихологічний феномен / Лариса Карп’юк // Соціальна психологія : наук. журн. – 2006. – № 2. – С. 48-57.

463. Касавин И. Т. Анализ повседневности / И. Т. Касавин, С.П. Щавелев. – М. : Канон, 2004. – 432 с.

464. Клейберг Ю. А. Психология девиантного поведения : учеб. пособие для вузов / Ю. А. Клейберг. – М. : «Юрайт-М», 2001. – 160 с.

465. Ковальчук М. А. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції / М. А. Ковальчук // Укр. іст. журн. – 2007. – № 4. – С. 91-102.

466. Ковальчук Я. Свята на Україні у звичаях та забобонах. – вид. 2-ге / Як Ковальчук. – Х.; К. : Державне вид-во України, 1930. – 117 с.

467. Колесса Ф. Українська усна словесність (Загальний огляд і вибір творів) / Філярет Колесса. – Львів : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1938. – Ч. 1-4. – 645 с.

468. Коляда І. А. Сільський вчитель Наддніпрянської України : деякі аспекти соціально-професійного портрету (друга половина XIX – початок XX ст.) / І. А. Коляда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2010. – Вип. 17. – С. 204-211.

469. Коляда І. А. Формування етносоціальної свідомості українського народу наприкінці XIX – на початку XX ст. : Історіософський аспект / І. А. Коляда // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XI. – С. 18-27.

470. Коляда І. Повсякденне життя української освітянської інтелігенції : матеріально-побутовий аспект (друга половина XIX ст.) / Ігор Коляда // Краєзнавство : наук. журн. – 2010. – № 4. – С. 138-150.

471. Колярструк О. Джерела з історії повсякденності / Ольга Колярструк // Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х кн., 3-х ч. / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1, ч. 1-2. – С. 49-72.

472. Колярструк О. А. Історія повсякденності в сучасній західній науковій традиції / О. А. Колярструк // Наукові записки Вінницького держ. пед. університету ім. М. Коцюбинського. Серія : Історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 231-237.

473. Колярструк О. А. Предмет історії повсякденності : історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А Колярструк // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 174-184.

474. Колярструк О. Історія повсякденності в сучасній українській історіографії / Ольга Колярструк // Україна XX ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – 2012. – Вип. 17. – С. 5-9.

475. Коляструк О. Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці / Ольга Коляструк // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика : зб. ст. – 2009. – Вип. 15. – Ч. 1 : На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці. – С. 46-56.

476. Коляструк О. Соціальна історія крізь призму повсякденності / Ольга Коляструк // Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х кн., 3-х ч. / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1, ч. 1-2. – С. 39-48.

477. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя / Ольга Коляструк // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.) : колективна монографія. В 2 ч. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – С. 5-46.

478. Комарніцький О. Б. «Просвіти» містечок Правобережної України у добу Української революції 1917-1920 рр. / О. Б. Комарніцький // Подільська «Просвіта» : історія і сьогодення : збірник наукових праць за підсумками регіональної науково-краєзнавчої конференції, м. Кам’янець-Подільський, 2-3 червня 2011 р. / Редкол. : О. М. Завальнюк та ін. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С. 69-77.

479. Кононенко П. П. Українознавство : підручник для вищих навчальних закладів / П. П. Кононенко. – К. : П. П. Кононенко, 2005. – 680 с.

480. Корновенко С. В. Крестьянский характер Украинской революции 1917–1921 гг. / С. В. Корновенко // Вестник Оренбургского государственного педагогического университета : Электронный научный журнал. – 2014. – № 2 (10). – С. 91-99.

481. Корольов Г. Академічний дискурс дослідження історії української революції 1917–1921 років (90-ті р. ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / Геннадій Корольов

// Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2012. – Вип. 22. – С. 371-384.

482. Корольов Г. Революції та війни за незалежність у «Новій Європі» : порівняльно-історичний контекст (1914–1923) / Геннадій Корольов // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917-1921 рр. : зб. наук. ст. / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 5-32.

483. Короткова О. Зміни ціннісних пріоритетів селянства в умовах аграрних перетворень 1906–1916 рр. / Олена Короткова // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. Ч. 1. – С. 175-181.

484. Космій О. М. Вплив політичної віри на демократичну трансформацію українського суспільства / О. М. Космій // Гілея : наук. вісн. – 2010. – № 40. – С. 135-149.

485. Костенко Л. Записки українського самашедшого / Ліна Костенко. – К. : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. – 416 с.

486. Костомаров Н. И. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII столетиях / Н. И. Костомаров. – СПб. : В типографии Карла Вульфа, 1860. – 215 с.

487. Котляр Ю. В. Трансформації в психолого-ментальному світосприйнятті селянства Півдня України (перша третина XX ст.) / Ю. В. Котляр // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету ім. П. Могили. Серія : Історичні науки. – 2008. – Т. 88, Вип. 75. – С. 67-70.

488. Кочергін І. Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. / Ігор Кочергін // Краєзнавство : наук. журн. – 2009. – № 1-2. – С. 210-216.

489. Кривоший Г. Ф. Українське селянство в національно-демократичній революції 1917 – початку 1918 років / Г. Ф. Кривоший // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – 1998. – Вип. IV. – С. 51-64.

490. Крижановська О. О. Держава й церква в уявленнях селян Правобережної України доби скасування кріпосного права / О. О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. XII. – С. 155-165.

491. Крижановська О. О. Освіта й культура українських селян наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. / О. О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XIX. – С. 243-264.

492. Крижановська О. О. Соціальні настрої та уявлення селян Правобережної України у 20-50 рр. XIX ст. / О. О. Крижановська // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 130-140.

493. Крижановська О. О. Страхи у ментальності українського селянства наприкінці XVIII – в середині XIX ст. / О. О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2009. – Вип. XVI. – С. 381-394.

494. Крячко В. І. Типологічні властивості української ментальності / В. І. Крячко // Соціальні технології : Актуальні проблеми теорії та практики : міжвуз. зб. наук. праць. – Запоріжжя : Класич. приват. ун-т, 2010. – № 44. – С. 127-134.

495. Кудінова А. Звичай «могоричу» в ярмарковій та повсякденній культурі українців XIX ст. (за матеріалами фонду О. Ф. Кістяківського) / Анна Кудінова // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Серія : Історичні науки / За ред. Г. В. Боряка. – К. : НАН України, 2015. – Вип. 2. – С. 79-86.

496. Кудлай О. Б. Діяльність народного Міністерства внутрішніх справ УНР / О. Б. Кудлай // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 90-104.

497. Кудлай О. Діяльність Української Центральної Ради в контексті соціальних конфліктів революційного суспільства / Олександра Кудлай // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917-1921 рр. : зб. наук. ст. / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 111-136.

498. Кудлай О. Б. Організація, внутрішня структура та завдання Народного міністерства освіти УНР / О. Б. Кудлай // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 59-88.

499. Кудлай О. Б. Створення та діяльність народного міністерства земельних справ Української Народної Республіки (червень1917 – квітень 1918 рр.) / Олександра Кудлай. – К. : Інститут історії України НАН України, 2011. – 83 с.

500. Кукурудзяк М. Г. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці / М. Г. Кукурудзяк, М. М. Собчинська. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 1997. – 175 с.

501. Культура і побут населення України : навч. посібн. – 2-е вид., доп. та перероб. / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх, В. Ф. Горленко та ін. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

502. Кульчицький О. Світовідчування українця / О. Кульчицький // Українська душа / За ред. В. Храмової, В. Плачинди. – К. : Фенікс, 1992. – С. 48-65.

503. Кульчицький С. Влада і політика в добу нової економічної політики / Станіслав Кульчицький // Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.) : колективна монографія. В 2 ч. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – С. 67-94.

504. Кульчицький С. «Революція» як концепт / Станіслав Кульчицький // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2010. – Вип. 5. – С. 172-192.

505. Кульчицький С. В. Російська (русская) революція 1917 р. : реальність і міф / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 2007. – № 2. – С. 4-23.

506. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року : новий погляд / Станіслав Кульчицький. – К. : Наш час, 2008. – 79 с.

507. Кульчицький С. В. Центральна Рада. Утворення УНР / С. В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1992. – № 6. – С. 73-94.

508. Кульчицький С. Вплив війн і революцій XX ст. на історичну долю України / С. Кульчицький // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 402-486.

509. Кучеров Г. Г. З'їзди «Просвіт» – вагомий чинник організації

культурно-освітньої роботи на території Правобережної України в умовах сільської місцевості (1917–1922 рр.) / Г. Г. Кучеров // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. X. – С. 228-238.

510. Лаас Н. Сучасна англо-американська історіографія про повсякденні структури та практики в СРСР / Наталія Лаас // Історія повсякденності : теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 34-36.

511. Лантух В. В. Рецензія Іваненко В. В., Іщенко І. В. Україна непівська : аналіз соціальних аномалій південного регіону / В. В. Лантух, І. В. Лантух // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Історія – 2007. – Вип. 39. – С. 355-359.

512. Левченко М. Оповідання селян за часи громадянської війни на Вкраїні / Микола Левченко. – К. : Українська Академія Наук, 1926. – 10 с.

513. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Вячеслав Липинський. – Відень : Друкарня Carl Herrmann, 1919-1926. – 627 с.

514. Лисенко О. В. Взаємозв’язок між результатами Великих реформ 1860 – 90-х рр. та Першої світової війни та їх наслідки для України / О. В. Лисенко // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2012. – Вип. XX. – С. 52-67.

515. Лисенко О. Історія повсякденності як галузь наукового знання. (Повсякденна історія війни : методологічні нотатки) / Олександр Лисенко // Історія повсякденності : теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 11-19.

516. Лисенко О. Повсякденна історія війни : методологічні нотатки / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. – 2010. – Вип. 13. – С. 8-22.

517. Логінов О. В. Вінниця у 1917 році : Революція у провінційному місті. Вид. 2-ге, виправ. / О. В. Логінов, Л. І. Семенко. – Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2011. – 272 с.

518. Лозовий В. С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні : ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : монографія / Віталій Лозовий. – Кам'янець-Подільський : П. П. «Мошак М. І.», 2008. – 480 с.

519. Лозовий В. С. Аграрний фактор духовної та матеріальної культури українського селянства (кінець XIX – початок XX ст.) / В. С. Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – 2010. – Т. 16. – С. 329-338.

520. Лозовий В. С. Освіта, вірування та національна свідомість українського селянства на початку XX століття / В. С. Лозовий // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – 2009. – Т. 14. – С. 360-366.

521. Лозовий В. С. Правосвідомість селянства в період Української революції 1917–1920 рр. : історичний аспект / В. С. Лозовий. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, ред.-видав. відділ, 2011. – 112 с.

522. Лозовий В. С. Проблеми політичної культури українського селянства в добу Центральної Ради 1917–1918 рр. / В. С. Лозовий // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2006. – Вип. 12. – С. 166-174.

523. Лозовий В. С. Селянська правосвідомість у добу Української революції (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 88-95.

524. Лозовий В. Селянство і проблема сплати податків у період Гетьманату Павла Скоропадського (1918 р.) / Віталій Лозовий // Новий колегіум : наук. інформ. журн. – 2007. – № 1. – С. 36-40.

525. Лозовий В. С. Соціокультурні особливості українського народу і державотворчі процеси в добу революції (1917–1921 рр.) / В. С. Лозовий // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-

Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6 : На пошану професора А. Г. Філінюка. – С. 340-350.

526. Лозовий В. С. Становлення та діяльність Подільської «Просвіти» / В. С. Лозовий // Подільська «Просвіта» : історія і сьогодення : збірник наукових праць за підсумками регіональної науково-краєзнавчої конференції, м. Кам’янець-Подільський, 2-3 червня 2011 р. / Редкол. : О. М. Завальнюк та ін. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – С. 3-6.

527. Лозовий В. С. Українська революція та українська ментальність (1917-1921 рр.) / В. С. Лозовий // Краєзнавство : наук. журн. 2002. – № 1-4. – С. 53-58.

528. Лукашевич О. Житло як один з основних критеріїв якості повсякденного життя селянина 20-х років XX ст. / О. Лукашевич // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 12. – С. 257-276.

529. Лупандін О. Більшовики в Україні у 1918 р. : національний та соціальний аспекти / Олександр Лупандін // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 137-163.

530. Лурье С. Метаморфозы традиционного сознания (Опыт разработки теоретических основ этнопсихологии и их применения к анализу исторического и этнографического материала) / Светлана Лурье. – СПб. : Тип. им. Котлякова, 1994. – 286 с.

531. Лурье С. В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы : учебное пособие для вузов. – 2-е изд. / С. В. Лурье. – М. : Академический Проект : Альма Матер, 2005. – 624 с.

532. Людтке А. История повседневности в Германии : новые подходы к изучению труда, войны и власти / Альф Людтке; пер. с англ. и нем. К. А. Левинсона и др.; под общ. ред. и с предисл. С. В. Журавлева. – М. :

Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Германский исторический институт в Москве, 2010. – 271 с.

533. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.

534. Максимовська Н. О. Соціальна педагогіка у сфері дозвілля : постановка проблеми / Н. О. Максимовська // Вісник Харківської державної академії культури. – 2010. – Вип. 30. – С. 244-252.

535. Матях В. Аксіологічний аспект в дослідженні ментально-психологічного зрізу соціальної історії доби XVII – XVIII ст. / Валентина Матях // Соціум : альманах соціальної історії. – 2002. – № 1. – С. 233-241.

536. Машталір А. І. Вплив постаті Т. Г. Шевченка на піднесення національної свідомості Українців у 1917–1920 рр. / І. А. Машталір // Освіта, наука і культура на Поділлі : зб. наук. пр. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2011. – Т. 18 : Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі». 22 жовтня 2011 року. – С. 324-334.

537. Мейжис І. А. Індивідуалізм чи колективізм? Соціально-психологічний погляди на історію і політичну культуру України / І. А. Мейжис, Л. Г. Почебут // Соціальна психологія : наук. журн. – 2007. – № 1. – С. 38-52.

538. Мельничук Н. Поняття злочин та покарання в контексті світоглядних архетипних моделей / Наталія Мельничук // Всеукраїнський науковий журнал «Мандрівець». – 2008. – № 3. – С. 68-72.

539. Меняйло Д. В. История органов внутренних дел в схемах и таблицах : учебно-методическое пособие. – 2-е изд., доп. / Д. В. Меняйло. – Белгород : БЮИ МВД России, 2009. – 92 с.

540. Микулинський І. М. Під проводом Української Центральної Ради / Іван Микулинський. – Чернівці : Прут, 2013. – 704 с.

541. Милов Л. Природно-климатический фактор и менталитет русского крестьянства / Леонид Милов // Общественные науки и современность. – 1995. – № 1. – С. 76-87.

542. Милорадович В. П. Українська відьма : нариси з української демонології / В. Милорадович. – К. : Веселка, 1993. – 72 с.

543. Михайлюк О. В. Про деякі особливості взаємин радянської влади і українського селянства в революційний період (1917 – середина 20-х рр.) / О. В. Михайлюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2001. – Вип. XIII. – С. 102-123.

544. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття XX ст. : Соціокультурні процеси : монографія / Олександр Володимирович Михайлюк. – Дніпропетровськ : Вид-во «Інновація», 2007. – 456 с.

545. Михайлюк О. В. Селянська громада Наддніпрянської України як соціокультурна спільнота (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. В. Михайлюк // Гілея : наук. журн. – 2010. – № 41. – С. 13-25.

546. Михайлюк О. В. Традиціоналізм селянської культури / О. В. Михайлюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XVIII. – С. 237-243.

547. Михайлюк О. Зміни в соціальному становищі жінки-селянки Наддніпрянської України в умовах модернізаційних перетворень кінця XIX–початку XX ст. / Олександр Михайлюк // Українознавчий альманах. – 2010. – Вип. 4. – С. 131-138.

548. Мірчук І. Світогляд українського народу : спроба характеристики / Іван Мірчук // Генеза. – 1994. – № 2. – С. 87-96.

549. Мірчук П. Українська державність 1917–1920 рр. / Петро Мірчук. – Філадельфія : Б. в., 1967. – 400 с.

550. Міхеєва О. Девіантна поведінка радянського населення в світлі наукової літератури та джерел 1920-х років / Оксана Міхеєва // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 21. – С. 278-296.

551. Міхеєва О. Специфіка висвітлення у періодичних виданнях проблематики злочинності у перші роки введення НЕПу в Україні / Оксана Міхеєва // Краєзнавство : наук. журн. 2010. – № 3. – С. 72-80.

552. Молчанов В. Життєзабезпечення населення України за часів

П. Куліша / Володимир Молчанов // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 21. – С. 211-237.

553. Мухина З. З. Семейный быт и повседневность крестьян Курской губернии : традиции и динамика перемен в пореформенной России / З. З. Мухина. – М. : ИЭА РАН, 2012. – 299 с.

554. Нагайко Т. Історія повсякденності : погляд на проблему / Тарас Нагайко // Історія повсякденності : теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 43-48.

555. Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні : історичні витоки / Лариса Нагорна // Регіональна історія України : зб. наук. ст. – 2007. – Вип. 1. – С. 107-122.

556. Нариси з історії Української революції 1917–1921 рр. : У 2-х кн. / Інститут історії НАН України; Ред. Кол. В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2011. – 390 с.

557. Нариси історії українського шкільництва (1905–1933) : навч. посібн. / Під ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Заповіт, 1996. – 304 с.

558. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.) : колективна монографія. В 2 ч. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 1. – 445 с.

559. Нариси повсякденного життя радянської України в добу НЕПу (1921–1928 рр.) : колективна монографія. В 2 ч. / Відп. ред. С. В. Кульчицький. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010. – Ч. 2. – 382 с.

560. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / Авт. кол. : О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін.; Відп. ред. В. А. Смолій – К. : Ніка-Центр, 2012. – 592 с.

561. Нітченко А. Виконавчі комітети громадських організацій 1917 року : підсумки та перспективи вивчення / А. Нітченко // Сіверянський літопис. – 2010. – № 1. – С. 75-85.

562. О. Т. Визвольна боротьба українського народу 1917–1921 р. Друге поправлене видання / Об'єднання бувших вояків українців. – Лондон : Б.в., 1950. – Ч. 1. – 51 с.

563. Одергон А. Война и изменённые состояния сознания : по ту сторону обыденного / А. Одергон // Историческая психология и социология истории. – 2008. – № 1. – С. 121-132.

564. Онацький Є. Українська емоційність / Є. Онацький // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – С. 36-47.

565. Опря Б. О. Деякі аспекти взаємин православного духовенства з парафіянами на Поділлі в кінці XIX – на початку XX ст. / Б. О. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. XIII. – С. 177-183.

566. Опря І. А. Криза російської православної церкви як передумова поширення пізньопротестантських віровчень у Правобережній Україні у 60-ті рр. XIX – на початку XX ст. / І. А. Опря // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2012. – Вип. XX. – С. 251-264.

567. Орбан-Лембрик Л. До питання про міжгрупові конфлікти й упередження / Лідія Орбан-Лембрик // Соціальна психологія : наук. журн. – 2007. – № 3. – С. 3-17.

568. Орбан-Лембрик Л. Масова культура і моделі поведінки / Лідія Орбан-Лембрик // Соціальна психологія : наук. журн. – 2005. – № 2. – С. 38-44.

569. Орбан-Лембрик Л. Психологія етнічних спільностей і груп. Від перших наукових розвідок до сучасних напрямів досліджень / Лідія Орбан-Лембрик // Соціальна психологія : наук. журн. – 2006. – № 4. – С. 38-57.

570. Орбан-Лембрик Л. Соціальна поведінка як спосіб вияву активності особистості / Лідія Орбан-Лембрик // Соціальна психологія : наук. журн. – 2004. – № 5. – С. 12-19.

571. Орбан-Лембрик Л. Чутки як соціально-психологічне явище / Лідія Орбан Лембрик // Соціальна психологія : наук. журн. – 2004. – № 3. – С. 47-62.

572. Осташко Т. С. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради / Т. С. Осташко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 24-38.

573. Оськин М. В. Неизвестные трагедии Первой мировой. Пленные. Дезертиры. Беженцы / М. В. Оськин. – М. : Вече, 2011. – 432 с.

574. Павлова Ю. Э. Феномен пьянства как девиация в русской культуре XVI – XVII веков / Ю. Э. Павлова // Историческая психология и социология история. – 2012. – № 1. – С. 136-146.

575. Петренко І. М. Церковнопарафіяльні школи Лівобережної України в системі освітньої політики уряду Російської імперії (1884–1917) / І. М. Петренко. – Полтава : РВВ Пуску, 2008. – 206 с.

576. Петрова І. Повсякденне життя Українських селян за матеріалами військово-топографічних описів XIX ст. / Інна Петрова // Краєзнавство : наук. журн. – 2010. – № 3. – С. 123-131.

577. Пиріг Р. А. Джерела з історії української революції 1917–1921 років : опубліковані документи і матеріали / Р. А. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 5. – С. 98-112.

578. Пиріг Р. Я. Джерела з історії української революції 1917–1921 років : періодична преса / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 4. – С. 132-145.

579. Пиріг Р. Я. Джерела з історії Української революції 1917–1921 років : матеріали особового походження / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 6. – С. 83-102.

580. Пиріг Р. Я. Джерельна база історії української революції 1917–1921 років : архівний сегмент / Р. Я. Пиріг // Архіви України. – 2011. – № 1. – С. 108-122.

581. Пірен М. Утвердження духовних цінностей громадянського суспільства і релігійна соціалізація особистості / Марія Пірен // Соціальна психологія : наук. журн. – 2005. – № 6. – С. 31-41.

582. Піча В. М. Культура вільного часу: (філософсько-соціологічний аналіз) / В. М. Піча. – Львів : Світ. – 1990. – 149 с.

583. Політичний терор і тероризм в Україні XIX – XX ст. : історичні нариси / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Наук. думка, 2002. – 952 с.

584. Портнова Т. Селянин і цивілізація : взаємодія міської та сільської культур в українській думці другої половини XIX століття / Тетяна Портнова // Київська старовина. – 2011. – № 2. – С. 47-54.

585. Поршнева О. С. Ментальный облик и социальное поведение солдат русской армии в условиях Первой мировой войны (1914 – февраль 1917 гг.) / О. С. Поршнева // Военно-историческая антропология. Ежегодник, 2002. Предмет, задачи, перспективы развития. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – С. 252-267.

586. Поршнева О. С. Эволюция образа войны в сознании массовых слоев российского общества в 1914 – начале 1917 гг. / О. С. Поршнева // Военно-историческая антропология : Актуальные проблемы изучения: ежегодник. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005/2006. – С. 82-98.

587. Предко О. І. Психологія релігії : історія, теорія, релігієзнавчі виміри : монографія / І. О. Предко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 278 с.

588. Примак О. Позашкільна сільськогосподарська освіта (1883–1914 рр.) : історичний аспект / Олена Примак // Переяславський літопис. – 2011. – Вип. 1. – С. 42-47.

589. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянствознавчих студій в Україні на зламі XX – XXI ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси : «Вертикаль», 2006. – 122 с.

590. Присяжнюк Ю. П. Віра українських селян в «добрих царів» після скасування кріпацтва / Ю. П. Присяжнюк // Культура народов Причерноморья : сб. науч. тр. – 2001. – № 24. – С. 123-126.

591. Присяжнюк Ю. П. Інноваційні зміни в житті українського пореформеного села Наддніпрянщини як проблема селянської рефлексії / Ю. П. Присяжнюк // Чорноморський літопис. – 2010. – № 2. – С. 26-32.

592. Присяжнюк Ю. П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю. П. Присяжнюк // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 23-33.

593. Присяжнюк Ю. П. Міждисциплінарний підхід у сучасному селянознавстві : досвід білоруської історіографії / Ю. П. Присяжнюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XVIII. – С. 65-71.

594. Присяжнюк Ю. П. Сервітутне право у «картині світу» пересічного українського селянина (на матеріалах Правобережної України початку XX ст.) / Ю. П. Присяжнюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2003. – Вип. 5. – С. 42-48.

595. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство Наддніпрянської України : соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Юрій Присяжнюк. – Черкаси : Вертикаль, 2007. – 640 с.

596. Проблеми теорії ментальності / Відп. ред. М. В. Попович. – К. : Наукова думка, 2006. – 403 с.

597. Прудько В. О. Українізація шкіл Чернігівщини у 1917 р. : від спроб до перших результатів / В. О. Прудько // Література та культура Полісся : зб. наук. пр. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – Вип. 60. – С. 92-98.

598. Пушкарева Н. Л. История повседневности : предмет и методы / Н. Л. Пушкарева // Социальная история. Ежегодник, 2007. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. – С. 9-54.

599. Рабенчук О. Особливості соціальної свідомості населення / Олег Рабенчук // Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко : У 3-х частинах. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 3. – С. 5-36.

600. Рассказова Л. В. Разгром дворянских усадеб 1917–1919 : официальные документы и крестьянские практики / Л. В. Рассказова // «Общество. Среда. Развитие». – 2010. – № 2 (15). – С. 44-49.

601. Реент Ю. А. Полиция Украины в составе полицейской системы Российской империи начала XX века / Ю. А. Реент // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2007. – Вип. XIII. – С. 137-148.

602. Реєнт О. Вплив великої війни 1914–1918 рр. на цивілізаційні процеси в Україні (до 90-річчя початку Першої світової війни) / Олександр Реєнт // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 11 (2). – С. 138-146.

603. Реєнт О. Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2004. – Вип. 7. – С. 5-47.

604. Реєнт О. П. Перша світова війна XX ст. та українське суспільство / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2005. – Вип. 9. – С. 15-20.

605. Реєнт О. П. Реалізація ідеї української державності у 1917–1921 рр. : розчарування та надії / О. П. Реєнт // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики : зб. наук. пр. – 2011. – № 18. – С. 168-174.

606. Реєнт О. П. Україна в період Першої світової війни : історіографічний аналіз / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 3-33.

607. Реєнт О. П. Україна в Першій світовій війні : сучасні науково-методологічні акценти / О. П. Реєнт // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – № 16. – С. 88-103.

608. Реєнт О. П. Український національний рух та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу / О. П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2012. – Вип. 20. – С. 6-37.

609. Реєнт О. Формування сучасної історіографії української нації / Олександр Реєнт // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років : зб. наук. ст. – 2013. – Вип. 9. – С. 5-9.

610. Репина Л. «Вызов и ответ» : перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия / Л. Репина // Ейдос. Альманах теорії і історії історичної науки. – 2008. – № 3. – С. 11-25.

611. Рибак І. В. Повсякденне життя подільського селянина в до колгоспний період (1921–1928 рр.) : монографія / Іван Рибак. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин О. В., 2012. – 164 с.

612. Рибак І. В. Сільське господарство Поділля і Південно-Східної Волині у період непівського агропереходу (1921–1929 рр.). Історико-економічне дослідження : монографія / Іван Рибак, Оксана Свідерська. – Кам'янець-Подільський : ФОП Сисин Я. В., 2013. – 216 с.

613. Розовик Д. Культурно-освітня робота громадських організацій Київщини у роки Національно-демократичної революції (1917–1920) / Дмитро Розовик // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. – 2007. – Вип. 19. – С. 185-191.

614. Романець Н. Р. Боротьба з самосудами в українському селі (1933–1935 рр.) / Н. Р. Романець // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. XXIX. – С. 186-191.

615. Российская повседневность : вторая половина XIX – начало XXI века : учеб. пособ. / Под. ред. Л. И. Семенниковой. – М. : КДУ, 2009. – 244 с.

616. Савіна М. І. Особливості формування інтегрованого психічного складу українців / М. І. Савіна // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету : психологічні науки. – Бердянськ : БДПУ, 2005. – Вип. 2. – С. 57-65.

617. Савчук В. Українська етнологія : навч. посіб. / Віктор Савчук. – Івано-Франківськ : Гілея-НВ, 2004. – 560 с.

618. Сарбей В. Г. Національне відродження України. / В. Г. Сарбей. – К. : ВД «Альтернативи», 1999. – 336 с.

619. Селевич Ю. Участь Харківської духовної консисторії у вирішенні конфліктів серед духовенства та прочан в XIX – на початку XX ст. / Юлія Селевич // Краєзнавство : наук. журн. – 2011. – № 4. – С. 144-149.

620. Сенявская Е. С. Время и пространство в восприятии человека на войне : экзистенциальный опыт участников боевых действий / Е. С. Сенявская // Военно-историческая антропология : Актуальные проблемы изучения :

Ежегодник. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2005/2006. – С. 152-161.

621. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века. Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. С. Сенявская. – М. : «РОССПЭН», 2006. – 288 с.

622. Сенявская Е. С. Психология войны в XX веке – исторический опыт России / Елена Сергеевна Сенявская. – М. : РОССПЕН, 1999. – 383 с.

623. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.

624. Сірополко С. Історія освіти в Україні. – 2-ге вид. / Степан Сірополко. – Львів : Афіша, 2001. – 664 с.

625. Січинський В. Чужинці про Україну : вибір з описів подорожей по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть. – вид. друге виправлене і значно доповнене / Володимир Січинський. – Прага : Культурно-наукове вид-во УНО, 1942. – 244 с.

626. Скальський В. Влада та суспільство в Українській Народній Республіці (листопад 1917 – квітень 1918 рр. / Віталій Скальський // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 167-175.

627. Скальський В. В. Губернські селянські з’їзди як складові української революції 1917–1921 рр. / В. В. Скальський // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2009. – Вип. 4. – С. 89-146.

628. Скальський В. В. Образ Центральної Ради у свідомості селян на початковому етапі української революції / В. В. Скальський // Укр. іст. журн. – 2008. – № 1. – С. 46-59.

629. Скальський В. Природні та техногенні катастрофи в революційній Україні, 1917–1921 рр. / Віталій Скальський // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 68-75.

630. Скржинская М. В. Образование и досуг в античных государствах Северного Причерноморья / М. В. Скржинская. – К. : Ин-т истории Украины НАНУ, 2014. – 250 с.

631. Слюсаревський М. Просторово-часовий континуум етнопсихологічного дослідження : парадигмальні засади та досвід побудови / Микола Слюсаревський, Ірина Кривонос // Соціальна психологія : наук. журн. – 2005. – № 6. – С. 3-17.

632. Сойчук Р. Л. Сутність феномена українського менталітету / Р. Л. Сойчук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Рівне : О. Зень, 2011. – Вип. 21 : На пошану професора Р. Постоловського. – С. 243-254.

633. Сокирко А. Ментальні особливості української філософської думки доби романтизму : антеїзм / Анна Сокирко // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т, 2009. – Вип. 12. – С. 18-24.

634. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу : іст. есе-хроніки. У 4-х т. / В. Ф. Солдатенко. – Х. : Прапор, 2008. – Т. 1 : Рік 1917. – 560 с.

635. Солдатенко В. Ф. Українська революція доби Центральної Ради : аналіз досвіду періодизації / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 3-25.

636. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис : монографія / В. Ф. Солдатенко. – К. : Либідь,1999. – 976 с.

637. Солдатенко В. Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том I / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 143-146.

638. Солдатенко В. Ф. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали у двох томах. Том II / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 1. – С. 150-152.

639. Соловей Т. Несостоявшаяся революція : Исторические смыслы русского национализма / Татьяна Соловей, Валерий Соловей. – М. : Феория, 2009. – 440 с.

640. Стахів М. Заходи уряду і провідних сил України проти погромництва / Матвій Стахів // Правничий вісник Т-ва українських правників в ЗСА. – Нью-Йорк : Б. в., 1917. – Кн. 3 : Присвячена 50-річчю відновлення української державності (1917–1921). – С. 30-43.

641. Стражний О. С. Український менталітет : Ілюзії. Міфи. Реальність / Олександр Стражний. – К. : «Книга», 2008. – 368 с.

642. Сумцов К. О. Очерки народного быта (Из этнографической экскурсии 1901 г. по Ахтырскому уезду Харьковской губернии) / К. О. Сумцов. – Харьков : «Печатное Дело», 1902. – 57 с.

643. Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания : Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья / О. А. Сухова. – М. : РОССПЭН, 2008. – 679 с.

644. Терещенко А. Быт русского народа : в 7 ч. / А. Терещенко. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1848. – Ч. IV : Забавы. – 338 с.

645. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край собранные П. П. Чубинским. – СПб. : Тип. В. Безобразова, 1872. – Т. 1 : Верования и суеверия, загадки и пословицы, колдовство. – 498 с.

646. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край собранные П. П. Чубинским. – СПб. : Тип. К. В. Трубникова, 1872. – Т. 6 : Народные юридические обычаи по решениям волосных судов. – 423 с.

647. Туренко В. Український організований націоналізм в координатах етноментальних характеристик українства / Віктор Туренко // Соціальна психологія : наук. журн. – 2007. – № 6. – С. 51-63.

648. Тюкавкин В. Г. Крестьянство России в период трех революций / В. Г. Тюкавкин, Э. М. Щагин. – М. : Просвещение, 1987. – 208 с.

649. Удод О. Історія повсякденності як провідний напрям української історіографії / Олександр Удод // Краєзнавство : наук. журн. – 2010. – № 3. – С. 6-9.

650. Удод О. Історія повсякденності : питання історіографії / Олександр Удод // Історія повсякденності : теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 19-23.

651. Удод О. Історія повсякденності : питання методології та історіографії / Олександр Удод // Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х кн., 3-х ч. / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Кн. 1, ч. 1-2. – С. 17-39.

652. Удод О. Методологія історії і гуманізація знання / Олександр Удод, Михайло Юрій // Історіографічні дослідження в Україні : зб. наук. пр. – 2013. – № 23. – С. 6-27.

653. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу : нариси з історії ментальності та національної свідомості / Відп. ред. В. А. Смолій. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 317 с.

654. Українці : народні вірування, повір’я, демонологія / А. П. Пономарьов, Т. В. Касміна, О. О. Боряк та ін. – К. : Либідь, 1991. – 640 с.

655. Усманова А. Концептуализируя пограничне : от культурной антропологии к семиотике культуры / Альмира Усманова // Перекрестки : журнал исследований восточноевропейского пограничья. – Минск : Европейский гуманитарный университет. – 2004. – № 1-2. – С. 209-234.

656. Устименко В. Етнічні конфлікти і протиріччя у контексті трансформацій суспільства і держави в Україні 1917-1920 рр. : історичний концепт / Володимир Устименко // Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр. : зб. наук. ст. / Головний редактор В. Ф. Верстюк. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 33-67.

657. Устименко В. Особливості соціально-політичного та економічного статусу етнічних груп та його вплив на міжетнічні протиріччя та соціальні конфлікти / Володимир Устименко // Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 рр. – 2012. – Вип. 8. – С. 226-247.

658. Фареній І. А. Селянське господарювання в системі товарно-ринкових відносин пореформених десятиліть / І. А. Фареній // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. XVIII. – С. 163-171.

659. Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы : деревня. / Шейла Фицпатрик; пер. с англ. – М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 422 с.

660. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття : тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія / А. Г. Філінюк. – Кам’янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 728 с.

661. Філінюк В. А. Зміни у сфері освіти в період Центральної Ради та їх вплив на селянство Наддніпрянської України / В. А. Філінюк // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам’янець-Подільський : Оіюм, 2013. – Т. 20 : 95-річчю заснування Кам’янець-Подільського державного українського університету присвячується. – С. 412-418.

662. Філінюк В. А. Криза влади і девіантна поведінка у повсякденному житті українського села в умовах революції (1917–1918 рр.) / Вадим Філінюк // Spheres of culture: Journal of Philology, History, Social and Media Communication, Political Science, and Cultural Studies. – Lublin : Maria Curie-Sklodovska University in Lublin, 2014. – Volume VIII. – С. 292-300.

663. Філінюк В. А. Наростання криміногенної ситуації у селах Поділля в добу Центральної Ради / В. А. Філінюк // Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка : Історичні науки. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2012. – Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. – С. 369-378.

664. Філінюк В. А. Освіта і школа у повсякденному житті українського села в період Центральної Ради / В. А. Філінюк // Гілея: науковий вісник : збірник

наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ПП «Видавництво “Гілея”, 2014. – Вип. 86 (7). – С. 39-44.

665. Філінюк В. А. Самосуд селян у Наддніпрянській Україні в період Центральної Ради / В. А. Філінюк // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В. С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. – Вип. 5: На пошану професора М. Б. Петрова. – С. 341-349.

666. Філінюк В. А. Традиційна система суспільно-політичних цінностей селян Наддніпрянщини на початку ХХ ст. / В. А. Філінюк // Вісник Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки / [редкол.: В С. Степанков (відп. ред.) та ін.]. – Кам’янець-Подільський : Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2013. – Вип. 6: На пошану професора А. Г. Філінюка. – С. 250-259.

667. Хміль І. В. Вплив ІІІ Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України / І. В. Хміль // Укр. іст. журн. – 2004. – № 2. – С. 3-15.

668. Хміль І. В. Трудяще селянство України в боротьбі за владу Рад / І. В. Хміль. – К. : Наукова думка, 1977. – 200 с.

669. Хміль І. Наростання селянського екстремізму в Україні (березень-жовтень 1917 р. / Іван Хміль, Ігор Куташев // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – 2002. – № 1. – С. 53-76.

670. Хоменко Н. Колективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю / Наталія Хоменко // «Історія повсякденності : теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 191-193.

671. Храмова В. До проблеми української ментальності. Замість передмови / Вікторія Храмова // Українська душа. – К. : МП «Фенікс», 1992. – С. 3-35.

672. Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. / Павло Христюк. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1969. – Т. 1. – 592 с.

673. Шанин Т. Обычное право в крестьянском сообществе / Теодор Шанин // Общественные науки и современность. – 2003. – № 1. – С. 116-121.

674. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. / Теодор Шанин; перевод с англ. Е. Ковалев. – М. : «Весь Мир», 1997. – 560 с.

675. Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма / М. Шаповал. – Прага : «Вільна спілка», 1928. – 335 с.

676. Шаповал М. Шлях визволення : суспільно політичні нариси / М. Шаповал. – Прага-Берлін : «Нова Україна», 1923. – 71 с.

677. Швайба Н. Радянське повсякдення в дослідженнях російських істориків / Надія Швайба // Історія повсякденності : теорія та практика» : матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд. : О. М. Лукашевич, Т. Ю. Нагайко]. – Переяслав-Хмельницький : Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2010. – С. 36-38.

678. Швидкий В. Девіантні прояви в українському повоєнному суспільстві / Василь Швидкий // Повоєнна Україна : нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко : У 3-х частинах. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Ч. 3. – С. 149-234.

679. Швидкий С. М. Народна етіологія хвороб та їх діагностика у світоглядних уявленнях населення Української Слобожанщини другої половини XIX – початку XX ст. / С. М. Швидкий // Гілея : зб. наук. пр. – 2011. – Спецвипуск. – С. 150-155.

680. Шляхов О. Б. Освіта в Україні в умовах становлення раннє-індустріального суспільства (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов // Наддніпрянська Україна : історичні процеси, події, постаті : зб. наук. пр. – 2008. –

Вип. 6. – С. 210-217.

681. Шпорлюк Р. Імперія та нації (з історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусії) / Роман Шпорлюк; перекл. з англ. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.

682. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Роман Шпорлюк; перекл. з англ. Г. Касьянов. – К. : Основи, 1998. – 479 с.

683. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 рр. : висвітлення у документах та матеріалах збірників радянської доби / В. М. Щербатюк // Гілея : зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 24. – С. 139-153.

684. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917–1923 рр. : сучасна історіографія проблеми / В. М. Щербатюк // Укр. іст. журн. – 2010. – № 3. – С. 186-203.

685. Юрій М. Ф. Соціокультурний світ України : монографія. – вид. 2-ге / М. Ф. Юрій. – К. : Кондор, 2004. – 738 с.

686. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Наталя Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 416 с.

687. Ямщиков С. В. Социально-психологические детерминанты «солдатской революции» 1917 года в России / С. В. Ямщиков // Историческая психология и социология истории. – 2008. – № 2. – С. 163-179.

688. Яневський Д. Б. Загублена історія втраченої держави / Данило Яневський. – Харків : Фоліо, 2012. – 252 с.

689. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології : наукове видання / Володимир Янів. – К. : Знання, 2006. – 344 с.

690. Янів В. Українська вдача і наш виховний ідеал / В. Янів // Літопис червоної калини. – 1992. – № 7. – С. 21-23.

691. Яцюк В. А. Аграрне перенаселення на Поділлі в середині 20-х рр. XX ст. / В. А. Яцюк // Краєзнавство : наук. журн. – 2006. – № 1-4. –С. 58-60.

VI. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ І ДИСЕРТАЦІЇ

692. Аксенов В. Б. Повседневная жизнь Петрограда и Москвы в 1917 году : дис. кан. ист. наук : спец. 07.00.02 «Отечественная история» / Аксенов Владислав Бэнович. – М., 2002. – 213 с.

693. Костюк Л. Б. Філогенетичні закономірності розвитку етнічної ментальності українців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.05 «Історія філософії» / Л. Б. Костюк. – Львів, 2008. – 22 с.

694. Куташев І. В. Селянський рух в Україні (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / І. В. Куташев. – К., 2003. – 14 с.

695. Парфьонова О. І. Традиції в моральній культурі українського народу (друга половина XIX – XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / О. І. Парфьонова. – К., 2004. – 18 с.

696. Попов В. Ю. Український господарський менталітет : сутність і трансформації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / В. Ю. Попов. – К., 2000. – 21 с.

697. Портнова Т. В. Селянство в уявленнях української інтелігенції 60 – 80-х років XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / Т. В. Портнова. – Дніпропетровськ, 2008. – 24 с.

698. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути і процеси» / О. В. Шуба. – Львів, 1999. – 24 с.

699. Яцук Н. Є. Українська ментальність як феномен етногенетичного та соціокультурного буття народу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. Є. Яцук. – Запоріжжя, 2003. – 17 с.

VII. ДОВІДКОВА ТА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ЛІТЕРАТУРА

700. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

701. Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон. – СПб. : Типография акционерного общества «Издательское дело», 1900. – Т. XXVIII-А (Саварни-Сахаронь). – 496 с.

702. Енциклопедія сучасної України / Ін-т енцикл. дослідж. НАН України; Голов. ред. І. М. Дзюба [та ін.]. – К. : «Поліграфкнига», 2005. – Т. 4 (В-Вог). – 700 с.

703. Енциклопедія історії України : У 10 т. / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мл-О. – 728 с.

704. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / Олександр Кульчицький // Енциклопедія Українознавства. В 2-х т. Під головною редакцією проф. д-ра Володимира Кубійовича і проф. д-ра Зенона Кузелі. – Мюнхен – Нью-Йорк : Наукове Товариство ім. Шевченка, 1949. – Т. 2. (загальна частина). – С. 708-718.

705. Словарь живого народного, письменного и актового языка русских южан Российской и Австро-Венгерской империи». – изд. 2-е исправленное и значительно пополненное / Сост. П. Пискунов. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1882. – 329 с.

706. Словник української мови. В 11 томах / Під ред. П. П. Доценко, Л. А. Юрчук. – К. : «Наукова думка», 1971. – Т. II (Г-Ж). – 550 с.

707. Українська минувшина : ілюстрований етнографічний довідник. – 2-е вид. / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна та ін. – К. : Либідь, 1994. – 256 с.

708. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка : В 2 т. – 3-е изд., стереотип. / П. Я. Черных. – М. : Рус. яз., 1999. – Т. 1 : (А – Пантомима). – 624 с.

VIII. ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

709. Мапа Української Народної Республіки (Весна 1918 р.) // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/map.unr.php.)

710. Михайленко П. Міліція Української Народної Республіки доби Центральної Ради (листопад 1917 – квітень 1918 рр.) / Петро Михайленко, Володимир Довбня // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/publish/article/47333.

711. Пайпс Р. Русская революция. В 3-х книгах. / Ричард Пайпс. – М. : Захаров, 2005. – Кн. 1 : Агония старого режима 1905–1917 // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://krotov.info/libr_min/16_p/ay/ps_15.htm.

712. Традиції молодіжних громад на Поділлі : етнопедагогічний аспект (поч. XX - 60- і роки XX ст.) // Історія (збірка наукових праць) : зб. пр. – К. : Б. в., 2009. – 500 с. // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://www.info-library.com.ua/books-text-11347.html.

713. Удод О. Історія повсякденності як методологічна проблема [про актуальність історії повсякденності] / Олександр Удод // Електронний ресурс. – Режим доступу : http://history.sumynews.com/istoriya-povsyakdennosti/item/226-istoriya-povsyakdennosti-yak-metodologichna-problema-za-lyudinoznavchu-istoriyu-ukrajini-pro-aktualnist-istoriji-povsyakdennosti.html.

714. Федоров В. А. История России. 1861–1917 : ученик. – 2-е изд., перераб. и доп. / Владимир Федоров. – М. : ЮРАЙТ, 2011 // Електронний ресурс. – Режим доступу : Режим доступа : http://krotov.info/libr_min/21_f/ed/orov_15.htm.

ДОДАТКИ

Додаток А

КАРТА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ, ВЕСНА 1918 Р.

(Джерело: № 709)

Додаток Б. 1

ТРАДИЦІОНАЛІЗМ СЕЛЯНСЬКИХ ПОГЛЯДІВ І ПЕРЕКОНАНЬ

роботи. Через темноту народню кожен новий закон, новий порядок входить в життя тілько після довгої боротьби, бо маси народні не можуть їх зрозуміти від разу, а чого розуміють, того і приймати не хотять. Наш селянин поки не пощупає не спробує на смак, не розглядить зо всих боків, не може повірити, а тоді боїться щоб бува не прошибити як небудь. Тому і виходить що скрізь, во всякій роботі ми перш за все стрічаємо недовірря темного чоловіка. Наш селянин не може уявити собі значіння державного механізму не може зрозуміти як, куди і на що ідуть всі ті кошти що ідуть в державну казну і він починає вже недовіряти, думає чи не дурять його тут часом і буває що почне думать чи платити податки, чи ні, а иноді гляди і не схоче платити.

(Джерело: № 204, с.3.)

Додаток Б. 2

Знаешь Паня здесь, на позиции очень весело. Особенно когда откроется канонада орудий и треск ружей и разговор пулеметов, то тогда и гляди, что все черти заплящут под этот акорд и земля задрожит точно лихорадка трепит.

Может все это переносить только русский солдат которому сам сатана и то не страшен. Русские герои ни перед чем не остановятся и сумеют завоевать славу нашему Царю Батюшке и дорогой родине Матушке. Мы сумеем победить этого проклятого немчуру так что будет помнить целый век. Теперь ослабли все его струны и скоро не слышно будет акордов его звуков. Разобьем его что называется в дребезги, пусть больше не существует эта проклятая немчура

10 сентября 1914 г.

Григорий Вострышев.
14 рота 3-го пехотного полка.

ВАССЕ ПАРХУТ
Д. Старая Лебежайка.

Мы защищаем Царя и Отечество и стремимся во чтобы то ни стало покончить с нашим злоумышленным врагом, который думал завладеть нами, но мы ни в коем случае не думаем покориться ему, а покончить с ним навсегда чтобы он знал, что значит Русский штык четырехгранный.

ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА
119278

Яков Пархут.

Д. Ф. ИВАНОВУ.
Село Федоровка.

Видно так угодно Господу Богу, чтобы я стал в ряды войск, призванных защищать Царя Батюшку и родную Русь Матушку, со врагом я сражаюсь храбро и тем сильнее моя вера в Господа Бога, что уж близок час расплаты со врагом, дерзко напавшим на нашу святую Русь.

Иванов А. Д.

20 октября 1914 г.

Сколько бы эта война не продлилась и сколько бы ни стоила нам жертв, а все равно, без победы над врагом не будет заключен мир. Поэтому и решили отомстить врагу, чтобы было ему на память, до чего могущественна и сильна матушка Русь.

А. Суханов.

(Джерело: № 185, с.17, 19, 20.)

Додаток В. 1

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У СОЛДАТСЬКИХ ЛИСТАХ

ПЕТРУ ИВАНОВУ МУЗУРОВУ.

Д. Першовка.

Наша Россия никогда не победит врага по случаю нашего контрольного производства немецких путеводителей театра войны. Посмотрите вот что будет весной, не то что согнать немца с своей Галиции, берегись Киев, так и знай придет в гости германец; он летом душит наших, это не Наполеон, а вы ничего не знаете, что творится на передних линиях.

Вам все пишут незначительные потери наших. Эх начальнички наши... Никогда наши не выиграют и думать нечего, теперь весь народ понял в чем дело. Воюем второй год и защищаем интересы отечества, и до сего времени нет ни одного манифеста для крестьян—защитников русской земли.

Знаете дорогой братя я думаю будет-ли когда конец этому убийству и спрашиваю себя—к чему это, Богу чтоли все это надо, но для чего он тогда дал заповедь—„не убий".

Иван Музуров.
6-я батарея 82-й артбригады.

26 декабря 1915 года.

В окопах тесно и грязно, спим хуже свиней на голом полу, одежда на нас вся грязная, белье как у угольщиков, тело грязное как у свиньи, в бане мы были месяц тому назад, настроение у солдат не нормальное, наверно скоро вспыхнет. Слухи есть, что 30 корпусов отказались итти в наступление и продолжать войну.

Кузьмин.

Бьют нас тут как мух и считают нас тут за мух... у него потеря очень мала, у нас много: стоим в землянках все грязные, холодные, голодные и разутые... так нам с ним трудно возиться; мы его не собьем и с своей территории не выгоним—не верь газетам, что там вам красют, чтобы меньше было разговору... Кормят нас чечевицей; хлеб рубим топором, народ гниет живьем и болезни не признают. Так наверно пропали навсегда.

Подписи нет.

(Джерело: № 185, с.32, 41, 42.)

Додаток В. 2

С. Иловатка.

У нас на позиции солдаты голые и босые, прямо страшно смотреть, сапоги порванные и новых нет, а старые починяют да дают солдатам и также все остальное. Другой бедный солдат тряпками ноги обматывает и ходит прямо таки не дай Бог, что делается. Чем не дальше все хуже, а пища очень плохая, один суп паршивый. А одна дивизия нисхотела заступать в окопы, сказала оденьте и обуйте моих стрелков все до новой ниточки, тогда пойду, говорит на позицию.

25/X—1916 г. Подписи нет.

Война надоела очень даже всем и каждому солдату потому что она без пользы для нас всех крестьян, хотя мы и выиграем—все гни спину за налоги и не выиграем, больше гнись мужичек. Как ни кинь все одно и тоже, а лучше вались к чорту вся эта музыка и танцы, ложись спать, так и это—все мы все льем кровь, а за что и за кого, мы не знаем. Германец тот каждый солдат знает за что он идет. Хотя сказали бы нам одно слово правильно и то хорошо, а то врут обманывают солдата.

Ноябрь 1916 г. Павел Николаев.

Мужья родину защищают, а купцы видят, что в России им никто не страшен с бедняков шкуру дерут и начальство ничего не говорит, а если говорит, то все равно на ветер, а делать ничего не делают, деньга в соблазн купцовская и их берет. Хоть бы живым остаться—охота поглядеть, чем эти издевательства кончатся. А с купцами то расправимся. Мы бы живо им показали, где раки зимуют, а то будто не враги, а в России хуже врагов немцев или австрийцев.

М. Кондратьев.

Декабрь 1916 г.

(Джерело: № 185, с.45, 112, 114.)

Додаток Г. 1

ПРОТИПРАВНІ ДІЇ ДЕЗЕРТИРІВ У СЕЛАХ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Дезертири. Вчора в Київі по всіх вулицях почали ловити дезертирів і до пів дня їх набралось на роспрадільтельному пункті більш як 12 тич. чоловік. Дезертирів почали гуртовать в партії, щоб посилати на позиції. але вони збунтувались, виломали ворота на пункті і вийшли на вулицю, де почали відбірати зброю у миліціонерів.

Так бігали дезертіри по всіх центральних вулицях, доки не приїхали конні миліціонери бойові дружини, і юнкері.

На Подолі юнкері оточили дезертирів і запропонували їм разойтись, а коли вони цього не зробили юнкері вистрелили з „холостих" набоїв. Тільки тоді дезертири порозбігались.

Коло 5 години дезертири вчинили заколот на Жилянській вулиці. Салдатам і бойовим дружинам прийшлося вжити зброї.

Арешт. Миліція арештувала розбійника П. Сабашенка, який вирізав сем'ю Бергманів і вбив Осетинів Кусова і Гусева.

(Джерело: № 314, с.2.)

Додаток Г. 2

2 БЕШКЕТИ. В с. Пузирш
дезертири весь час улаштовує
бешкети; витягають з хатів лю
за спасибі луплять і убивають
смерть.

3 КОЗАКИ. В с. Юрівку при
шла козача частина і збірається
мувати. Це дуже не подобаєть
селянам і вони прохають забр
від них козаків.

(Джерело: № 270, с.4.)

Додаток Д. 1

ЗРОСТАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ

— Грабіжники. В ночі з 5 на 6 червня в с. Скурати, Радомисльського пов., чотири грабіжники, з яких 3 було в салдатській формі, напали на дім Семена Скуратовського, всіх повязали, зграбували 2000 карбованців грошей і счезли невідомо куди.

(Джерело: № 223, с.4.)

Додаток Д. 2

№ 400

Звернення Генерального Секретаріату до міністерства внутрішніх справ

01.09.1917 р.

Генеральний Секретаріат
Української Центральної Ради
Генеральний секретар внутрішніх справ
№ 261

1 сентября 1917 г.

Київ

В Министерство внутренних дел

В последнее время с разных мест Украины ежедневно поступают от сельских обществ, общественных самоуправлений и правительственных органов — жалобы на незаконные, а зачастую и преступные действия войсковых частей, преимущественно же казачества — донского и терского, присланных вопреки желанию общества военными властями для содействия властям гражданским в целях тишины и спокойствия, для борьбы с дезертирством и преступными элементами общества. На деле же, как доносят местные организации, оказывается, что войсковые части сами вносят дезорганизацию в жизнь общества: они самоправно забирают у местных жителей зерновой хлеб и сено для корма своих лошадей, уничтожают сады, огороды, новые посевы, заборы; оскорбляют и позорят женщин; устраивают вооруженные ночные погромы; бьют окна, грабят и избивают мирных жителей; угрожают вооруженной силой прекратить движение и совершенно не повинуются законным распоряжениям местных правительственных органов. В этих незаконных действиях принимают участие не только рядовые солдаты, но и их начальники — офицеры, что имело место в местечке Смеле Черкасского уезда Киевской губернии при учинении погрома с 10-го на 11-е августа сего года.

Сообщая о вышеизложенном, Генеральный Секретарь Украинской Центральной Рады по внутренним делам просит распоряжения М.В.Д.° дабы неукраинские войсковые части, присланные для содействия гражданским войскам, были выведены и заменены, согласно воле народа, частями украинскими, которые, как это вполне естественно ожидать и как показывает практика, относятся к местному населению братски-дружелюбно, встречая такое же отношение и к себе со стороны местного населения

Товарищь Генерального секретаря по внутренним делам (подпись)

Делопроизводитель (подпись)

РДВІА. — Ф.366.— Оп. 2. — Спр. 267. — Арк. 33-34. Засвідчена копія.

(Джерело: № 182, с.728-729)

Додаток Е

АНАРХІЯ НА СЕЛІ

Вісти з краю.

— Анархія. З ямпільського повітового комітету (на Поділлю) надійшла депеша, в якій говориться, що анархія в повіті все збільшується, зруйновано й пограбовано почасти військом, а почасти й селянами економії у волостях томашпільській, молчанській, клембівській та яругській. В инших селах грабують всі селяне, в других тілько невелика частина; в селі Стіні клембівської волости грабувала тілько невелика частина селян. Вібрали сход, який вимагав, що-б грабіжники повернули все назад, а коли не послухають то відлучать їх — і

(Джерело: № 227, с.3.)

Додаток Ж. 1

РАДИКАЛІЗАЦІЯ НАСТРОЇВ І ПОВЕДІНКИ СЕЛЯН

В СЛОБОДІ КУСТИНІ Бистриц вол смердить царем! 28 вересня міліція вкупі з акцизниками виїхала з Бердичева в сл. Кустин пошукати горілки Селяне до трусу не допустили, міліцію прогнали киями з села, а одному акцизникові друком провалили голову.

(Джерело: № 262, с.3.)

Додаток Ж. 2

З життя повіту.

САМОУПРАВСВО. В с. Ширмівці селяне самоуправно рубають ліс, котрий належить д. Войновському Д. Войновський має 10 десятин землі і лісу 3 дес., так що він також небогатий чоловік і залічити його до поміщиків ніяк неможна. Ширмовські селяне нікого не визнають, не слухають. Приїздив було в Ширмівку депутат земельного комітету, але на нього не звернули уваги Міліція також нічого зробити не може; коли начальник міліції прийшов до лісу і почав селян умовляти ліса не рубати, вони начали свистати „гукати." А скільки дав тобі Войновський хабара? Це ще нічого! А от, коли часом селянам не подобаються які заходи водосного комісара д. Науменка, вони його без зайвих розмов звязують і замикають на добу дві у хлів.

(Джерело: № 271, с.4.)

Додаток Ж. 3

Вісти з краю.

Селянське життя.

Не час сварити. На волосному зібранні в Лучінську на Київщині виникла суперечка і непорозуміння між селянами і місцевою інтелігенцією. Селяне висловлювали останнім недовірря та догану за те, що вони в часи за старого уряду не дбали про народні інтереси і вороже ставились до селянства. Одначе після кількох промов прийшли до згоди, бо всі розуміли, що не час сварці, коли чекає велика праця.

На зборах було оголошено Універсал, який всі щиро вітали. Ухвалено платити податки тільки через Центральну Раду. На зібранні були поляки і євреї, які приєднались до постанов зібрання. Зібрано на Національний Фонд 189 кар., на „Просвіту" 8 кар. Давали всі присутні. Після зборів одправлено панахиду по Т. Шевченкові.

(Джерело: № 204, с.3.)

Додаток З. 1

ПОГІРШЕННЯ КРИМІНОГЕННОЇ СИТУАЦІЇ У СЕЛАХ РЕГІОНУ

З жиру бісяться. 10 жовтня деякі селяне с. Вуйни Махнівської волости заїхали возами на поміщицьке поле і розібрали цілий ожеред соломи. В цім злочинстві найбільш цікаво то, що солому грабували не бідняки, а багатирі у яких є воли й коні, а значить-а і гроші, а може й своєї соломи доволі.

(Джерело: № 263, с.3.)

Додаток З. 2

Бердичів 3. жовтня 1917.

Хто має змогу слідкувати по газетах за тим, що діється в нашій державі, у того безумовно заболить душа і защемить серце, коли се буде свідомий чоловік, коли в нього є хоть крихта любови до родини та до народу.

Не проходить дня, щоб газети не повідомляли про безладдя та бешкет, що возникає то тут, то там На Поділлі солдати грабують де що можна і селян закликають до погромів; въ Харкові людський натовп під проводом хуліганів, зодягнених у салдацьку одежу, розбивають крамниці та крадуть крам; там селяне руйнують поміщицькі маєтки, там знищують до шпенту ліс, і що далі, то все більше і все гірше.

Звідкіля се все і до чого воно ідеться?

Пригадаймо, чи було таке безладдя з початку революції Ні не було. Армія і увесь народ тільки здрігнули від радощів та зітхнули: „Слава тобі Господи". І все було як слід: Армія пильнувала своєї справи, селянство та інтелігенція з усіх сил намагалися виконать свої обовязки та захистить нарожденну волю від можливих нападів. Ну, а далі? Далі послали на позиції жандарів та стражників. За сим падлом потяглася туди зграя шпіонів, і пішло...

(Джерело: № 262, с.1.)

Додаток З. 3

В МАХНІВЦІ В Махнівці, саме на Різдово, вбито серед біла дня, розбійником Кошовим агента таємної сисної міліції, а також ще одного чоловіка. Населення прост терроризовано, налякано розбішаками. Начальник волосної міліції звернувся до Повітового Отамана Вільного Козацтва, з проханням дати озброєну силу, для боротьби з небезпекою.

Сам Кошовий старий розбійник і утік з каторги. Зараз він отаманом шайки розбійників, котра дала себе знати, своїм грабіжництвом, всьому повіту. Кошовий жиє в с. Вуйні. Все це село стоїть за ним, бо він постачає йому все потрібне; недавно, розсказують, привіз він чоботи і взув 200 чоловік. Його хата пристосована до розбійничого життя

Ще одно злочинство.

30 грудня, в слободі Романівці шайкою розбішаків з 6 чоловік було ограбовано і убито 1-го єврея і поранено в плече єврейку. Є відомости, що і це злочинство також діло рук Кошового

(Джерело: № 271, с.4.)

Додаток З. 4

ходу.

СТ. РАКІТНА (фастівської залізниці). На селах іще й досі війна. Оце недавно в нас озброєні селяне з близьких сел Старої-Синяви та Острова розбили цукроварню Браницької. Подробиці такі. Місяць тому селяне під приводом місцевих большевиків забрали на заводі до тридцяти тисяч пудів цукру. Після цього завод стерегли до 40 чоловік вільних козаків. Днів чотирі тому до завода підійшов ізнову озброєний натовп селян, переважно бувших салдат, організованих большевиками, котрі нерозбігались по селах з розбитих під Білою-Церквою ешелонів. Селяне зловили до двадцяти вільних козаків і після страшного знущання викололи очі і вбили їх. Потім грабіжники зловили предсідателя союзу служащих на заводі, обрізали йому обидва вуха і також убили. Крім цього убито ще кілька чоловік із служащих. Кілька жінок і дітей заколото штиками. Решта вільних козаків утікла і попросила допомоги у німецького війська. Німці поставили на ст. Ракітне гармату і сказали селянам видати зброю, загрожуючи обстрілом села. Селяне бунтовались. Тоді німці пропонували жінкам і дітям вийти з села і почали обстріл рідким огнем. Озброєні селяне окопалися в лісі і не здавались. Тоді з вечора село почали обстрілювать запальними снарядами. Село загорілося з трьох боків. Німці ж з гайдамаками почали оточувати ліс, у якому поховалися озброєні грабіжники.

(Джерело: № 255, с.4.)

Додаток И. 1

ПОШИРЕННЯ АЛКОГОЛЮ НА ТЕРИТОРІЇ КРАЮ

Горілка

В с. Павлівці Дзюньківської волости на гуральні було кільки сот відер горілки, котра зривала очі селянам; ходили чутки, що гуральню хтять розграбувати. Наляканий цими чутками винокур запропонував людям роскупити горілку по дешевій ціні (3 карб. за відро). В перший день продажу горілки в половині села були повибивані всі шибки. Тепер в Павлівку, мов на прощу, йдуть люди зо всіх сторін.

(Джерело: № 267, с.4.)

Додаток И. 2

На селі.

Довелося мені бути на святах в Гайсинщині в околицях м. Ладижина на Поділлю. Тим всі села кругом є цілковитою г.ральною слободою. Хліба люде мають досить, в продовольчі управи його не дають, а гонять з нього горілку—аж трьох сортів, що різняться кольором, смаком і кріпостю. Настала кажуть, воля,—все є—земля, свобода, ліс і горілка.

А з горілки цеї робиться велике лихо:—де зібралися п'яні й повигонили жидів (с. Губник), де поруйнували панські фільварки, а де й самі поміж собою перегризлися та пересварилися до смерти. У Губнику п'яні пройшли вздовж вулиць повикидали жидів і чисто повибивали вікна в людських хатах; поклала громада людей викорінити самогонщиків, а вони теж перепилися тай за один день зробили де-кілька розбоїв, маючи бомби, від котрих самі й загинули—„дай п'яному зброю,—все одно що сліпому—вогонь"! Село зосталося без вікон, без спокою і без краму, бо кооператива запровадить не годне, а жидів вигнали; тепер просять їх назад, але вони не йдуть.

(Джерело: № 279, с.3.)

Додаток И. 3

Що робиться на селі.

(От власного кореспондента.)

В багатьох селах Дмитровської волости на Київщині панує темнота і невідомість. Село Бугаївка, що знаходиться в 20 верстах от Київа і має 18 тис. населення, про революційний рух нічого не чуло і не знає. Селяне бачать тільки що щось сойдеться дивне: десь зникла усі поліція з урядником, не стало старшини, а з ним пильного начальства. До всіх комітетів, які заводяться тепер по волостях і селах, селяне відносяться вороже, бо на думку селян, це все заходи того земства, яке руйнувало і гнітало їх на протязі довгіх літ. Селяне думають, що комісії які по підготовці спасків до Установчих зборів мають завести земське кріпацтво, через це не записуються самі і навіть проганяють писарів.

Єсть в селах священики, учителі, учительки, але одні з них взагалі вороже відносяться до революційного руху, другі до українського, треті розбираються в справах не краще селян.

Через безпросвітну темноту, яка на селі, часто счиняються всякі заколоти, особливо на грунті недостачі харчів. Хліба по селах в заможніх селян хоть і багато єсть, але вони ховають його, щоб „земство" не забрало по дешевій ціні. Продовольчі комісії в цій справі нічого не роблять, бо на чолі стоять люде без усякого громадського почуття. Так в Дмитровській продовольчої комісії і в волосному виконавчому комітету стоять бувші союзники. Ніяких заходів до організації селянства вони не вживають, навпаки сприяють усяким заколотам на селі, споюючи селянство „денатуратом".

(Джерело: № 323, с.4.)

Додаток К. 1

САМОУПРАВСТВО ВІЙСЬКОВИХ ЧАСТИН У СЕЛАХ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Козаки по селах роблять бешкети.

Вчора до Центральної Ради надійшла телеграма од общесього комітету с. Константинівки Черкас. п., в якій вони пишуть:

„В наше село прибуло кілька сотень терських і донських козаків невідомо для чого. Вони не питаючись захоплюють сараї для коней, забирають хліб і сіно, гвалтують жінок, салдаток, а також взагалі погрожують українцям."

Селяне прохають Центральну Раду захистити їх і зробити розпорядження, щоб козаків з їх села забрали.

(Джерело: № 289, с.2.)

Додаток К. 2

рає друга, яка ще

Що до грабіжки — стогін стоїть.

Курку, гуску трудно встерегти, лапають серед дня і ночі і в котел чи по казанках. Городина та садовина вся пропала — коло грушок та яблонь скрізь коні поприв'язані і кора часто обдерта, на капустах коні пасуться, картофлі з огудиною вирвані, кукуруза зімнята.

Для палива порозбірали плоти, здіймають двері, вікна.

Хоч би і був хазяїн, це нікого не спинить. Ще який тиждень, два — і кам'янець-який повіт, де ворог ще і ногою не ступив, буде знищено, стоптано, розграбовано, а через кілька місяців почнеться голод, бо ні в кого не буде ні хліба ні овочів.

Нема до кого звернутись.

Одна часть приходить за другою, переставляють цілі армії. Сьогодня одна нищить, завтра друга, одна за другу нічого не знає, нічого не відповідає.

Люди їздять до Кам'янця, щоб знайти хоч яке спасіння, хоч яку управу. А там на ім же нічого нема,

(Джерело: № 275, с.4.)

Додаток Л

СЕЛЯНСЬКИЙ САМОСУД

Самосуд в Волосьних Махаринцях.

29 грудня вільне козацтво почало росшукувати потайні гуральні. а також раззброювати злодіїв. Злодійство в Волоських Махаринцях засіло міцно. З розграбованої економії злодії позабирали корови, зарізали бугая. З цукроварні вони витягли більше як 20 мішків цукру, Козаки піймали 4 злодіїв. Пятий втік. За ним наздогін поїхали козаки. Злодій засів в кутку і, коли порівнялись з ним козаки, почав стріляти. Двох козаків він вбив, одного поранив, а сам втік. Розлютованих селян не можна було ніяк стримати від самосуду. Чотирьох злодіїв, що піймали вивели на гноярку, привязали до слупів і розстріляли.

(Джерело: № 271, с.4.)

Додаток М.

ПІДТРИМКА УЦР ТА УКРАЇНІЗАЦІЯ ШКОЛИ

— **Українська маніфестація**. 25-го березня в с. Халеп'є на Київщині урочисто відбулась українська маніфестація. Ще зранку почали прибувати люде з сусідніх сел та містечок.

Після обідні, вислухавши акт про одрічення Миколи, вся громада рушила з охрестю до сільської розправи, де було одправлено молебна й панахиду пр борцям за Волю. Приблизно о 2-ій годині майже все село зійшлось до школи і звідти з українським гимном, революційними піснями та портретом Шевченка, отіннвши юрбу жовтоблакитними прапорами, лавою посунили через все село до зборні. Тут було прочитано „Відозву до Українського Народа", проспівано „Заповіт" при останьому акорді якого портрет Шевченка громадяне внесли в зборню, а прапор український прибили на хаті. Коло школи, куди похід повернув знову, гласний у своїй палкій промові висловив непереможне бажання, щоб школа як у їхньому селі так і по всій Україні була українська.

— **День газети**, 26-ого березня в Бердичеві з ініціятиви студентів і солдатів був улаштованний день газети. Газети продавались тільки з аукціона, на користь ради робітників і салдатських депутатів. Най-

(Джерело: № 205, с.2.)

Додаток Н

КОНСЕРВАТИЗМ СЕЛЯНСЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА ОСВІТУ ТА ШКІЛЬНУ СПРАВУ

Темне село.

На Київщині в селі Рогумівці ще й досі панує величезна темнота. За старого уряду через недовіля селяне привикли нічого не читати, тому й тепер селяне не мають охоти взятись до книжки. Вони кажуть, „на що книжка,—з неї ж хліб не їсти". С люде, які читають селянам самі книжки; иноді слухають, а частійше махають руками. Коли там представник на вічу доклав про Всеукраїнський селянський з'їзд і про селянську спілку, зразу всі постановили засувати останню і записатись. Але коли почули, що треба по карбованцю давати, то зразу ж на вічі зосталось зовсім мало селян. Поки що записалось 130 душ, між ними найбільше безземельних та малоземельних.

(Джерело: № 312, с.4.)

Додаток П. 1

СЕЛЯНСЬКЕ РЕВОЛЮЦІЙНЕ ДОЗВІЛЛЯ

Свято Вільної України. В селі Казенній Мотовилівці Васильківського повіту на Київщині з ініціятиви представника агітаційної комісії У. Ц. Р.—М. Калиновича та О. Гончаря відбулося свято Вільної України. Спочатку місцевий пан-отець О. Грудзинський відправив панахиду по Т. Шевченкові. Після промови представника, процесія з національними прапорами рушила селом до волости. Хор під орудою селянки О. Медьової співав революційних та вкраїнських пісень.

Вистава. В с. Шульгівці Новомосковського повіту на Катеринославщині гурток аматорів улаштував виставу: „Назар Стодоля"—Т. Шевченка та „Пропечатали"—водевіль Тогобочнього. Чистий прибуток піде на користь „Просвіти" в с. Шульгівці.

Маніфестація. В містечку Лабуні (на Волині) відбулась українська маніфестація. Багато було жовто-блакитних прапорів. Промовляли по-вкраїнському [illegible]

Волостні комітети. У Малій Перещепині Новомосковського повіту на Катеринославщині відбувся сельський сход. Обрано волостний комітет.

В містечку Лабуні на Волині зорганізувався волостний комітет. Волостним комісаром обрано студента М. І. Скоро-

(Джерело: № 216, с.2.)

Додаток П. 2

С. ЛУПОЛОВО, Балтського повіту (на Поділлі). 9 травня, в нашому селі була улаштована сільским комітетом українська манифестація і збір грошей на Український Національний Фонд. Перш за все було одслужено молебня і після промови священника с закликом до жертв на у. н. ф., маніфестація рушила. Попереду несли уквітчаний портрет Т. Шевченка, а за ним поплили червоні і жовто-блакітні прапори з написами— „Автономію Україні", „Хай живе федеративна республика", „Земля і воля" і инш. Найбільш звернув на себе увагу прапор з портретом Шевченка на червоному полі прибраний золотими пасмами і українськими стьожками. Манифестація пройшла по всьому селі на скелю над р. Бугом, стала і відти залунала над водою революційна пісьня і вільне українське слово. Виступили промовці; першим говорив студент який, між іншим, закликав до єднаня і запису в члени організуемої „Просвіти"; далі говорив салдат від Петроградської Ради Салдатських і Робітничих депутатів, член сільського комітету п. Петро Кравчук і инші; в решті по пропозиції одного салдата була проспівана „вічна пам'ять" борцям за волю і Україну житя поклавшим. Після цього з співами рушили далі і кінчали маніфестацію на площі перед церквою, де відбувся мітинг. Говорило багато промовців. Свято пройшло при великому натовпі народу. Весь час продавали революційні ознаки і раздавали українські відозви і газети. Збір дав 28 р. 3 к.

(Джерело: № 219, с.2.)

Додаток П. 3

ставились до цього уважно.

— Ялинка в селі Чеботарці. Святками в с. Чеботарці (на Поділлю) в 2-х класовій шко і учителі впорядкували ялинку. Це була перша ялинка в селі.

Ще за день сходилися люде й обдивляли це „диво“. На ялинці діти співали колядок та декламували вірші Шевченка й із книги „Дзеленьбом“.

(Джерело: № 225, с.3.)

Додаток П. 4

Дописи.

Мотовилівка. В селах Великі та Скарбові Мотовилівках Київської губ. Васильківського повіту на Великодні неділі відбулось свято Вільної України. На пляцу біля церкви місцевим священником правилась панахида за борців свободи. Слово з приводу цего взяв посланець від агитаційної комисії при „Українській Центральн. Раді“ м. Київа Микола Калинович Потім процесія з жовто-блакітними прапорами, патретом Т. Г. Шевченка рушила до площі серед села. По дорозі лунали пісні Вільної України під керуванєм місцевої селянкі Олександри Мегедевої. На площі правилась панахида по Т. Г. Шевченкові. Після промови посланця від агит. комісії відносно Шевченка, як борця й мученика за „Волю України“, народ з криком „Хай живе вільна Україна“ рушив до волости. Після молебна за свободу та промов народ розійшовся. В селі засновано „Т-во Просвіта“ імені Б. Д. Грінченка, на що зараз же зібрали велику кількість грошей. Засновано також „Національний Український Фонд“.

(Джерело: № 248, с.4.)

Додаток Р

ВПЛИВ ЧОРНОСОТЕННИХ АГІТАТОРІВ НА УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО

Копія приговора

Захарьевскаго сельскаго общества отъ 15 октября 1917 года по книгѣ приговоровъ подъ № 87

1917 года (октября) 15 дня мы, нижеподписавшіеся крестьяне Захарьевскаго Сельскаго общества, Вольнянской волости, Волчанскаго уѣзда, Харьковской губерніи, бывъ сего числа на сходѣ созванномъ нашимъ сельскимъ сходомъ въ числѣ 90 домохозяевъ изъ числа 118, имѣющихъ право участвовать на настоящемъ сельскомъ сходѣ, обсуждали слѣдующее дѣло, предложенное ~~старостою~~ Инструктора Центральной рады. Опредѣленные постановленіемъ приговора за № 84 отмѣнности обученія на украинскомъ языкѣ. Рѣшили, что этотъ приговоръ былъ сдѣланъ поспѣшно и что мы незнаем, что это наш родный языкъ какъ мы сами говорим и постановленіемъ отмѣнить приговоръ за № 84 и обучать дѣтей нашихъ народнымъ нашемъ украинскомъ языкѣ. Кромѣ того повѣсить портретъ Тараса Григоровича Шевченка въ сельскомъ Комитетѣ. И настоящего приговора не отмѣнять Вполнѣ и подписуемъ гр-не Захарьевскаго сельскаго общества Подписки за надписанными подписами

Съ подлиннымъ вѣрно

Захарьевскій Сельскій Комитетъ Г. Пилипенко

Секретарь П. Белиц.

(Джерело: № 49, арк.54)

Додаток С.

«ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ» РУХ НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Вісти з краю.

= **Тарасове свято.** В с. Керилівці (на Київщині) одбулося Тарасове свято. Людей було більше чотирьох тисяч. З національними прапорами, з священниками і охрест до села Керилівки стягнулись незчислені громади з сусідніх сел та хуторів: Будище, Пединівки, Демківського та инших хуторів. Майже в кожного селянина на грудях а то й на шапці була причеплена національна квітка. Після співу „Заповіту“ та „Вічної пам‘яти“, під час якої всі присутні впали на коліна, громада, зоставивши національні прапорі висіти на школі 4-х і 2-х класовій, посунула до того місця, де була хата Шевченка і де тепер коло портрета Тараса, уквітчаного ялинками, почались промови. Серед промовців був і небіж Шевченка. Наприкинці свята було запропоновано громаді, щоб на цьому місці, де стояла хата Тараса Григоровича, було вибудовано українську гімназію. Вся громада, як один підтри-

(Джерело: № 249, с.2.)